Бабенко Катерина Семенівна, 1929 року народження, с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Бабенко Катерина Семенівна. 1929-го року народження. Я не з цього села, ні. З Білоцерківки Куйбишевського району. А тут вчилася на агронома-шелковода в училищі. Це був технікум колись сєльськогосподарський. Закінчила його, а після того... ще з дитинства мріяла буть вчителем. Назбираю дівчаток, посаджу біля стола, от... і вчила їх писать [сміється]. І це стало моєю мрією. Коли я закінчила технікум, отримала спеціальність агронома-шелковода. Трошки працювала у Сумській області агрономом, районним агрономом-шелководом. І мене не покидала така думка стать вчителем. Після закінчення технікуму, ми одружилися в 50-у році. І із Сум я переїхала сюди. І заочно закінчила Гуляйпольське педучилище. І стала вчителем молодших класів. І працювала спочатку фізруком у восьмирічній школі трошки... А тоді... забрали мене у цю школу, в середню. Тут працювала я. А потім дев'ятнадцять років була я директором початкової школи. Золотополянської початкової школи. І закінчила, знову, свою работу у середній школі, тут, у Чубарівці. Виростила двох синів. Один син у Донецьку живе. От... Він забрав, був, мене звідсіль, у Донецьк. А мені нема там чим дихать. Кажу: “Вези мене додому”. А один син жив тут, жонатий. У неї було двоє діток. Но не склалося життя. То таке... А потом “перестройка”. А тоді... Колгосп був міліонером, його ж розвалили. Розікрали все, розтягли!! От... І об'явили, що до нового року роботи не буде, і іди куди хоч. І отаке склалося в його – і в сім'ї, і на роботі. І він повісився. О как... В 36 років похоронила чоловіка. От... [зітхає]. І осталася я оце сама в бур'яні. Оце таке життя.

...Своїх дідуся і бабусю пам'ятаю. Пам'ятаю... і діда Арсентія, і бабусю Василину, і бабусю Ганну, і Парфентія, діда Парфентія – це маминих. Пам'ятаю, як і померли вони.

Сім'я у батьків була велика. У мене було чотири брати, і я одна. З братів лишився один. ... Батьки мої... Батько помер у 52 роки. Це я училася тут, у технікумі. От. А маму з Білоцерківки забрала до себе в Золоту Поляну, як робила там у селі в золотополянській початковій школі. Вона там померла і там похована. І чоловік, і мама. А син тут похований, у Чібарівкі. Його батьки жили з нами тут. Тоже померли. Вже я сама хоронила їх обох. Ото такі справи.

Про війну пам'ятаю, як сьогодні... Я тоді кінчала четвертий клас, і, пам'ятаю, шо були ми в піонерському таборі. От... Я була барабанщи-

[1] Опитування провели П.Давлад, А.Підорич, 3 липня 2006 р.

ком. Це смішно, правда? Но факт. Строїться загін. Я попереду, з барабаном. І до річки, і назад. От... В школі був піонерський табір. Брат мій був завхозом там. Приходе і каже... (А воно якось тихо стало. То ж гамір, дітвора бігали туди-сюди. А то тихенько...) І каже, шо почалася війна...

...Я як вчилася отут у училищі, голодні були, вибачте, як собаки. [Сміється]. Дадуть отакий кусочок вівсяного хліба на день – оце на три рази, шоб поїсти. А ми, поки додому дійдемо, з'їмо його увесь. Або розділемо на три порції, бо це ж треба і вечіром, і в обід... і все. А жили, де музей. Там була невеличка хатинка, там жила бабуся, і ми в неї на квартирі були (а тепер музей Чубаря)... От... І була хата така... Вгорі стєнки шибки такі. І ото ми положимо той хліб і сидимо, історію учимо... А на хліб поглядаєм. Треба, шоб і на вечір було. А ми: "Та давайте, дівчата, з'їмо вже..." Ну, з'їли. Остається у нас по трояку. Ну, шо? Купим молока в баби [сміється], чи підемо в кіно? Ні, в кіно підемо[сміється]. Пішли в кіно. І в клубі було весело. Ото таке... Це ж молоді були. Я ж кажу, шо ми були голодні. Ото там, зварять супик та по дві ложки каші і олійка, аби... аби було. Да. Ото ж так люди жили тоді. Це був 47-й. От... у пядесятом ми закінчили. Оце три роки ми так жили. Тоді, як оце зараз, я їх вік не носила цих калош. Ну, а зараз, це ж, як за гусьми хожу, так треба одівать. А тоді ми сиділи, а у Валентини Петрівни, читала у нас [не зрозуміло] Це ж про шолководство. Ми ж червей вирощували. А в неї новенькі ризові чоботи. А ми й думали: "Коли ж ми доростем, коли ж ми доживем, шо ми получим гроші і купим собі ризові чоботи?" Оце так. Но моднічали. Як не моднічали?! Мені мама пошила сатинову юпочку і біленьку кофточку. Це була у мене парадна хформа. Я приїхала сюди, а одна – шо ми жили оце на квартирі, – дівчина приїхала з Германії, привезла там тряпья кой-яке. І каже: "Катя, давай поміняємося з тобою. От, ти мені дай оцю юбку, бо вона ж для роботи луччя вона, а я тобі дам другу (пліссіровка, шовкова, з бретелечками)". Така красива! "Я ж надіну біленьку кофточку і ту юбку, і це буде шикарно!". А ходили ж пішки ми оце відціль! На [Мегеду] дванадцять кілометрів пішки ходили. А дороги ж не було такої. Це була грязь не вилазима, не вилазима! Це, вибачте, уже, як ризові чоботи були, то оце поки ми тануоли в отій грязюці! Три метри пройдеш – нема духу. Шо голодні, шо... Ну, в общім ото такі ми були. Обітреш той чобіт, три метри ступнув – оп'ять набралося грязі, нема тобі ходу. І ото ми ходили так. Та черевички ото якісь купиш. Шили тоді, знаєте?

Вчителем я працювала з 50-го по 84-й. У 84-у я вже на пенсії була. А тоді вже... І в 91-у працювала, і в 90-у році працювала. Приглашали мене. В молодших класах викладала всі предмети. За мене ніхто не читав.

І фізкультуру читала... Ото якби побачили мене зараз діти... От. І фізкультуру, і природознавство, і математику, і читання, і писання, і все.

[Запис переривається]

Раньше ми більше справляли державні свята. В школі я завжди готувала ж концерт. Село було... Знаєте ж, дуже гарненьке село було. Школа у нас була, як дача! Біла, у селі, гарна! Квіти кругом школи були. Запах такий – не надихаєся вечіром! Ну шо? Діток було не багато. Сорок, там, до тридцяти. От... І на кожне свято, і на Новий рік, і на Перше травня завжди ми готували концерт з дітками. Сходились усі батьки у сільський клуб. І там проводили свято. Було це торжественно! От... Гарно... Професія була хароша, важка, трудна, відповідальна, зате прекрасна. А ще кажуть: "О, Катерина Семенівна, яка Ви була гарна!" А тепер оце таке!

[Запис переривається]

...Як ми жили? Спочатку отримувала 70 карбованців – зарплата була така. Вот... Всігда не хватало. Знаєте, з дітьми, як воно? Тому ще купиш, а в того вже порвалося. А зарплата ж ото така. [запис переривається] А тоді вже стала одержувать 292 карбованці. Ну а тепер отримую пенсію 402 гривні.

Но я любила дуже свою роботу вчительську. Я отдавалася цілком і повністю дітям. Багато дітей цих, шо я вчила, стали вчителями. І так порядними людьми. Оце і все. Все моє життя.

[Запис переривався]

...Хату ми самі будували. Дуже трудно було будувать нам. І я виписала... Взяла ссуду. П'ятьсот карбованців взяла. Це ж тоді гроші були! І ото з того ми почали. У районо мені виписали цегли. А то доставали де шо. Самі робили цеглу. У Золотій Поляні робили цеглу – місили там... Пісок же, кар'єр там... Це там робили цеглу, сушили, возили, ліпили. А тепер воно нікому не нада. Брат мій живе у Пологах. У нього є сім'я. Два сини. Один – в Енергодарі (на атомній станції працює), а один в налоговій інспекції. Обидва кончили університети. Ото таке. А брат уже на пенсії.

[запис переривається]

Оце собрала триста рублів і купила двадцять гусей. Не можна було на триста рублів піти та купити два окорочки, зварити.... Ні, ото таке зробила.

Барахова Катерина Савішна, 1928 року народження, с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

[1] Опитування провели М.С.Томілін та Н.Ю.Краснянська, 2 липня 2006 року.

Барахова Катерина Савішна. Батьки мої з цього села. Батько конюхував, мама ланки пололи. Безконечно ж в степу. Прості, прості були. Я тут родилась. Було нас п'ятеро дітей. Батьки розповідали, як вони голодували, як вони страдали... І ми застали. [У 30-х] мама була пухла, і сестра моя пухла була вже, а я благодаря тому, шо мене попросили до курей на курятнику, та, ото, носили, там, на землю, не послід, а то пополам десь яка зернина. І от тоді попросили – нікому робить. Так я, оце, було, весна, нема ж ні корму, нічого, травичка, [не розбірливо] посіян. Оце крайня земляночка, а то був степ [показує]. Це ж вже настроїлося, а тоді був степ. І я, ото, біля тих курей, і ото, де яка весной... Завферми, каже: "Кури несуться." А я кажу: "Провіряйте, не знаю". Голодна сама, а дома вже пухлі! А я, ото, прислідю та й думаю: "Та, таки знеслася якась. Так я живенько розіб'ю, вип'ю одну, там, чи дві попаде мені". А мені й ще ж і додому ж надо, бо всі ж голодні! Так я, ото, той. А вони ж ходять, завферми. Як упіймає мене з крашанками, так він мене ж кончить! Так я тоді зарию ямку, та поставлю тичку, де, шоб мені не загубить. А тоді ж, як же ж мені перенести, як він мене перестріне та витрусе? Та я додому принесу хоч по одній, вони вип'ють тоже ж, да. Та страшне, не можна вам передать! Лучше його не бачить. Шо було? Пухли вже. А тоді вже вродило! Уже ш і пройшло время, вродило ж. Мама тоді каже, кругом нас ходить, каже: "Ой, не їжте, ой не їжте ж багато, вже вродило, не їжте, бо помремо, понаїдаємось і помремо ж". І тож вони нас берегли страшне.

Як до колгоспів, тоді я ще менше помню. Як репресірували помню. Оце так. Там де ми жили, через три хати була конюшня. І батько там конюхував біля коней. І не тіки він, там ще два мужики. Ну оце ж він рано, як управляється, прийде додому. Ми на печі, отож спали. На печі сидимо. І ото тато, було, прийдуть, ото ж балакають з мамою: "Оце сьогодні ще того забрали". Ноччю особенно забирали, репресірували. За шо? Про шо? Ніхто не зна, за шо. Но ось осьо женщина, через хату, так у неї батька репресірували. Так вона каже, шо їздили вони у Донєцк, возили свиней. Ну й там якусь свиню не попродали, привезли назад. А її батько ж і каже, шо: "А куди?" (Там якесь начальство ж було, командувало). Каже: "А куди ж оцю, оцю ж донєцьку свиню?" Ну він не сказав, шо донєцьку свиню, а він сказав, шо куди ж оту свиню сталінську, сталінську. Тоді Сталіно було. Не Донєцк, а Сталіно. А він же ж не так висловився, шо мов... На той, на утро, на другу ніч... Як це сталінська свиня? Понімаєте? Наші це все творили, наші.

...Коли почалася війна, батько пішов на фронт, і так і не вернувся. Сестра моя і брат, старші, були в Германії. До війни вона вчилася у Гу-

ляйпольському інституті педагогічному. З Чубарівки їздила на сесію (після Германії, як вернулася, заново заочно кончала). А потім вийшла заміж в Семенівку Пологівського району, і туди була призначена. А брат в Германію пішов із ФЗО. Ну тоже вернувся, і попав у "трудармію" у Средню Азію.

Сестра розповідала, шо тяжко їм там було, у Германії, конєшно. Брат був при заводі. І ще три чи чотири чоловіка наших було у том заводі: оце, він, потім Череватий і Петро Поставний. Оце їх три, попали. А сестра була у хазяїв. Робили все підряд, і коров доїли, і все на світі.

А я теж війну пам'ятаю все! Шо нам було, то це да! Вам не присниться і хай не насниться, і ви не взнаєте, шо нам було. Ми ж були тоді невеличкі, малі! Німці вигонили нас. Оце і зима тоді була сурова! Вигонили нас. Ота пологівська дорога... Оце на Мегедову, а то на Пологи. Там три кілометри забита була балка. Снігу було більше, як ото двухетажній дом. Ото та дорога забита. І він стоїть на тому снігу з пльоткою, і, ото, хто став, там, чи на шахтьорку обіперся, чи шо, – пльоткою! [не розбірливо]. І підійде до тебе та отой пльоткою, як получиш! Ото таке було наше дєтство. Хай лучше воно не вертається! Було нам усього. Німців повні хати були і італьянців. Значить, скільки вони? Восени вони появилися і були вони... Аж на слєдующу осєнь їх уже відтіль... Отак. І крали вони у нас, і покотом спали! Нас, корову нашу вигнали, у сусідів ми насилу втовпили. Корова тільна, вигнали в морози сильні. Вигнали і все! Ну куди нам, куди? Поставили свої коні оті важкі, оті, важковози, ці італьянці [підсміюється]. Украли у нас олію. Полив'яна така у нас була банка... Вони на тому, на полу спали. І підпіччя таке. І стояла оця банка. Вони, ото ту банку попробували – а олія! Забрали! Гуси, картошку крали. Гуси, оце, ловлять, несуть. А ми ловимо собі та ріжем, та в сапетки... Мама каже: "Давай різать, може цих не заберуть". Начали різать та складать в сапет. А тут уже другі заходять, вигонюють, евакуірують. "Йдіть куди хочте!" Ми ті гусі прикрили, там, отим, коноплями, шо ото раньше ж були клали ті коноплі, і накрили, поки ми в евакуації. Ччерез три дні вже ми приїхали (отступили ж німці), ми приїхали. Уже гусі ті повонялися. Окопи в дворі. Ми не тут жили, ми отам на старому дворищі жили. У нас під соломою хата була старенька. Це вже ми після войни построїлись. І ми ото той повикидали. Мама каже: "Давайте, дітки, давайте їх у ці окопи повикидаємо, так ото їх позагортаємо". І, ото, хоч німцям вони не досталися. Потім розбили, отам, у сусіда пасіку. Потім забили десь якогось бика. Так мама ще там, і сусідка, і друга сусідка набрали м'яса. Вони, ото вже, не знали, одступали, вони не знали вже, шо робить, творили чудеса! А де якусь дівчинку таку побачили, було іздівалися, п'яні!

Вже їх гнали дальше нікуди, вже вони творили чудеса, шо хотіли! Но всі вони осталися. Оце по посадках, і автобуси, і машини, все погорівши, все... Уже наші появились. Гнали їх вже добром! А пропустили аж куди? Аж на Волго-Дон пропустили! Бо була ошибка у наших. Тоді вже цей, Жуков вже не став слухать Сталіна, а пішов вже своїм, своїм умом командувать! І він тоді ж... Вже ж на поміч "катюшу" дали. І тоді вже наші погнали його назад, крєпко погнали! А туди йшли тоже вони творили чудеса, а назад вже йшли ні. І це скільки євреєв вибили вони! Отам окопи у нас за [не зрозуміло]. Звозили їх скрізь. Ото поставлять у шеренгу. Одну женшину із маленькою дитиною розстріляли, тоже туди. Поставили їх отак над тією ямою, і жива дитина туди. Дитинка, ну така дєвочка. Года три може їй! І оце так, воно ото лазе, там, кавчить, плаче. Мати вбита! Воно ото по отих убитих. І так воно ж там і погибло. Бо ніхто ж його... Поліз туди, так вони ж уб'ють! Я б і рада б його витягти відтіля. Це ті, ті люди, які там, тоді ж їх бачили...Скільки євреєв вибили, то це не передать! Отам у нас [не розбірливо] єсть, хутір, так там вобщє ж жило багато євреїв, розстріляли їх. Євреїв вони дуже багато побили!

Були в нас поліцаї, тоже обіжали. Молодьож, яка старшенька була, тоже, оце, як вечір, як забіжать, ото пльотками порозгонять. І оббирали самі поліцаї, самі наші дуже обіжали, дуже обіжали. Думали, шо не вернуться. Ну одного у нас повісили. Да, от. А один наш (тут його уже нема живого). Ну шо? Його заставляли ж, кажуть. Ну, він так не очень-то обіжав людей. Він наших не обіжав. Ну підчинявся, конєшно, він. Ну старався він уникувать дешо...

А ше ж тоді, як одступали наші, так, батько забігав, забігав, переночував. І ото ж пішли ми отуди, де подстанція наша (там була мельниця раньше велика мельниця). І туди ж ми пішли (оце ж нас тройка дітей і прощалися там). Як сьогодні ж я помню! Брат мій батька ж не помне, маненький, несла на руках, сестра моя і я старшенька. І коли ми прощалися, то батько казав: "Ну смотри ж, бережи дітей, може ж таки я вернуся!". І ото розпрощалися і по сьогоднішній день. А як время День Побєди вже було. Музика грає там, в центру, а мати йдуть у хату і плачуть, ждуть батька. І так мама і вмерла, не дождалась. Ну, получили ми ізвєстіє, шо бєзвєсті. А вже моя сестра, оця, шо в Германії була, вже вона скільки добивалася, скільки писала цім слідопитам, шоб розшукувать. І все рівно нам отвєчали – безвісно, безвісно. Другі ж понаходили й могили. Напрімер, ось у мого чоловіка брат похований у Верхніх Рогачиках. Вони їздили туди, на братську могилу. А ми так і не знаєм де. А хто бачив ті могили? Хто бачив шо воно робилося?

...Ага, я лічно бачила, коли ми, ото ж, евакуіровалися туди, за ферму, о, так сестра моя меньшенька поїхала корові набрать просянки із хазяйчиним сином. Поїхали вони туди. Коли, ви знаєте... А "Катюша" вдарила, ну так через річку, із-за школи мелькнула. І ото вдарила, і вогонь полетів страшний, огонь отуди, аж під Мегеду, в Лозовий (хутір там). А я вискочила кричу: "Поля, бігом вертайся ж ти!" Коли другий раз, як гепне снаряд!! А тут ця ж, із сумкою із красним крестом іде, ця ж, медсестра. По полю так іде ж, ніхто ж не думав шо... І він влетів якраз в неї, там вона і розплаталася. А Поля з тачкою і з тим хлопцем вернулися. Ото, вогонь полетів. А потім, коли ми йшли, ото зготовили вже бугая ж вони вбили, м'ясо жарять, шкварять нести ж. Ми ж там, діти ж, там, усі. Коли те, коли йшли ми вже по вулиці, так три рази ми ховалися до людей. Ото тут річка, осьо-сьо ж, і там провулочок такий. Там узялася наша розвєдка, [дрожки одноконка], і три солдати, там, наші. І, ото, як раз снаряд влучив, вони ж піддивилися і влучили. Не осталося ни коняки, ни солдатів, нічого. Розбили! Тоді ми ховалися, ото, тоді ще, отуди, не доходя до ферми, там [показує рукою] ховалися іще в одну хату. Ото снаряди вистрелювали, бо вони ж брали у кольцо. Там уже наші показалися ноччю, убралися вже ж красні. А сюди я несла молоко утром. Здоїла корову, думаю ж: "Однесу молоко". Ну, де я його діну?! Якби я знала, шо тоді послє вже обіжалися наші солдати, шо там [говорить пошепки], нєкоторим жінкам розказували, шо: "Ви нас не ждали! Ви, вобщєм, нас не той... Хоч би хто виніс кружку молока!" От. Так я б могла... (і кухня там, через три хати стала). Я б була відром однесла! Відкіль я знала? Надоїла, зав'язала і несу. Коли ми пішли, а там ще одна дівчина. Коли ми стали доходить, так мені, оце, ось сюди заходить, а їй через... А німці стоять у бінокль дивляться, три німці і Сергій. Так я вскочила в двір, а її по сьогоднішній день не знаю, де вона ділася. Чи вона вернулася назад?! От. Ще були тут німці. Тут через мост страшна переправа була, тут їх глушили, били. Усе вже повтоплювались в них, та нічого, вже наші німців добре гнали, от. А відтіль, ото, вже "катюша", там відтіля била. Вже їх брали в кольцо тут. А з осені як вони увійшли, так у нас же ж багато тут стояло ж солдатів. Отам – мастєрська колхоза Чубаря. Ну там же ш вони так увійшли, наші солдати, а ноччю німці. А ноччю вбралися наші з села. І ви знаєте, тут страшний бой був. Ото в мастєрських виклали їх усих. Ось біля кладбіща отуто во, у однєї женщіни заховався солдат під кроватю, і того найшли.

...В нас була одна, знала чи німецький язик, чи шо, шо вона була переводчицей, їздила з ними, їздила тачанкою. А тоді, коли уже німці той, вона чього робила в райкомі партії. Чо вона в райкомі робила, це не

можна понять. Ми тоді ще не соображали, як це вона, що кажемо, шо тоді, главне, при німцях вона їздила з німцями, той, а після того вона вже в районі, в райкомі партії робила. Чи вона подпольно? Не пойму. Но жива вона, жива.

Ну розкажу ось одне, те шо я знаю. Тоді ще в моїй школі стояло гестапо німецьке. І там, ось в цих сусідів моїх, Вовкина мати. [говорить пошепки]. Вона ж тоді ще молода була, в Германію вона не пішла, і вже дитина в неї була. А сестра в неї тоже була така, тоже молода, гуляща. І вона там, в отім (нерозбірливо), познакомилася із нашим, він член партії. І він ховався тут. Він не наш, звідкільсь, він якийсь був приєжжий. І він ховався, шоб ... І ви знаєте, а вона любов закрутила з отим от Білоусом. Ота, шо Ольга. І жінка в нього була, він ховався з жінкою, з дитиною. І коли вона шоб ото той, вони вбили, з оцією сестрою, вбили цю Білоусиху в підвалі, щоб не достала, ну, жінка. Вони й ту жінку вбили. А він же тоді ж в ту ніч і втік, цей Білоус. І член партії! А скіки ж у нас тут розстрелювали. У нас одна женщіна свого лічно чоловіка тоже ж викрила. Він гуляв. І вона ото той, і того й того. І їх порозстрелювали там, біля окопів. Члени партії. Так а їх тоді переховали. Відтіля забрали і переховали на наше кладбищє, там пам'ятник стоїть членам партії, в нас на кладбіщі. Оце те, шо я знаю.

А тоді ж і ше після войни, ну яке було страшне, не було ж нічого! Оце косовиця, її руками віяли, і пололи, і гарбами звозили качани. І все працювали коровами, працювали. Ото спрягалися сусід з сусідами. То було страшне, страшне було! Тяжело було дуже, дуже тяжело! І мама моя оце ж якраз попала, і ми вже, той, та попали. А тоді голодували ми, тоді ж недород, ото ж, був після того. Тоді кончилась та війна. У 52-м уже одкрився роддом, організовувалась больниця, і я дівчиною пішла в больницю. Поступила в больницю і проробила двадцять п'ять год. От. А як робила в больниці, вже ж той, помню, родила тут наша [не зрозуміло], от, при мені. Нема нічого: не води, не топить, нічого. Дитинка родилася, її підкидає отаково, надо її чимсь укрить, вона мерзне. Дитину я у пазуху заховала ж, з тим дитинча ходю. Пішла назбирала кураю, ото, на степу, нам'яла його ногами. Затопила ж пєчку. Оце, підтоплю. Сірників немає, ні бумажки! Поки те займеться. Поки друге стопчу, – те потухло, жар просипався у піддувайло... І опять... Це ужас! Це вам не передать, яку ми бачили муку!

Як Сталін помер, кой хто радів, а кой хто...Напрімєр, оця женщіна, шо оце я ж казала, шо батька забрали, так вони радісні були, шо він вмер. Ну, не очень той Сталін... Сталін наніс такого шоку, чого ми пережили. Сталін пішов не правильно. Мій дєдушка читав дуже багато книжок, і всякі книжки він, оце, і післявоєнні, і довоєнні читав, і все. В

нього ж получилась ошибка. Чого воно оце так погнав нас німець? Ми ж були не підготовлені! Підписали договор на десять лєт без войни. Ну німець же ж на нас напав. А Сталін повірив...

У селі церква гарна, красіва в нас була. [А за радянської влади] зруйнували, чорті нашо! І шо вони з неї построїли? Построїли той, ветєринарійний, цей, участок, а потім школу, оцю ж нашу школу, двохетажну цю. Отремонтірували. [не зрозуміло] цеглу возили, не знаю куди вони її там возили...

Релігіозні празники німець нам забороняв. Но паски при німцях ... Ми самі ходили, я з меншою сестричкою. Послали нас мама ж: "Підіть, посвятіть паски". Так у нас украли! Ми ж дітвора! Поснули, і у нас паски покрали. Ходили в церкву, ходили, вірували і все... Була церква там поганенька така в хатині, там, на тій стороні. Ходили люди, вірили.

Святкували ми... З обома дітьми ми свадьби гуляли, за дочкою гуляли, в других тоже ж так. Виряжали Серьожу в армію. Пішов Серьожа у Германію, Серьожа служив в Германії. Він, коли зі школи сюди пішов, пішов він у пологівське училище. Він дуже хотів на машиніста, дуже він хотів. Ну поступив він, ото, кончив він це, і пішов він по направлєнію в Кривий Ріг. У Кривому Розі машиністом він не попав, о. А був він, ну в депо, там, яким-то, там в депо. Супроводжував він ті, поїзда... А потім, коли в армію підійшло врем'я, він в Кривий Ріг пішов в воєнкомат. Отправили їх із Кривого Рогу на Ворошиловград, із Ворошиловграду він уже тоді писав пісьмо, шо: "Мамку, нас, оце, повезли на самольоти, і от через два часа ми були вже в Германії". І ото в Германії він два годи прослужив і вернувся. Все нормально, конєшно. Тіки він вернувся, всі зуби почорніли. Я йому вставила всі зуби опильонні. Видно ж недохват якийсь був. Ну, отслужив, нічого, нормально. Тоді ж прийшов з Германії він, каже: "Мамко, я такий би, хотів на море поїхати". А ми з батьком не хотіли. Я дуже плакала, просила: "Серьожа, не надо. Ти на море підеш, значить жизня твоя пропаде на морі". Но він так і не послухав, поїхав! Поїхав, вже була весна. Він затребував характєрістіку з Германії. Одержав. Він з тим товарищем, шо хотів, поїхали. Куди заработно, їх не прийняли, бо молоді ще. А туди, куди, той, не заработно, він приїхав назад жить. І ото, сюди-туди, каже, мамко: "Я, мабуть, піду сталеваром".

[запис перервано]...

У нас з чоловіком двоє дітей. Син мій сталеваром в Запорожжє п'ятнадцять год. Прийшов з армії та устроївся [не зрозуміло]. Тепер на пенсію вже документи собирає. А дочка робе на желєзній дорозі. Тоже вже п'ятдесят другий год їй пішов. Вона должна по ідеє піти з пятидесяти, а шось там з документами не в порядку. А я сама, оце, осталася.

Дєдушку, батька, похоронили. І я б оце... Вже мене вона бере туди, а мені, оце, як старій людині бросить все, їхать мені плохо, важко бросить оце все. А якби вона, оце, пішла на пєнсію, або син, то може ми ще б протягли тут. Батько й казав перед смертю, шо: “Катя, проси Серьожу, як піде він, оце, на пєнсію, хай приїжа та будеш їз ним доживать”. Ну і його ж тоже ж обременять не той, не приходиться...

Білич Григорій Кузьмич, 1928 року народження с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Зовсім, якщо історію вобщє розказать, мені сємдесят восєм год. Батьки були при царю-батюшку, вобщем, Біличи (моя хвамілія Білич) були бідні. А мати – Галашівська. І вона вийшла заміж. І раз вийшла за бідного заміж, її землю не дали. Цар-батюшка давав землю тільки на те, на хлопців. Вони отєчєство должні защіщать, понятно? Ну, а тоді ж получилось шо? Первий – син, а тоді дочки начали ж родиться! А Лєнін – “Шаг впєрьод, два шага назад” – дав на їдака, ну вобщем, на душу. А в нас сім’я здорова, і получилось шістнадцять десятин. І ми бистро розбагатіли. А тоді, раз розбагатіли – розкуркулили, поняли? Значить, то були старці, а тоді стали багаті, а тоді опять. Ну, забрали хату, нас вивезли. Брат служив... Пішов, добровольно пішов. Це ж совєтська власть вже завоювала Казахстан, так ото нас на Соловки туди не отправили, так ото. Ну, хату забрали, ну вобщем видворили. Ну оце така була жизнь до войни. Я вам скажу правду, – скиталися! Плохо до войни було, плохо!

Діда і бабу пам’ятаю, і прабабу. Батько – Кузьма Іванович, мати – Марія [нерозбірливо], баба – Марія Трохимівна.

[запис пошкоджено, переривається]...Значить, щас. Значить, родослов’є молодьож плохо знає. Як раньше, ше до революції, село, значить... Ну, щас людей розбросала совєтська власть. От у неї брати на Калимі. Там, у мене племінники в Ленінграді, і в Москві. Ну, вобшєм, по білім світі розбросало. А як ранше? Вони в селі були, вони один одного знали. Тоді ж поколєніє... Сімейна педагогіка, вона основна педагогіка! Знали діда, баби, прадіда. Тоді, як іде хлопець по вулиці та до старіка не поздоровкається, то йому батько скаже [нерозбірливо] Пусте ціпок, а той должен бистро схопить і подать ціпок. Отоді він скаже: “Чий ти? Молодєц! Батько в тебе хороший і ти хороший”. Як не по-

[1] Опитування провели П.Давлад, А. Пидорич, 3 липня 2006 року.

дасть ціпка – “Поганий, ледащо, не хазяїн.” Ну, як же, мати? Цьому дам, цьому дам. Цей траву рвав, цей поросятам, той козлятам, той там ще... Вона поки його приспить...

Дружина: До зорі встала і після зорі лягла. І стільки роботи цієї домашньої... Її й не видно.

Григорій Кузьмич: Педагогіка... Воспитувала із душі в душу. Діти тоді були... А щас що? По телевізору, ото, тіки драки ті та розврат показують. А то коли сім'я? А скіки щас? Скіки я вчора по тому, по телевізору, скіки дітей оцих по дєтських домах, бездомних? Оце армія! Чи ото в утім гуртожитку воспитуються, чи в сім'ї? Це дуже велика разниця. Сімейна педагогіка. Якшо от душі, от матері, от батька, от діда перейде в душу ребьонка, тоді дєйствітєльно він стане... А так він вже жестокий чоловік стає. Скіки я наблюдав. Один виступав журналіст, шо в його ето [нерозбірливо]. Він сам, в поті лиця, поки він став журналістом. Дєйствітєльно, а так... От щас вийшло [така етика іде], вобщєм, незя понять. Сімейна педагогіка.

Григорій Кузьмич: Да... Тоді була Отєчєствєна война. Пам'ятаю, як війна почалась, перші дні. Значить, знаєте пісню цю:

Двадцять второго іюня
Ровно в четирє часа,
Київ бомбілі.
Нам обьявілі,
що началась война.
Кончілось мірноє время,
Час раставаться пора...

І так далі. Це пісня. Як началась война? Значить, ну... у нас у комуні тоді вже радіо було. Сообщіли, я лічно слухав (ще пацаном був), я слухав ето. Виступив Молотов, сказав, що: “Німецькі простітутки...” В їх договор був, а началась война. Брат Мішка в Запорожжі був. На третій день його забрали на фронт! Там він шофьором же работав на алюмінєвом заводі. А Нюрка, невістка, з дітьми прийшла пішком. Ото бросила квартиру там, в Запорожжі, прийшла в село. А ми жили в комуні тут, комуна “Авангард”, да. Ну я, я вам скажу так, якби щас сказав, так ніхто не повіре. Повозочкою із Донєцка... Це ми живемо, географіческе расположеніє Чубарівки – сто підісят кілометрів Донєцк, сто підісят кілометрів – Запорожжє, географічєскі. Станція [Мегедово] – восімнадцять, і траса там. Ну, вобщем, отаке. Так повозочкою оце люди приходили. Ну там тряпку яку-то міняють, стакан квасолі там, ілі, картошки відро, і ото повозочкою там продукти везли.

... І на третій ілі на четвертий день, уже, те, бомбили Запорожжє. Звук, ехо доходило. Ну мужики сиділи і з пацанами слухали. Часть

забрали на фронт, а часть ще ні. Ну кажуть, шо той, вросплох стріли, вобщєм, і так далієє. Значить, ну де-то пройшло місяця два-три... Ну я в школу ходив тоді (п'ятий клас). Школу розігнали. Значить, на Оріхові підбили Покришкіна. Тянули самольот через нашу комуну, тянули туди де-то. Німці, де-то як Покришкіна там підбили, де-то німці неділь через дві появилися.

...Первий німець появився на мотоциклі... Значить, ноччю бомби на городі там, де ми жили, ну невеликі бомби, бо ями невеликі. Первий німець ускочив і то ж, усі люди ж перелякані, німецького ж не знають. Ну він ото на курицю показав. Так, курицю вбив, яїчка [забрав]. Ну ето той, пройшло. Тоді було два дня вродє, як бєзвластіє. Значить, красні одступили, а німці не заступили. Люди там в магазин... Ну безвластіє! Хто шо попало тягне! Так, як оце совєтська власть, совєти ушли, а до хорошого не дожили, так як оце в нас щас, ето, безвластіє. Тоді появились німці і на учьот начали брать, сюди туди, плєних гнали, вобщєм, начали тут. Зима підходила, сніг, дорогу там, вобщєм, заставляли трудиться людей. І в Германію начали отправлять. І ми перейшли у свою хату, то ж нас оттуда вигнали, хата була брошена, комуна виїхала, значить, перейшли у свою хату. Ну, а в нас шо? Корова підбита. Ми, той, як одступали, ну брошена була. Німці хотіли забрать у нас, а вона ж каліка, та не те, не забрали. Ну там комуна "Авангард", вона була евакуірована в Ростов. Дома і всі общєжитія були пусті. І люди вбиралися, як бєженці з усього світа. Там була сборна така... Люди... Потом при німцях появився пан Віщенко, ходив такий. Він вид видавав, значить, отамана такого, вроді на козака похожий. Ну оказується той пан Міщенко організував групу, і ноччю їх шість чоловік розстріляли німці. Вони були ну як, [націоналісти], за свободну Україну. В посадкі, там ото, вбили.

Ну, а тоді ж, постєпєнно ж, в Сталінграді, як ото то, переворот, і начали німці потроху отступать. Одступали, села палили, трощили. Вобщєм, так: по селу йдуть, хати палять, і прочеє, да. Ну в мене брат менший. Німці стояли... Ну босі ж ходили. Він у німця вкрав ботінки. А ті ж "додули", хату спалити. Мати впала, плаче та ноги цілує... Ну якось одмолилася, пройшли.

Ну як при німцях? При німцях же в нас була комуна, колхози. Німці прийшли, колхоз їм понравився, колхоз не розгонили. Єдинолічно – ні. То от обрабатувать денно, всьо при німцях то. Заставляли те, работать так, як то. А як би при німцях землю роздали, щоб каждий індивідуально жив, понятно? То – одне, а так як общеє, колхоз. Всі приходять – бригади, наряди, ну, колєктів. І їм це понравилось. При німцях у нас у комуні, не знаю, як у других, комуна "Авангард" – вона слави-

лась, і "Чубаря" був, і "Горькій" був, славилася комуна. Да, таке діло. Не розігнали. Ну тєхніка була. Німці один свій трактор дали, то коровами трудилися, коні такі, ранені, трудилися.

Крім німців і румини, і італьянці приходили.

Ну, а тоді освободили, німців прогнали Ну, а сразу послє войни як? . Время було тяжоле. Восстанавлювали. Трудилися в поті ліца, восстанавлювали. Начали ж заступать це колхози... Тєхніки ж нема. Корови ноччю пасуться, дньом запрягають, сіють, зерно возять. Вобщєм, робили женщіни, а мужики на фронті.

...Отут до [Мегедово] дванадцять кілометрів, люди йшли, брали посівний матєріал, ото скіки – десять, двацять кілограм. Принести, а тоді в степ однести, засіяти! Це аби кому сказав, молодьожі, вони б сміялися і заплювали ...[не розбірливо]. В 46-м году голодовка була.. 46-й год воно не вродило, а тоді іскуствєнно. Ховрашки їли, та всьо їли, спасалися, як могли. У той період – дуже трудний. Воно тоді й вродило не дуже здорово, просто іскуствєнно було создано на Україні. Трохи ж таки вродило все. Це ну ми вижили, то шо корова ж була, а як корова – то трохи молока та те... (нерозбірливо). Та сієш, та хоч жменю зерна маєш. Така обстановка. А тоді вже постєпєнно, в 50-х годах начало налажуваться.

Мене брали в армію добровільно-принудітельно комсомольським... Я пройшов Пологівську, а тоді Запорозьку комісію, ну шо? [не розбірливо]. Кажуть, грижа у мене. А я уже був під Сєвастополєм! Мене завернули. А тоді вже в 48-м году порозрізували...[не розбірливо].

Ні, я приїхав сюди в 56-м году, на тєриторію Чубарівки. А сам, через шо я приїхав сюди? Я работав у Плодородіїї, Михайловський район. Там, два училища було – в Міхайловкє і Плодородії. А тоді нас розформірували. А тут був тєхнікум шовководов, і нас сюди бросили. Ну, а я і жінка були Пологівського району, і ми переїхали сюди, сюди, да. А оно тоді ж, як приїхали, ето, у 56-м году, дорог не було. Щас же тут трасу построїли, а тоді ж не автобус, ніде, нічого не ходило. А тоді постєпенно воно востанавлівалось. [не розбірливо].

Ну, вобщє, уже оце як розвалилася совєтська власть, уже вродє так, гроші були, тіки товару мало можна було купить: машину там чи мотоцикол, – то дєфіцит. А так уже пітаніє. Ну з Чубарівки автобус ходив два рази в Запорожжє. Поїхав туди до родичів, там скупився [не зрозуміло]. Жили лучше. А тоді оце, як началась оця перестройка, значить шо? Особєнно крєстьяни, значить шо? Вони бросили на самовиживаніє. Колхози порозвалювали, порозтаскували. Ну от щітай! Ну от мені сємдесят восім год. Значить, дрова... Отам, якби ви побачили, скіки я вирубав, рубаю. Це ж нада на зіму заготовить уголь, дрова, там, городу

– це все ж в поті ліца. Ну, а пенсії, пенсії шо? Четириста рублів я получаю, це ж вродє і небагато, а баба – триста. Це і все. Держим корову, шоб молоко здать, шоб яку-то копійку. А молоко – підісят копійок, шісдесят копійок. В городі , по-моєму, по рублю. А то й дороже Ну от. Пorося кормиш, а живий вєс... Оці перекупщіки, оці посрєдники, вони сільно обіжають, понімаєте? Єслі... Понімаєте, для того, шоб правильно щас жить, так надо так, от. Зо мною заключили, я, от, виростив тону картошки, я знаю, шо по якій ціні в мене государство візьме, ілі там часник, ілі зерно, ілі шо. Шо гарантірувано. А так я виростив, всі кинулись на той товар, а він тоді ні по чьом. Всі кинулися – подсолнух, масло, а воно ні по чьом. От еті непосрєдствєно непосредники... І люди – на виживаємость. “Спасайсь, братці, хто як може”. Понімаєте? Оце я вам скажу таке.

[запис перервано] ... [Мені] ордін Трудового Красного знамені даром не дали, понятно? Получається, шо нада трудиться. Понятно? Так шо, якби й Кравчук, Кучма і Ющенко, шоб я з ними побесідував, себе постав на положеніє отого чоловіка. І тоді дєлай виводи, куди страну вивести. Значить, древні, як шо брали, вибирали атамана, брали пацана, де-то 14 лєт, бросали, дають нож, бросають у тайгу, в ліс. Якщо він через год прийшов, якщо він на єдінє з природою вижив, то він виведе і страну. Якщо Кучму ілі Кравчука, ілі Ющенка бросив на безлюдний острів, щоб він там пожив на єдінє з прородою, тоді б, може, і страну вивів. А так шо він, якшо він не в курсі дєла? Так вони виступають дуже харашо. Всі харашо говорять, а діло, як діло?

Ну от башня ось, стоїть башня. Вона вже розкурочена, колись тут вода була, – немає. Я не знаю... В нашем селі ше Дом культури сохранився ж. А далі піди, які ферми? Вони ж то розорені, комплекси. Колхоз Чубаря по десять тисяч тон зерна виробляв! П’ять тисяч коров було, свині були! Його ж нема вже, порозбіглися. І як? Спасайсь братці, хто як може. Оце ж так! Дє ж правітєльство? Нада ж... Ніхто ні за шо не отвічає! Нада ж отвічать. Розорили, і крайнього нема.

Значить, це у мене друга жінка. Перва була в Германії, то, вобщєм, боліла, в нас дітей не було. При совєтах за бездітность мене всю жизнь [не розбірливо] При совєтах я пішов на пєнсію. 135-137 получав. А тоді долар, долар равнявся рублю, більше за долар був, два. Тепер членом профсоюза був. І досі ж пенсіонна реформа не те... Я ж не получаю ті й досі, як я при совєтах получав! По стажу і по тому. Це три. Четверте. Значить, копeратіви були. Ми создавали копeратів, ото сєйчас його розтаскали. Тепер розділили ваучери.

Значить, здав я в “Київську Русь”. Не пісьма, не грошей! В Пологах посадили женщіну, включили, сдав я в “Київську Русь”. Тепер у кой-

кого заводи і фабрики. Так мені хоть би привєт прислали! Шо сліпий друг! Це так, в “Київську Русь”. При совєтах я на старість собирав тридцять пять тисяч, совєтських насобирав, на старість собирав. А їх – тютю! Нема! От і щітай. Раз, два, три, чєтирє, п’ять. І на старість получається, як нищій. “Здрастуй, дядя”. Якби не трудився, так пішов би той, по миру, виходе ж так. А де ж правитєльство? Правітєльство ж должно думать за простий люд! Та! [говорить з великим розачаруванням].

...Раньше ж як? Папи, мами своїх дітей, як школи, значить, кончали, ці десяті класи, а тоді на врачів, значить ето, на космонавтів і прочеє...[нерозбірливо]. А до нас в село, оце вже всіх. А ми їх робили механізаторами. А в механізатора руки пахнуть хлібом. Доярок учили, а в доярок молоком пахнуть. Ото всіх отих, які в город уже не попадали, ми їх ото їздим, собираємо.

Сусідка: Нє, дядь Гриш, неправда. Тоді сюда приходили не ті, хто в город не попадають, а були і такі шо... Раньше ж як училися?

Білич Григорій Кузьмич: Нє, ну шоб, який не поступе вже, куди ти?

Сусідка: Ну, да. То шас вже поступають усі, в кого гроші є.

Григорій Кузьмич: На цілину їздив, там собирав, не один год.

Дружина: Не сам же ти їздив, а їздив з групою своєю, з учащимися.

Григорій Кузьмич: Ну що? [Ященко – прєподаватєль, Зайцев був діректор]. На пенсію пішов, іще робив, у колхозі робив.

Ну, я правду скажу, я в школу не ходив, понімаєте? Ото скитались, так...Ну справку я до армії достав. Вона не соотвєтствовала істінє. А тоді вже, як демобілізувався, і поняв, шо нада те... А то провал в мозгу. Шо нада те... Борьба за жизнь, за сущєстованіє. Ну я походив... Сходу пішов, (работав) і пішов в вечєрню, в сєдьмой клас. Одучився (нерозбірливо), кончив. А вже работав мастєром (нада ж соотвєтствовать документам), – курси брігадіров тракторной бригади. І ото поступив у тєхнікум, а тоді училище нада було елєктрофікації. Тоді ж нада було лінії тянуть, трансформатори ставить... У Дніпропетровську я кончив – “електрифікації”. Ну от. Я робив мастєром, старшим мастєром, механіком і прочеє. А тоді те, нада шоб вище, надо ж інститут кончить. Поступив заочно у Кримський. Фактічєскі в мене курси, отак, шоб з першого по третій год, ніде не було. Ото сходу... Ішла борьба за мою вижиуниваємость. Так от, шоб здать екзамен, в мене магнітохвон. Прочитаю десять раз, прослухаю, або жінкі даю: “На, цей раздєл запиши”. Прийду додому вже з роботи, вставлю, раз прослухаю лєнту, два, три, щоб назапоминать.

Бачте, як багато вчився. Кримський інститут кончив, Мелітопольський тєхнікум механізації, Дніпропетровський елєкторофікації, Кримський, ето, імені Калініна і Московський [не розбірливо]. Для

того, шоб шо-то преподавать, нада, той, всю жизнь... І роби і вчися, і роби і вчися. Оце така, судьба.

А в армії, я служив в развєдкє, при том у развєдкє інструментальній развєдкє, понятно? Тaврічєскій округ. Прибори, по приборам. Значить, туди попасти не так-то просто було. Син бідняка і куркуля! [підсміюється] Туди попав, понятно? В розвєдку ходив. Там я підхватив багато кой шо, понятно? Ну, як демобілізувалися, борьба на виживаємость, таке шо любими путями науку нада було.

Ото – училище, а учєбний корпус був построєний, я був директором, то на моїй совісті, то я построїв. Тоді з райкомом партії загризся і ушол, понятно? А получілось так, шо в Одесу визвали в округ директоров. Визвали шоферов. І там парень перевернувся. Солдати погибли. І нам сказали, шоб крепко учили. А як? Тут підходе екзамен, а уборка. Так: “Снять машину!”. А людей недоучували, понятно? Через шо я поскандалив з тим...

Поступив я у партію в 58-м году, понятно? Сорок год був комуністом. Носив партійний білет. І був поки... Партійний білет [сміється] дома лежить і карточка. Якби я не був комуністом, я б не був діректором, понятно? Рекомендували мене, ето, сотруднікі, товарищі в училищі, які со мною работали. В комсомолі був, комуністом був.

Шо батько був розкуркулений, конєшно, провірялось. Но получилось там, шо скритно... [запис перервано] Тіки ж, як сразу, тіки совєтська власть, тоді там чистка дуще проходила, до войни. Тоді вже, як війна пройшла, то вже ж ето, батьків не було (батько ж погиб). А шо з мене? В армії отбув. Провірили й провірили. Вчився, работав. Отвєтствєнность воспітували, отвєтствєнность.

Вибирався в сільську раду. Ну там же не так, як щас. При совєтах же вибори не такі.

При совєтах райком понамічає, а тоді, хочеш, не хочеш. Да, назначають. Якщо довєрєний чоловік, – все... Це щас. Ну щас другі канали, тоді совсєм другі. Тоді одна лінія була.

Три рази депутатом був, місяць предсєдателя сєльсовєта, там заміняв, було таке. Ну це ж у той, підожди, в 70-х годах, да, при совєтах. [Райка] (нерозбірливо) була предсідатєльом, пішла в отпуск. Ну, як я став дірєктором, я з [Райкою] харашо жив. Ето ото, як в округ визвали, нас в округ визвали дірєкторов. Сказали: “Харашо готовте кадри в армію”. А тут, трохи, як врожай, так всіх підряд. Ну я просив, кажу: “Дайте машини, трактора я даю, а машини...”. Ну, а первому секретарю райкома, Кучеренку, не понравилось. І то, я з ним так, поскандалив. Було таке. Визвали в райком, значить, каждій організації назначають стіки людей, стіки тракторов, сіки машин, в том чіслі і я був. Мені сім трак-

торов начислили і восєм машин: чотири – в “Зорю”, чотири нам. Кончилось оте дєло, я кажу: “Я трактора виділю, і мастєров же ж, а машини задержу, поки йдуть екзамени”. Рижий на мене: “Ти шо, уборка ж!” Поки я приїхав, вже вторий секретарь і редактор газети в училищі: “Де машини посадим?” Кажу: “Машини ж в рейсі”. Я ж с утра не знав, мастєра ж їдуть їх обучать. Приїдуть, я ж должен машини оббить, щоб зерно, шоб не було ж потєрі. “Я тоже ж, – посадите, раньше ж випустите!”. Танк на танк. Я бачу, шо скандал, хочу по-харошему. Ото таке.

...А щас, оте, подивись на цих, депутатів. Хто, шо вони думають за те, за простий люд? Отам три місяці помаранчеві і ті голубі, сині! Ніхто нічого не думає за простий люд. А нада ж думать, як вижить! Ну як от тіко те, освободили, ну, вобщем, як поділилась Україна, хто думав про енергоресурси? Раз! Незавісімі од Росії, як отділились, так, навєрно, ж енергоресурси ж нада було думать, ілі свої шахти не розорювать. Тоді газ добувать оте, в Чорном морі, проче... Вітрову енергію ще триста лєт назад древні греки вітер спользували. Скіки енергії проходе? Його ж ніхто не іспользує? Не іспользує. А економіка, ось, – Росія диктує: не так, так. От і шо? А щас три місяці ось безвластіє. Це шо? Розорєніє іде? Революції.

Як, ну от, на такі крєщенські морози. Там, ото, зімою з одного села їде кіньми, там до свата, до брата ото в гості, на крещенські морози. Якщо його в конюшні ніде лошадь поставить, так він же кожухом, сіряком, ліжником накриває. Бо конячка нада ж весною поле обработать, хліб виращувать. Так от крестяни, оце український народ. Його накорми, одінь, і він робитиме. Це – трудовий народ, трудовий, трудолюбивий народ! А тіки ж так. Кажен добравсь до власті, поки кармани наб’є, і забув. Отак получається. Я так дєлаю вивод. Потому шо, єслі чи Кравчук, чи Кучма, чи Ющенко, так нада ж думать же ж, як востановить страну, як промишлєнность востановить. А ніхто ж нічого цього не дєлає. Согласні ви, не согласні ви, ну таке моє мнєніє.

Носов Василь Олександрович, 1928 року народження, с. Чубарівка Пологівського раену Запорізької області[1]

Я с Росии, с Уварова Тамбовской области. Через два года мне восемьдесят лет.

Ну родители мои... Мать умерла, а мы ото с отцом, нас пятеро было... Правда, пятый умер... В 38-м году они ... [нерозбірливо]. А потом

[1] Опитування провели П.Давлат, Т.Лещенко, А.Підорич, 3 липня 2006 р.

от, война началася, и я их до материной сестры перевез... И ото она с нами, с детьми... Я за ними тоже ухаживал... (Он, отец, похоронен, там памятник... Ото кладбище, старое). А своих я почти не знаю. Ни матеры, ни где хто похоронен.

Я с ранних год на стройках. Ото мы строили там все дома, вот ето... Ну, где "Украина". Я работал... и на Зеленом, и на "Таврии", и по ресторанах. Где токо не работал... По всему Запорожью... Отут, и... "кегебе" [КГБ], через дорогу дом... Тут строил... А потом перешол на шлакоблочную. Столяром работал. Я приучен... Я не учился нигде. Прырожден! В Росии большинство по-плотницкому, отут, редкие на Украине плотники... Так же ж?

Приехал сюда из Запорожья, того шо председатель агитировал, ездил. (У меня память... Нет ни черта... Нема памяти...) Тымошенко Василь Федорович, по-моему, меня сюда перевез! Был председателем. Ой, Господи!.. Он меня перевез сюда в 59-м. У его есть два сына. Ото ему мы там дом строилы. [Нерозбірливо].

...Жыву я сам. Ето в мене дом второй жинкы, это ее. Первая у меня была... Ее муж, Гришка, кладовщиком работал. [Нерозбірливо]. Черевко. Пришли помогать председателю – Тымошенку – дом строить (а я сам плотник, столяр). И он меня от забрал сюда. Купил мне землянку. Там я в землянке и жил...

Если вы хочете узнать Чубаривку, це нада того, хто родился тута. А шо ж я?

Чубаривка – знаменитое село. А счас нема никово. Какой ето дурак придумал? Я везде... на Дальнем Востоке, на Хасане служил. В Усурийске служыл, [Томск]. В Сибири служил. Поехал оттуда в Мурманск. (Ото в Мурманске я женился на этой, на второй...) Нигде я так не видел, как в Украину приехал! Пожалуста, хлеб – двенадцать копеек, четырнадцать, шестнадцать, восемнадцать... Тридцать шесть копеек, ребристый такой, нигде такого больше!.. И по Росии негде такого нема, как в Украине... Была богатейшая республика. А сделали ее самой тряпкой поганой. Сделали Украину... Так же? Каждый стонет, плачет. Шо такое? И вообще... Ой... Я приехал сюда..., мене сразу кладовшиком заперли. Я говорю: "Какой я..., я писать не умею. Вы шо?" Я сказал [нерозбірливо], а он меня выпер с пасикы – "Кладовую, принимай кладовую". Так я принял. А не знаю, ни на щотах... Я ничо не кончал... В школу... [Сміється]. Год ходил... Год первый, да год во второй класс... ходил...

И так я всю жизнь кладовщиком работал. [Нерозбірливо] Ну я греха боюсь. Я не брал никогда. Если брал, то давно уже. Не хочу даже й споминать... Все стараются от жизни – меньше дать жизни, а больше

взять. Так же? Це богатые... Тилькы не обдурыв, це обдурюють [Нерозбірливо] Какая счас жизнь? Все на обмане построено. Так же?

... Я не раз бросал – меня опять ставили. Хе-хе. Не раз бросал. Первый раз они тому отдали, что четвертая бригада, и пятая бригада. Он в пятой бригаде кладовщиком, от где ферма, тут пониже, где Черевкы живут, отут кладова была. Так, Павло получал до меня шесдесят, а мне тридцать рублей тикы... Ну, мне хватало тридцать... Тогда ж было отако всево! Ага. Тогда Чубаря Алешу поставили, заместо меня. А я, а меня тоже обманным путем завфермой поставили. Ну принесли сумку с водкой, с закуской. Кононенко Иван Тимофеевич – он учотчиком был. ... Выпили, закусили. Он говорит: "Председатель говорит, чтоб щас шол ферму прыймать". А ферма – через город ферма. Там пята бригада... Ну тогда она не такая была – менша, канещно. (А счас там все завалили.) Ага. А потом я побыл там, а поставили Чубаря Алешу, царство ему, умер... Мужик здоровый. Председатель (Григорый Мыхайловыч, он умер уже, он с Балочок) говорит: "Иди кладовую прыймай. Он чует погано". А раньше нада было звонить по телефону, а он погано... Меня опять в кладову устроили. Оце такая жизнь у меня.

Дом председателя сичас у воде стоит. И у меня в хате колысь вода была один год. Воно ж може ставок десь прорвало. А так раньше тут страшне... Я раньше пришол – так картошки нема. Так я у саду брал, той... Так меня той... Был огородником, картошку тут начал садить, грузить семена. Тут огород был страшенный, тут той картошки страшное... Тут я посадил – так земли не видно! Я сажу – головкы одбыраю. Головкы... А потом два ростка – я отрезаю, так ото, шоб... Я догнал до триста девяносто ведер! В мене... Та любого спросыть – не поверит. Трыста девяносто ведер картошки было! А счас огород – видишь? Ни в кого нема. Ето у меня так трошки. А то все, все под сеном. Нема. Все везут, все пропало.

Ранше воды не было, в колодязях не было. А тепер ... Он, через хату, Степаненко соседа похоронили, а я не знал. Што це за жызнь така, собачья?

[Запис зупинено чі перервано].

Педаш Галина Петрівна, 1929 року народження, с Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

[1] Опитування провели І. Раєвська, І. Горбик, 2 липня 2006 р.

Батьків моїх звали – батько – Іван Артемович, а матір, матір – Євдокія Ілінічна. Дівоча фамілія моя була Кошова.

...Знаю, шо у мами були брати, у Махна не були вони. А ото внизу там жили... Там баба Любка жила, так вона з Махном їздила. Як дівка була, з Махном їздила, понавозила всього. Ну, не знаю чого вона їздила? Те шо я сама пережила, то я знаю.

У дитинстві дітей хрестили. Ну як же ж хрестили? Це ж воно тоді ще, мабуть, церкви були, як я була, як мене хрестили. Тоді ше, мабуть, воно не те... Це ж 29-й год був. Ну, я не знаю. Ну, кажуть, що хрестли. А оце брат у мене родився 37-го року, то він був не хрещений, бо вже ж тоді не хрестили. То я знаю, при німцях був батюшка, так його похрестили при німцях. А ми – хрещенні: старший в мене брат і сестра. Ці ж, видно ще ж хрестили. А тоді, коли брата, то вже не хрестили. А тоді був же ото батюшка та похрестили. Та тоді ж не давали! Та ти шо! Оце вечерю там носить, чи колядувать, – не можно було! В школі шоб ніхто не знав... Як оце – до сосєдєй чи до хрещенних, і то, шоб ніхто не бачив! Сталін там бачив, шо робили? Не нада було, шоб він бачив.

Працювала я в колгоспі: і дояркою, і на ланці, і доїла. Шоб специально дояркою я не була, коли телята, корови, ото все ми робили. Полола, коли день, коли два, коли десять. Вообщєм на всяких роботах.

...Суп варили, затіруху або шось таке. Всьо равно ж, проварок, уже раз у день давали. Тоді ми ж малі були. Весною коренці збирали, у пучки складали. Тоді пололи, тоді вже і сапами пололи, і варили, і на степу ж варили. Сперва суп, а тоді вже ж борщ варили. І, пожалуста, вже раз у день їли. Да.

[запис перервано] А тоді ... 45-й год, а ми ще не могли очухатися от гольби. [Плаче]. Всю жизнь нам война і война. А тепер шо? А тепер шо? А тепер усе позабирали...

...Це ж у 50-й год пішли поступать в технікум. Часнику насадили, і повезли в Пологи – пішки туди, пішки назад. Попродали. Купила якесь платячько, а на ноги ж нема нічого! Пішли ми в тєхнікум (отак, на бугарку був, там де шпали) Пішли ми туди, а там же старші гуляють, у м'яч ганяють, чи у волєйбол? [сміється]. Ми прийшли, а нас прогнали, шо ми босі, прогнали шо ми босі! Кажуть, шо спортсмени не бувають босі. [сміється]. Ага! Тоді ж начали вчиться, начали вчиться. Я не знаю звідкіля хлопці, як їх звати, шо така фамілія – Оніпко, Очірко, Отрішко. Оце їх було душ скіко? Душ скіко цих хлопців? Вийшов, у нас був учитель, як же ж його? Той... Глєб Григорович Бекетовченко (мову читав). Вийшов же до того, до столу ж відповідать, – босі. Та ми всі босі ляпали. А це вже, коли зовсім мороз: "Шоб ти босий більш не виходив!" Вони хлопці прийшли, правда, на другий день (тепер ми їх

уже і не бачим), робочі такі, як ото кирзові чоботи, а це ботінки кожені. Ми так подумали, шо оце ж батько старався може на зіму, а вони будуть оце... [не розбірливо]

Раньше, ще при Союзі, як вибори, воопщєм, ніхто мене не агітував, може кого і агітували, я не знаю. А-а-а-а тепер, хоч оце дебати, тепер хоч ми побалакаємо, бо воно ж не по-нашому! Все одно по-нашему не виходе! Вони кого хочуть того і виберуть. А тоді прислали оце бумажки і всьо! Оце дві бомажки і всьо. Це я знаю, ми ж тоді ще не голосували, а мама ж голосувала. А вона ж у мене не грамотна. Не знала ні однієї букви, ні читать, ні пісать. Оце ми їй тлумачили-тлумачили, шоб вона хоч фамілії знала. Фамілії знала, пішли повкидали... Ніхто нікому нічого! Це ж тепер уже, цей год прийшли дівчата, і шось вони мені кажуть. Ну, як? Я ще не інтересувалась. Ну коли дєд у мене ше був, – те-те-те – ми в курсі. А тепер я не дивлюся ні телевізора, нічого! У район – кого? Усюди – кого? Я їх знаю?! Ну чого я за їх буду голосувать, як я не знаю?! Ну ось... У район – [не розбірливо] бумажку... І попробуй не проголосувать або що не зробить, і пришиють тобі "дєло", отправлять чорті й де!

...Таких реліквій сімейних, такого у мене нічого нема. Ото були гроші, так поодносили в музей. Ікони були. У мами було багато, я пооддавала сестрі, а вона, куди їх подівала не знаю. Здорові такі були, а тепер немає вже. Тепер же нова хата. То в старій, шо жили, там же було шось на горищі. А це ж ми уже построїли нову хату – тут уже нема нічого.

Писаренко Любов Іванівна, 1937 року народження, с. Чубарівка Пологівського району, Запорізької області[1]

Писаренко Люба Іванівна, народилася 1937-го року 22-го грудня у селі Власівка ще тоді була. Не Чубарівка, а Власівка, да, Запорізької області Пологівського району.

За батьків своїх я і не знаю. Батька, вообще я не знаю, бо його рано вбили (батько погиб у 43-у році на війні), а мамка така – вона трудилася, трудяга! Вона і після пенсії робила. Вона сама з Рогачиків, десь там, сирота була. Виросла вона, тьотка її воспитувала. А тоді ж вона вийшла заміж за папку. А три сини і я оце, у них троє дітей. Як вони познайомились, тоді про це не балакали. Тоді таке життя було, шо не до того нам було і розпитувать. Ми в бідності дуже жили. І мама і ба-

[1] Опитування провели П.Давлад, А.Підорич, 3 липня 2006 р.

тько були простими рабочими, колгоспниками. Мама недавно померла, дев'яносто шість років їй було.

Старших у сім'ї дуже поважали. Це для нас було святий закон. Батька ми тоже... Я без батька виросла... А шо мама мені скажуть і хлопці – це... Було ідуть на роботу, на ланку, на степ, а мені скажуть: "Ото шоб виполола, шоб у хатах поприбирала, шоб води наносила, і в хатах, і в дворі замела, і все поробила, і теля привела, і корову, і все". Вони поки прийдуть, я все пороблю, і вечерять зварю. Це закон був для мене, шо мама мені скаже, я должна це зробить. Не так, як зразу, ти їй одне кажи, а воно тобі...

До війни шо я пам'ятаю?! Я тіки войну пам'ятаю, бо я була маленька. Я ж з 37-го году, у грудні місяці, а скільки там мені? Три чи чотири роки було. А шо я пам'ятаю? Шо тікали ми, у погрібах ховалися, і в окопах ховалися, і де ми тіки не ховалися! І, ну, дуже важко було. А тепер осталася, бачите сама. І казали пільги будуть отим дітям войни, так нема нічогісінько!

Ну я мала була, а мати розповідала, як тоді дуже трудно жилось. Ми з мамою тіки вдвох жили, дуже бідно. У нас не було нічогісінько! Ми так страдали, шо не дай Бог як! Ну, а вижили ж, вижили, діти. Ну ще й мама дев'яносто шість років прожила. А я... скоро 70-й буде і мені. Після війни теж було трудно, особенно 47-й год. Який це голод був! Не було у нас їсти нічого. Ото поїде мама на роботу. Там дають якусь баландичку. Вони принесуть мені, шоб я з голоду не... Ну я все пухла ходила. Посадили картошку. Мама поїхала на степ, а я начала кущики виривать. Вона вже скляна була, шоб мені шо-небудь поїсти. А тоді шо? Вже, як піднялися трохи, ховрашки ловили. Ну це такі звірьки маленькі, шо вони їли, питалися хлібом. І ото виливали ми, і ловили їх, шкурки здирали. А воно м'ясо добре – таке, як кролятина! Обжарювали. Ну, а тоді вже лободу їли. Акація цвіла. Акацію ото ж обняли та блинчики робили. Ото так ми жили, детка. Коровка у нас була. Ото у кого корова була, ті й повиживали. А в кого не було, то оті всі померли. Дуже багато, дуже багато померло людей. Я знаю, отам на горі одна сімя жила, так вони всі до одного: і діти, і батьки, всі померли з голоду.

Я в школі вчилася. Десять класів кончила. А тоді тіки десять класів кончила, пішла на ферму дояркою, бо я ж маму не бросю. У мене брати були, вони були в городах, а я осталася сама біля мами. І я пішла на ферму дояркою, і дояркою робила, поки на пенсію не пішла. Не працювала я, бо у мене ноги отказали, оце на ціпочках ходю.

...Усяк було, усяк. Особенно після войни, вже як була пішла я на ферму, так ми все вручну робили: і вичищали, і пасли коров, і сіно носили, і солому носили, і все на світі, і коров напували, гоняли донизу.

Там був такий колодязь (“журавель”) назився, ми тягали воду. Наливали в корита, тоді гнали коров. В нас було по десять коров. Ганяли коров, напували, обмерзали! Як це нам трудно було! Усе. А тепер... Тепер все харашо б, так уже здоров’я немає робить. Тепер було все: і механізація, і автодойка, і вичищалося, і роздавалося. Тепер уже здоров’я у нас нема.

Прєдседатєль колгоспу був, бригадір, завферми, учьотчік – оце у нас на фермі було. Учьотчік – це той, шо вів усе, шо ми корови там доїли, скільки молока ми наздоювали, здавали. Нам начислялися тоді ж зразу гроші, а тоді трудодні, це начислялись нам трудодні. Що ж це таке трудодень? Ну, наприклад, за день я надоїла, там, сто літрів. Значить, мені три трудодні за це, а тоді з оцих трудоднів нащитували нам гроші. Не гроші, а копійки! По 5 копійок за трудодень! Ото так ми робили. А шо ж ми тоді купляли?! Це ж зразу каждий місяць дають гроші, а тоді – раз у год! Раз у год дадуть і все! І ото так ми жили! А шо ж ми купили? Купимо сахарю, купимо... Ну це таке, шо саме необходіме. А тож так ми жили. Ото, шо в городі при той, ото так ми і жили. Ну, ми тоді бідно жили. Було, на фермі дадуть нам чоботи. А ми ж молоді були! Хочеться піти й...! А чоботи резові. І ото... А літом не було даже ж черевика не було, так ми із глини оце, із тих, поробимо черевички отако, а тоді оце носочки поробимо, і йдемо ж гулять у клуб. А сідать же не було де, так ми на вікнах посідаємо. А хлопці побачать, шо ми ж босі. А тоді, ідемо з клубу, вони нас такі “золотарики”, колючки, як поженуть, і кажуть: “А чо ви тікаєте? Чого ви плачете? Ви ж у черевиках?” Ото так ми жили, не було в нас нічого.

Ну як стала уже наша совєтська власть, то стало вже лучче жить. Уже тоді построїлися хверми, уже газіфі..., електрика була. То ж ми все вручну робили, а тоді ж уже і автодойки були, і вичищалося, і роздавалося. Десь у 60-х годах. Да, да.

Канешно, були такі, шо недобросовісно працювали, багато було таких. Нічого, отож так і робили ми всі. Воно так робе, я стараюся для себе, а та для себе старається. В мене чоловік був, так він робив на тракторі, так було ото з оцім сусідом(їх уже обох немає, вже померли) так вони оце з утра (а трактор здоровий був) розберуть трактор, за день складуть, і на ніч їдуть орать. Ото так ми жили.

Ну які в нас релігійні свята були? – Паска, Різдво. Ну ще Проводи, шо ми ідемо всі на гробки. Ну це поминальні в нас. Ну тоді не дуже це було, тоді ж трошки присікали. Це ось зразу начали, а тоді ж не так було! Тоді... Но все рівно, справляли і Паску, і Різдво було, і кутю варили, і кампот, та й вечерю носили, і колядували, і щедрували! Да, все робили! От так колядували:

“Коляд, коляд, колядниця
Добра з медом паляниця,
А пісна не така, дайте, тітко, п’ятака,
Як не дасте п’ятака – візьму вола за рога,
А кобилку за чубринку, та й виведу на могилку.
А з могилки та й чучок – дайте, тітко, п’ятачок!”

Вечерю носили. Оце накладе мама в ту... Це ж зразу рис, а тоді ж рису не було – пшеницю натовчуть. І ото пшеницю, та трошки компоту там зверху, і оце ж несемо. Несемо зразу до родичів, бо там же ш родичі, – то 5 копійок дадуть, то пряничок спечуть. Тоді вже йдемо по всих. Грошей не давали, а пряничків давали. Так пряники які давали? Буряк терли, а тоді сок давили, і ото з того соку пекли пряники. Сахарю ж тоді не було, ото такі прянички нам давали.

Церква в нас була в центру, отам... у механізації, і оце, де дворець культури, то там в нас стояла церква. До церкви ходили. Ну, до церкви ми не ходили, бо ми малі були, а батьки наші ходили.

Церкву закрили, як война началася. Розбомбили Чубарівку, і церкву ту розбомбили, і тоді її забросили. А отам така хатинка була, ото там, друга церква, а той вже не стало. Ну так уже розказували наші вчителі, а так я не знаю.

Весілля? Я розкажу, як у нас весілля справляли. Ходили. Зразу ж запрошують, а то ходили ми самі приглашали. В мене самої було весілля. А тоді ж ото запрошували, готовили. Та не так, як зразу, а хто шо зміг, там, приготовити. Тоді ото приходе молодий, забира молоду, і веде до себе додому. А ми пішли з дядьком, розписалися у сільсовєті вдвох. Нікого не було: ні свідків, ніде нічого. Це зразу розписуються, як вінчаються, а тоді ще, як свадьба. А тоді можна й за 3 дні раньше розписуваться. Ото таке. Засилали сватів, приходили свати, розпитували. Чи согласні діти сходиться, чи люблять вони одне одного. На коли там призначають. Якщо єсть возможность, – значить, свадьбу справляли, якщо нема возможності, значить, свадьбу не справляли. Так. Забираєш, шо там у тебе приданне яке. У мене, наприклад, приданне було чамойдан, перину мама мені наготовила, і чотири подушки, і все. Чамойдан і досі в мене на горищі, той чамойдан! Так все сміялися, ото так, там у мене три застилочки, не так, як зразу. Молоді одягалися, шо в кого було надіватьи. Якщо єсть біле плаття, значить, надівають біле плаття, якщо єсть хвата, надівають хвату.

[запис перерваний]

Звідкіля походить назва нашого села, цього я не знаю. Ну оце ж наша вулиця Суворова, наша вулиця, Першотравнева вулиця, Свіщука вулиця – це я знаю. А там, які вулиці є, я й уже не знаю. Ну раньше ву-

лиць не було. Раньше було оце так – бригада четирі, бригада три. Вулиць не було. А це вже тоді, як трошки далі вже пішли, вже послє войни. Вже трошки той, тоді уже начали: поіменували вулиці, провели радіо, провели свєт! Раньше ж свєту не було! Раньше ж ми жили як? Каптілки ото так... І ото ж при тих каптілках і писали, і вчили уроки. Ото так! Не було ж свєту! Це зразу і свєт, усе, а тоді не було. Тоді було. гільзи робили із тих... Тоді в баночок буряк упхнемо, і ото так і жили, чи олії, чи гасу, чи ще чогось наллємо, та отак і жили. Каптільні були в хаті.

За Махна не знаю. Це тільки гуляйпольці знають. Ше отам у нас, у центру, ота, де общежитіє, там живе Книш Григорій Маркіянович. Він завідує музеєм Чубарівським. От він усе знає. А я... Це тіки грамотні люди, а я шось чула за Махна, а хто він такий, я не знаю.

Раньше збори були. Збиралися в клубі, не так, як зразу скажуть: “Ага, оце буде у вас предсєдатєль”. А тоді якось так, назначали. Ага: “Оце буде ваш предсєдатєль”. Вибрали, проголосували і – предсєдатєль. А зразу... Ну ви знаєте, шо я тоже у цьому, як вони вибиралися... не дуже розбираюсь. При мені був Коваленко предсєдатєль. А тоді вже, я як вийшла заміж, то тут тоже назначили там Лося, оце шо зразу. Ага, приїхали – оце ваш предсєдатєль. Ну предсєдатєль то... І він і досі робе.

Конфліктів у селі в нас ніяких не було. Ми проробили із чоловіком – він на тракторі, я дояркою все время проробила. Не було ніяких конфліктів. Грамоти, і ордена, і медалі нам давали.

А як не стало у мене хазяїна, і я, до мене приїжала каждий год... Ну страхувала майно. Вона приїхала, а я й кажу: “Раз я застрахувала хату, другий застрахувала хату... А тоді на третій раз вона приїхала, а я їй кажу, шо кажу: “Я оце страхую, а в мене, – кажу, – он веранда тече!” Вона каже: “Ну напишіть заявлєніє, і ми Вам допоможемо”. Кажу: “Так шо ж? Мені нада, ви ж бачите, шо, як я ходю? Куди я? Я нікуди ж не поїду!”. І вона, як поїхала, і оце я так зверталася до неї, і вона казала: “Я все організую”. А хто там, діти? Ніхто. Було, такі дощі були, шо я не знала, шо підставлять – і вагани, і каструлі, а в мене тече. А тоді вже ото сусідка отут (вона вчителькою робе) каже, от каже: “ Я до вас пришлю чоловіка, він вам накриє”. Накрив, і так і той.

Масницю ми не святкували, а у нас було Старий новий рік – Меланка! Значить шо? У нас старші – моя мама, там, ще наші бабусі старенькі, – вони вбирали одну з дівчат Меланкою, а хлопця – Василем. І там, надівали кожух на його, ну, таке – на голову шапку, яку то таку... І ми водили Меланку. Оце ж вона... До каждої хати постукаєм у вікно, значить: “Дозвольте замеланкувать!” “Меланкуйте!” “Так ми хочем у

хату!” “Ідіть у хату”. Ото ж Меланка заходе й Василь, кланяються. Нам дають гостинці. Хто в кого шо єсть. Раньше хіба ж так?! Хто у кого шо єсть: той –кусок хліба, той – кусочок сала, як єсть Ну, ми ото заспіваємо:

“Ой, учора із вечора,
Там пасла Меланка два качура,
Вона пасла та й заснула,
Та й, блукаючи, заблудила,
Та й прибилася в чисте поле,
Ой, там Василько сіно косе.
Ой, ти, Васильку, мій батеньку,
Та приведи мене...”

Уже я й забула. Коли ж це? Вже сорок год пройшло! Оце таке.

На Різдво ми не гадали. А люди гадали. Кажуть, шо гадали, шо чоботи кидали, та там, біля дзеркала. ставили свічки, там, якісь запалювали. Ну я цього не робила.

На Новий рік готували. Готували все. Перве на перве – кутя! Но це на Різдво. Кутя? Ну, це – зразу рис. А ми кутю готовили із пшениці. Ото товкли, зваримо, помиємо харашо (разів три – чотири), а тоді поставимо у духовку. Вона звариться, а тоді упріває, а тоді, туди маку, меду, і отам так харашо вкрасимо її. Тоді шо? Кампот варили, голубці, тоді (як її?) капусточка із рисом, із м’ясцем, або прижарюєм, і отпарюєм. А тоді шо? Пиріжки пекли. Як у кого єсть... Один год, шо була якось зіма дуже холодна (ну, не така, не засніжена), і возили по вулиці рибу (ловили), рибу жарили. Ну ще шо? Ну в кого шо є, те й готовили.

Про відьом у нас... ну, може і єсть вони, ну хто це скаже? І знахарок немає. У нас жила одна бабка. Ну вона ото, як діток хто злякає. Чи отак єсть люди пагані на очі. Подивиться, – воно тоді не спить. Їй носили, вона одробляла. У мене на нозі, от на оцій нозі, зробилася рожа (ну, така хвороба, гнило, той...) Ну, я лежала в больниці, в мене думали воспаленіє. В мене було сорок температура. А тоді врач прийшов, а в мене почало вже гнать ногу. А він і каже: “Знаєте шо? Вам треба до бабки”. Мене чоловік узяв і повіз до цієї ж бабки (вона вже вмерла). Вона мені три рази пошептала, і в мене пройшла нога. А тепер вона вмерла, і передала своїй дочки, Раї. Вона на тій стороні живе, де школа. Ви там не були? Отут у нас молодичка, маленька дитинка хлопчик. Кажу я їй колись, питаю: “Лєна, а куди ти возила Романчика?” А вона каже: “До бабки, – каже, – злякався”. А в їх хлопець не такий, як нада. І ото він, як начне кричать! Ну, нічого, пройшло вже. Ото вона пошепче якось, виливає, як на тому, на крашанці.

Посту старі люди придержуються, а молоді – ні. Раніше я ж жила з батьками, так вони, це Боже сохрани, шоб оце перед Паскою, шоб їли там сало. Все на олії, все шоб таке... А вже, як Паска, тоді вже розговляються, і сало і ковбаса, а так... А ми ні, не додержувалися!

У селі єсть і дружні люди, а єсть і спорятся. То за межу не помиряться... Ну, в нас... Ми от, наприклад, живемо з сусідами. У нас немає межі. Ага – ми до туди трошки вилізли, вони до нас влізли. Ми не скандалимо. То ще зависить і от людей. Єсть людина така скандальна, шо вона і за клаптик землєчки, отак, шагом перейди, і вона вже гризеться.

Хату ми самі будували. Самі. Як? Ну, вообщем, ніяких обрядів не було. Вообщем, ми робили цеглу самі. З чого ми робили? Ми копали глину, насипали. Ну круг такий здоровий. Заливали ту глину водою. Тоді приносили січки, соломи. О! І місили. Місили оце, місили, поки оце солому харашо не перемісили. А тоді такі станки, і ото накидали і робили цеглу. Тоді вона висихала, ми перекидали її, сушили. А тоді ж клали хату, а тоді оце обличкували. В нас хата саманна, із того, із саману. А єсть із шлакоблоку, єсть із ракуші, а у нас саманна. В нас тепла хата, но все рівно топить нада. Коли ми в хату заходили, то ми впускали кота, який у нас був. Кажуть, як першого нада, шоб кіт зайшов.

А чого, я не знаю.

Була в нас у селі ткаля! В неї був верстак. Да, отам в мене застилка. Ми самі готовили, різали оце тряпки, різали тоненько, а тоді скручували на клубочки, і вона ткала. Такий верстак був. Вона намотувала, іткала застилки. А гончари, вродє, у Пологах є.

Живуть у нас українці, росіяни. А таких у нас не має ніяких інших національностей. Цигани – це вони поприїжяли. А так у нас... У мене, наприклад, зять – руський. Та нічого! Нормально, живуть же. Оженився ж на українці і живе! Уже він побільше українських слів... Він робе отам в механізації.

Весілля у нас тривало два дні. Да. У нас оце первий день, як той, а на другий день, то межу показують. Вообще-то, кажуть, і по три дні, по чотири дні, оце в западних. А у нас два дні. За ці два дні приводять молоду, якщо до молодої. Зразу ж посідають, ото ж, вип'ють одну чарку, другу. Тоді начинають дарувать. Ну хто шо той. А тоді починається гульня. А на другий день показують молодій чи молодому межу. Це показують, шоб до того ж, у цей двір не пішов. Оце ж межа. Нада, шоб до чужого не пішов. То катали на тачках. У річку повезуть та скупають діда й бабу, матір і батька. [сміється]. Так! Купали, як літом – так. А зимою, так у річку (Гайчур називається), в ополонку ведуть, умивають. Ну тепер річка така мілка, то раньше багато води було. Там єсть і Конка, а в нас – річка Гайчур.

Ну якщо людина помирає, ну, готовлять. Шо в нас готовлять? Борщ – канун, картошечка, там чи котлєтка, чи кампот. Ну, а так? Чи сельодка, чи салатик. Канун – це рис одварюють, проціжують, а потім солодка водичка, і ото заливається. Якщо в кого єсть ізюм, ізюмом трошечки. Покійник єсть покійник. Батюшку оце ж вчора привозили,батюшка по той... Знаєте, у нас, коли я жила отут у свекрів, і мабуть, до того днів чотири чи п’ять, сич до того кричав! Сич – це птичка така. Він кричить, і ото прямо у дворі. Так сумно було на двір виходить. Це тільки ноччю він кричить. А як свекруха помирала, значить шо? Ми з чоловіком... У нас потік кран, і ми справляли. Там він замотував, а двері открили, і влетів – дика та... Ой, як же вона називається? Забула я... Летюча миша. А як летюча миша влітає, значить – це на погане. Ми насилу її впіймали. А вона, як повіситься, то там, то там. А тоді як улетіла туди, де бабушка там лежала, то ми насилу її піймали. А вона, як вчепилася, як пащуряка! Ну, головка у неї, як у мишки, а такі, як у кажаночках ті, крильця. Оце таке. І то я на другий день розказала, і вони кажуть: “У вас буде похорон”. Собака виє – це погано...

...Спиртних напоїв я не роблю. А так... Ну, шо готовимо? Борщ, суп. Ну там яке м'ясо є,то котлєток спечеш, чи пєльменів зготовиш. А корова єсть, то сметана, сир. Варенички звариш, сирників спечеш. Оце такі.

Раньше такого пияцтва не було, як зразу. Понімаєте? Зразу, оці точки, шо водку продають. І це скільки це зразу людей молодих не робе! А оце так, тільки шось десь украсти, продать, а тоді біжать, і ото п’янка та сама. Це ужас один! Раньше такого не було, раньше робота людям була. А зразу ж молоді люди, не хочеш робить – іди. А раньше ж такого не було. Ото не підеш один день на роботу, то в контору визвуть. І на коврик визвуть, чого ти... Чого ти прогул!? А зразу нікому нічого. Тоді строго було. Строго, дуже строго! Знаю, один год, шо оце ж ми на фермі коров доїли, і ланки пололи, то, ну захворіла жінка одна. І приїхали із того, із кантори, а справки не має. То вже все – прогул! І дуже строго наказували: і можуть хліба не дать, і можуть грошей не дать. А зразу...

Компартія в нас була, і оце ж організація партійна була. І в мене чоловік не партійний був, а мене дуже... Комсомольська організація була... А дуже, дуже хотіли, щоб я поступила в партію, бо ну така я, шоб видатна доярка не видатна, а їздила і на з’їзди в Пологи, і на комсомольські собранія. Ну, а я в партію не поступила. Не захотіла.

А людей багато поступали в партію. Багато. Партійних було багато у нас. В нас доярки, так 3 було доярки і оце ж секретар партійної організації, і в каждий тиждень у їх партійні збори були. А чорт їх зна, шо вони там?! Я не можу сказать, бо я цим не інтересувалась.

За Брежнєва лучше жилося. Тоді було... Гроші були. Десятку... Підеш в магазин, на десятку скупишся і ще і здачу принесеш. А зразу... То десятка – то руб, і та – де той рубиль? Зразу десятки не показуй. Тоді лучше було гроші платили, і було у людей все! Ну, якось, ну... А зразу – це дуже трудно, дуже, особенно оцим пенсіонерам. Дуже трудно. Про нього пліток не було, нічого! Оце про Горбачова. Горбачов почав розвалювать, а од Росії дойшло й до нас. І Кучма і Кравчук – ці вже зовсім розвалили. Які в нас були хверми, скільки в нас скотини було. Боже мій! Це, як утро, це там доїлка заробила, там вичищають. А зразу, самі ті... Вже немає там ні хверми, нічого. Колхози були в нас. Оце ж була, як же ш? "Зоря", тоді "Могуча", тоді ще ж як? У нас було колгосп "Більшовик". Іще ж як? Вже забулася.

В нас декрету тоді не було! Ми це можеш місяць поробить... Якось тоді хотілося більше заробить. Як у кого було дитинку глядіть... В мене, наприклад, свекри були, так я 2 місяці поробила, побула вдома, після декрету вже я пішла на роботу. Вже я знала, шо у мене дитина доглянута. Вони глядять. А так, ясла були, дітки були в яслах.

Як вагітна була, мене жаліли батьки, шоб я і важкого не підіймала, і те, конєшно, шо жаліли, а як же? В кого було за мною приглядали, так доглядали і старенькі, і чоловік, а єсть такі шо і били! І не дай Бог! Ну, в мене такого не було. Обязатєльно хрестили дитинку. Ну в нас ще тоді трошки забороняли. Церквів ж не було. Це там, у Роздорах. А зразу вже, то отак назначимо, ага, оце ти в мене будеш кум, а ти кума. Прийшли, пообідали чи повечеряли, отак і хрестили. А зразу хрестять у церквах. Я народжувала у больниці.

Із старих речей в мене вже немає. Це знаєте, це такі, які пряли, може в стареньких, а зразу вже старі повимирали. Може в кого шо й було. В нас оце музей (Григорій Маркіянович), він збирав. Я отдавала рушники. Тоді у нас на горищі був такий гребінь, шо раньше ті, з прядива нитки робили. Ото гребінь я отдала, і днище я отдала. Більше у мене не було нічого. Це давно вже було. Це там у музеї, в Чубарівці. От іменно, шо це іменно од матері передалися рушники. І я... А зразу оце в мене усі стіни були у фотографіях, і на каждій фотографії – рушники. А тоді ж воно отходило і отходило. І ми повкидали їх в скриню. А тоді ж почали ходить. Григорій Маркіянович не ходив, а так, других розсилали, ото молодих, і я отдавала. Ну в школу отдала. Я дуже харашо вишивала поки бачила, так я в школу отдала. Павича вишивала, і три рушники, і де воно подівалося, я не знаю. Оце ж школа у нас згоріла, воно, мать, усе погоріло.

Редька Іван Павлович, 1937 року народження, с.Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Редька Іван Павлович. Тридцять сьомий год. Сімнадцятого августа. Ну, так... Діда, бабу по батькові я застав харашо. Редька Василь Сергійович і Редька – баба. Та як її звуть забув. Пішов я в армію в 56-ім, 13 августа. А пока служив, дєдушка в 58-ім вмер. А приходив в отпуск, бабушка ще жива була.

Дід і баба займалися хліборобством. Дід був чабаном, скільки я знаю, а потім на фермі воду качав. Оце таке діло. Ну, скільки я знаю, вони з Чубарівки. Но відкіль Редьківський род сюди прийшов, ніхто не скаже. І вже не скаже, потому що їхні батьки, як тоже, кажуть, казали їм чи не казали, нам точно ніхто не сказав. Кажуть, що з Полтави. Це казали мій дід і баба. Може з села, но з Полтави. Звідкіль наш рід узявся ніхто не знає. Скільки ми не добиваємось, нічого ми не знаємо. Прадіди нам нічого не сказали, бо їх ми не застали. Даже тут було кладбище, а при совєтській власті його зрівняли з землею. І оце от дідів ще управляєм кладбищем. А те кладбище знаєм де, ну, як кажуть, нема діла. Два хрести було, і то заставили трактором вирвать. І все кончилося.

Ну, традиції... Було таке в старину, як кажуть, харашо. Рідня, оце вся, як кажуть, було в комплекті. Чи як можна виразитися? Може і не так? Ну, як? Зналися і держалися рідні. Ну, як кажуть... Бабушка була Давиденко відсіля, з села.

Сім'я була не заможна, я б сказав середнячок. Шоб бідні, – не бідні. Ну, як кажуть, і не те. До революції я не знаю, конєшно, яке було хазяйство, бо це, мабуть, були не діди, а прадіди. Так шо я не знаю про це. А оце за 20-ті! Його тоді не дуже балакали. Хто-зна, шо воно там було? Це шо так, в памяті осталось. Помню, шо городи тоді давали по 2 гектари. Нема де тут дать по селу, то на степу. Тоді ж були цілини. Понімаєте? І ото скільки він розорив, стільки, ото, і було. Раньше ж не так було. Ну, капітал уже ш десь був. Купили коней, скупили інвентар. Тоді ж, якби якісь машини були, чи, там, комбайн, трактор... І тоді ж наймали – хто до Спасу, хто до Покрови, хто кого як... Ну, небагато наймали. Тоді ж, понімаєте, не такі сім'ї були, як зараз [пошкоджено запис]. Тоді ж в город не сунешся, бо не давали паспортів. Зараз же як? Водку п'ємо. А раньше – робота є... Нада оброблять землю. Сіно заготовлять. Тоді ж ми понімали батьків, а дідів ще лучше. Я знав, шо надо

[1] Опитування провела Сичова Ю.І, Білівненко С.М., липень 2006 р.

виполнять, участвовать. Тоді ж знав, шо наганяй буде. [пошкоджено запис]. Якось дєдушка піймав мене, так не так бив, як, тряс.

Село раніше називалося Федоровка, того, шо Федір був тут такий якийсь заможний. І ото ж таке строїв: то болниці отамочки (но їх уже розібрали), то школу, то, мабуть, церкву він строїв. От через те. Оце ось через річку – Кущ був помєщик, оце кущівська земля. Туда, аж на край села, – там був Самарь, такий помєщик. Називаються зараз Самарі вони. Ще Герман був. Ото ж досі там є й телятники його. А Федоровку я ж не знаю. Це ж по Федорову, мабуть, був і якийсь такий, як кажуть. Тоді ж Чубаря той, і переіменували.

Дід і баба жили де, осьо-сьо, як спускатися з кручі, ось недалеко. Друга хата слєва. То я там родився і виріс, як кажуть, пішов у самостоятєльно. А тоді сімейні обстоятєльства заставили, оце прийшлося тут.

Помню, ще був отаким пацаном... Як наділялося земля я, конєшно, не знаю. А знаю те, що ми з отаких начинали вже работать. Раньше ж тракторів не було, хоч і було мало, а то були плужки ручні. Кіньми. І ото кіньми. Ми водили коні. З цього ми починали, як кажуть, робоче, той, трудове жизнь. А тоді ж од комбайнів бричками возили коні або воли. Як коні, то це було празник! А як воли, то ви самі знаєте... Їх, мабуть зараз і в кінах не показують! А то коні і воли. Воли – то... Вже бики, а тоді їх розвели, і приучали, той, в ярма. Щоб виростити вола треба три-чотири роки, і корову виростити треба три роки!

Тоді заготовляли косами все, возили гарбами. Зараз ви не найдете їх по селі, та, мабуть, і по всій Україні, де може є, а то нема. Оце, як Ви з гори спускалися, тут дві хати, ото там була бригада. Там було два помєщенія. Отак одне над дорогою стояло. Акації були вище стовпа! А одне – отак. І во время войни снаряд отак ударив, шо півхати розвалило. А ця стояла дуже довго, аж до 1968, мабуть, году. Там ото бригада була, коні. Оце, як кажуть, було основне збіжжя, коні і воли. А тоді тік на степу робили як? Воду возили, січкою, коток круглий, накачували. І ото на кажну бригаду був тічок такий. Був клуб у нас там невеличкий. Його тоді під хату віддали, а тоді те. Ну, це давнє і давнє я розказую, не оце. Ото таке діло.

Ну, от знаєте, як кажуть, пацанами ми були, то не дуже ми голод помічали, шоб ото, як кажуть, все викачували. Те, се, забирали горшки. То я не помню. Шо не хватало, – да! Шо строгость була... Це було на степу молотарками молотять, і склали скирти. Так я знаю, що ми з дідом ходили ото після дощу. Скирту, як склали, і ото після дощу воно вибивало, пшеничку десь так у кучу. І ото ми збирали те. За колоски ганяли! Ну, а так, шоб дуже мерли, цього я не помню. Не помню, даже про смерть не буду балакать, бо не помню. Воно тоді ж якось, я знаю...

А про 33-ій тоже так само. Благодаря Чубаря, шо оце в нас тут, в Чубарівці, шо не дуже ... Було там – голод, чи не голод, як кажуть. Ну, шоб дуже жалоби були, цього не було. Во-первих, я не чув од людей. Може де кого як і вщемляли, не скажу. Мати не розказувала, дядько не розказував, дід якось на цю тему не вкидався. Обминали її якось. Може в те время і боялись балакать. Ви ж понімаєте? Шо в те врем'я уже хтось би той, і уже б сказали: "Ага, агітація протів совєтської власті". І уже б вас і мене отуто воронок і забрав [сміх]. Тоді ж було шось скажеш, і в райком! Якесь своє мнєніє. Не то шось там таке, ну, своє мнєніє. І сразу – в райком. Такі доносили, шо "підлизи". Шо зараз вони є, і тоді вони були. Ми їх просто старалися обминать. Ото таке діло. Так, шо...

А оце, як война... Ну, шо я помню про війну? Помню, як самольот підбили. А ми жили ото там. І він летів, димів, і полетів дальше. Ми розігналися бігти, но уже ми не дойшли до нього. Не поталанило.

А як німці зайшли... Якось, Ви понімаєте, нас це – велике отаке вот – война, як кажуть, наступлєніє, охрана – обійшло стороною. Це, якось, я так помню, шо їхали мули руминські. Оце отуточки. І ото в бригаді вони даже ночували, кочували і так далі... Це все шо я помню. Окоп рили тоже з людьми, но тільки його в історії, мабуть, уже немає. Де він ішов і де він узявася. Ішов він отам поза селом, а тоді тут у балці спустився. І оце йшов у мене край городу. І оце по-над городами ішов протівотанковий. Ну, танків, як таких, німецьких ми і не бачили.

Ну, рили окопи вручну, метрів, мабуть, чотири глибини чи й більше, і метрів три ширини, а тоді ще і брустер оцей з землі. Поверх накидали. А тоді робили протів той... Батареї там такі – забігаловки, по ту сторону. Но діло в тому, шо тут його ніхто не штурмував. Я не помню, щоб там война якась велика була. В основному, вони тут пройшли на Тернове. Отам основні фронти були.

Німці в селі були. А як же? Були. Но тільки ж гестапо було. Оце в ліцеї (як це зараз називається), там стояло гестапо. Це я по расказу знаю. У нас одна мешканка сказала: "Налякайте мого чоловіка". І їх ото двох погукали налякать. В окоп той, "трах-бах" і все кончилося. Були у нас тут і поліцаї, свої, конєшно. Ну, як їх заставляли? Виполняли вони, як кажуть, вказівки. Закопали їх отут. Оце, де школа у нас велика, там був парк. І ото там їх захоронили. Оце у нас після войни був директором МТСу (він тутошній, наш). І тоже... Їхали грузовою машиною. І два вийшли, когось шукали вони. І він тоже, видно, з пістолєтом був. До їх... І вони і його ото. І його тоже... Потім перехоронили, тут у нас кладбищє напротів. Ото таке діло. Ну, помню, як отступали. Ото, як я вам казав, хата стояла отут над дорогою, а вище отам зарослі були. Ото

тоже коні, мули були. Мотоциклісти палили хати під соломою (а раньше вони були під очеретом). Ото забігали, палили. Палили скирду (була ще з січки). Була ще полова, шо коней годували (годували не січкою, а половою). Отут, де бригада була. Ото таке отступлєніє.

І у нас ночували німці в хаті. Но хто? Німці чи румини? Хтось був. Ну, знаєте, як ми пацани, нас завжди зганяють (в нас тоді ж печі були здорові). І, як вони приходять, нас на піч. І ото там на печі ми кантувалися. Ми тоді не розрізняли – румуни, німці? Це вже нам, як кажуть, старики підказували. Ну, нам, пацанам, шкоди, як такої, вони не давали. Понімаєте? Жаліться нам на їх... Шо вони там у конюшні були... То їздять десь, то переїжжяють, то таке-сяке... А так, шоб, знаєте, як ото у кінах показують: і те, і те... Може я цього не помню. Може кого, як кажуть, і вщемляли. Ну, у нас старші були, вони кажуть, такі (як "отльоти" такі, вони і зараз такі є), так ходили в клуби, гуляли, і те, і друге, і третє. Так шо, вони не дуже, як кажуть, тут нас ущемляли. Ото таке діло.

А поліцаї? Ну, шо поліцаї? Виконували свою роботу. Оце ж в Германію одправлять – оце їх робота. Як раз послє поліцаїв стали бригадири. Таке ж саме. На степ, щоб степ оброблявся, щоб те, се, те. І на тому все кончилося. Шоб такі всі вони були якісь агресивні, то про них і зараз такого розговору нема! Ну, один отсидів (один у нас тут кривенький був). А так, ну, скажуть вони, як би і зараз сказали: "Оце скіки і скіки чоловік бери і на пункт на якийсь одправ!" Так і тоді було. Оце і була їхня робота. Ну, а кого брали? Тих, хто вмів трудиться, як кажуть, – од 18-ти і хто оставався. Брали, в основному, молодьож. Отаких, як ви. Старих туди не брали і не отправляли. Хто тут оставався, той степ обробляв. Ото там плужки, коні, воли, отак дальше, і так проче. Оце їхня була робота, в поліцаїв. Староста був тільки в центрі, але він не дуже.

Ну, а після війни, як ви самі знаєте, була розруха, був голод. Це як раз вже був 47-ий рік. Ми пішли в школу. Бумага була така, шо пишеш, воно розходиться на їй. Ну, як ото, я б сказав, підходе на те, ну, туалєтная, наподобіє... Ну, такая, як напівтуалєтная, тіки воно, значить, зошит... Ото таке діло...

Голод, конєшно, зачепив нас. Ну, ми вийшли чим? У нас отут бондарь був, була у нього олійниця. І з проса робив той... Пшоно – той, а нам, хто у його знакомий, чи як, купляли оце уже отходи. І оце цим ми виживали. А потом, як коровки осталися у кого, цибуля молода пішла. І оце той – кисличок. Цибулю насікли і той. А тоді ж все пішло лучше, лучше...

У армію відсіль я взявся тринадцятого августа 1956 году, і явився в декабрі місяці 1959 году. Ну, виряжали нас тоді пошти, як кажуть, як не півсела, то бригада – це точно! Сходились всі: молодьож, старики. Давали машини грузові (вони ж тоді невеликі були, дві з половиною тони). І ото молодьож вся. А молодьож було тоді багато. У Пологи відвозили до воєнкомата. І ото там, як з'їдуться з усього району. Ви понімаєте, що це таке було?! І гармошки, і музики, на підпитку, і старики, і молодьож!! І то отакевочки!! Пока нас не заберуть у воєнкомат. "А ви, – сказали, – їдьте додому". І ото ми у воєнкоматі, забирали нас той... І ми там переночували. Не ночували, а просто ждали поїзда (ішов на Запорожжя). І ото в Запорожья у воєнкомат (в обласний це називається). А там ждали – ішов з Одеси состав, і на Венгрію. В армію я і хотів, і не дуже, як кажуть. Якось тоді була раньше чи традиція, чи я не знаю. З армії приходять, – то ж форма, то се, то те... Ну, знали, шо надо, тоді ж надо! Це ж не те, шо зараз: хочеш, не хочеш! Тоді – надо! Родіна сказала надо, значить, должен, як пішов, і так він і оставався.

Служив я у Венгрії. Попав у Борзянку. А потом, як кажуть, оказались там наших, мабуть, десь чоловік десять лишніх, і нас перевели у [не зрозуміло]. Була там школа младших спеціалістів до самольотів. І ото ж, мятяж як начався, нашу школу вивезли в Одесу. І тут ми кончали школу цю младших спеціалістів авіаціонних механіків. І опять же попали в Венгрію. Обслугувать наши самольоти, у [не зрозуміло]. Там був аеродром наш, ескадрілія була перехватчиків 18-ПФ, і дві ескадрілії було отаких п'ятнадцятих. Я попав, як раз, до командіра полка, чи не полка, а до командира ескадрілії, в екіпаж. А там служив Редькін (технік був біля самольота). І як почув, що я Редька, "Я, – каже, – заберу його до себе".

... Тоді в Пущє нас, як кажуть, тіки ми оформилися, а тут і сєрєна. Старики кажуть: "Та вона скоро кончиться!" Ну, це ж таке – кончиться то кончиться... А воно вже дванадцять – не кінчається! І час, і утро – не кончається! Коли утром комісар приїзжяє і розкаже, шо в Венгрії заметюха, завірюха! Мятяж підняли! Мол, тюрми поосвобождали, і те, й друге, третє. Ну, шо з нас? Нас одправили в Балатонє був дом отдиха фіцерів, і ото ми там охраняли. А основне, як кажуть, ето самоє,...витягла дивізія десантників генерала Рядова. Іх звідсіль кинули... Хлопці вбирали кукургузу десь, тоже ж, видно, помогали. Но не знаю тіки, де вони базірувалися. І ото їх кинули на наш аеродром. І шо вони попривозили ранених, забирали сяке, таке обмундірування. Попривозили, вони в ангарах переспали. І як пішли, то вже ми їх не бачили.

І ото я служив до 56-го года. А тоді вернувся сюда. На разних роботах поперва, а тоді як механізатором став, і аж до самої пенсії.

Стаж роботи мій 42 года. То це 42 благодаря тому, що раньше були колхози – колхоз Молотова, Суворова, отой... те й се. Ну, і наші документи попалили. А то, шо ми дітьми робили, ото, як кажуть, анулірование. А взято тіки із школи. Після школи, як почали. Ото чотири, як кончили, і шли работать. Я кончив 7 класів, і то дуже хорошо було. (А мати, знаєте, як? В школу не ходила, бо начала ходить, а старший брат курить став. І ото, шо можна було брать писать, він ото все...)

Після армії поработав, а тоді женився. Два сини було. Ось є вони і зараз. А тоді дочка тут тоже родилась. Дочку, слава Богу, люди "хароші" забрали. Ото таке діло. Ну, і трудився.

Ну, які в нас традиції у сім'ї? У мене дві сестри, брат у Донецьку. Приходиться їздити в гості. Вони на літо сюди їздили до нас. Мати жила у тій хаті до 2001-го году. Общалися. То тєлєграмами, то те, то друге...

Ну, весілля у нас, як кажуть, проходило, скромно. Ми зібрали вечір молодьожи, бо як раз получилося, що її двоюрідний брат жениться на однім краї села, а ми тут. І оце у нас родичі розділились. Так ми вечір молодьожи зібрали і всьо.

Як раньше свадьби проходили, чогось такого розговору з батьками ми не зачіпали. А по вечорах... Тоді ж каганець був [сміється]. Знаєте? Це ж не свєт. І тоді ж про Власа Яковича Чубаря. Хоть щас його судять, но Ви самі знаєте, яке було тоді врем'я. Він нам даже провів свєт! Но а война, як прийшла... Стовпи ж були, дерев'яні. І ото зайшли, проволку зняли, стовпи поспилювали. А ми уже пацанами. Ото, шо в землі осталося, ми викопували. Мельницю він нам зробив, ото парова. Там, де заправка "Чубаря" зараз. Ото там, де заправка, де автобус в'їжжяє у село. Там була мельниця, там було елєктрічество. Так казали старші люди, шо він зняв з пароплава установку (якась така, шо свєт знала), і оце нам сюди поставили. Но діло в том, шо ми не попользувалися, бо йшла война. [не розірливо]. Ото таке діло.

...Пока були настоящі комуністи... Це такі, що війну пройшли, старики, се, те. А тоді, як начали комуністи комуністів прикривать, отоді вже пішов розбрат. Оце повлазили. Кажуть: "А комуністів не судять! Вступай!" А тоді пішло ж оце. Кажуть, шо чим більша парторганізація, тим харашо секретар работає. І ото старалися агітірувать передовиків, доярок, механізаторів, шоферів. А повлазили ж, як кажуть, не на чисту ж воду. І тоді, ото пішла у комуністів оце уже "боя", шо брали без перебою. Боя – да! Був би тіки, як кажуть... Тоді ж передовиків тільки і забирали. А я як не передовик колхозу комбайнером, так в районі попадав. В 70-тім годі як раз заступив предсєдатель, і дуже боявся уборки. Ну, і організував: дав нам по дві машини, по два трактори. І сказав:

"Без комбайнера ніхто нічого не вдіє". Ну, ми постаралися, поробили, і, ото, заработав машину. Ну, не як подарок, а внє очереді. Ото таке діло.

Ну, був у мене тут друг. Мати його хрещена моя. Отож, братуха той з армії прийшов. Він первий, а тоді загітірував і мене: "Давай, шо ти?" Друге, третє. А тоді вже, як побачили, шо влізли й ті, кому не надо. "Все, – сказав, – я з вами не в ногах". Ну, і приїжжяв і секретар... Не секретар, а той – інструктор, шо тоді цим ділом занімалися, узнавать. Шо ви там? Яка причина? Ну, я йому розказав. Він помахав головой: "Беріть чистий лист і пишіть". Який це рік, це я вже точно і не скажу. Ну, оце вже як раз, як Горбачов, пішла "перестройка". Ну, каже: "Ну, хай, я там понімаю, п'яниць, там те, там те...виганяють. Ну, а Ви як хочте". А з секретарьом райкома я зустрічався потом (був в нас Штепа такий). Так, поздоровкається, і все. Ну, каже, може і лучше, шо я вийшов тоді.

У нас секрерарь був – Корсунь Олексій Якович. Ну, він такий понімающий фронтовик. Ну, те, се, шоб я виступав і виступав. Як набридне виступать, то я по записці, шо дадуть. А як ото те, я своє вчешу... А так, конєшно, прикрашали жизнь. Не то шо жизнь, но і слова прикрашали. А по-первах, я ж кажу, як були оці фронтовики... Понімали от начала і до кінця. А оце, як повлазили. І тепер: "Я – комуніст! Я не бросю!" А тепер бачу – вже в "регіонах"!

А зараз, по моїм мнєніям, там у владі єсть, конєшно, хтось хоче комусь підставить ножку. Оце хочете, не хочете, це моє мнєніє. Ви ж бачите, шо Ющенко не іде самостоятєльно...

В 91-му я був за незалежність. А чого? Ну, понімаєте, оці всі войни... Я ж побув в Венгрії, хлопці – в Германії були. Отож туди... Хохли вони все ж витягають. Як би ми не хотіли, от молдавани, українці... З Росії мало було їх. Це ж я кажу, у нашій часті. І все. І отак подумали, подумали: може нам лучче буде, а може хуже...

Ну, я як служив в армії, я подружився з молдаванами (в нас рядом койки були, те, се). І в одній же ескадрільї були. То хлопці такі ж, як і ми. А вже були два мосвичі в нас, то вже вони були вроді вищі на голову. Це ж в армії. А так у мене два брати двоюрідні у Москві. Їздив я до їх. То шо рєчь у них трошки не така? А так шо я можу про їх сказать? Росія як Росія. У них там так само, як у нас. Борьба за власть і за наживу. Оце вони там у верхах тіки про це і думають. Так би вони не витворяли оце, як зараз – то газ, то те, то друге, то третє...

А тепер от у нас, якось, про Сталіна різне говорять... Ну, знаєте я думаю, шо там він не робив, но, казали, якби не Сталін, була б така нерозбериха після війни, шо все! Считайте, шо все. Анархія б була! А так же ж тоді дисципліна була. Жостко дуже. Зараз же ніхто нікому не за-

гадує! Хто хоче іти на роботу, не хочеш – не йди. А тоді бригадир був на бригаді, треба шоб всі були на роботі! Є і була робота. Зараз же нема роботи молодим! Ось вам за шо.

А за Брежнєва? Ну, шо Брежнєв? Не так Брєжнєв, як "брєжнєнята" оце довели, його трошки "втопили". Потому, шо я считаю і виступлєнія його соратників, і се, те. Сказав, шо: "Сійте, шо вам угодно". Ну, він же побув у Германії, і побачив, шо там на кукурузі виїжжяють. І заікнувся, шо нада виращувать кукурудзу. Тіки заікнувся, а тут пішла поголовно – кукургуза і горох! І тоді не вспівали нічим ні вбирать, ніде нічого! І все. А пшениці, оце ячмені якось усунились... І оце його цим і підбили. А підбили його ці, шо ото витягаються на муштрі... А тоді, ну шо? Оце, я і сам знаю. Оце, ходили, кукургузу на кучки складали, ламали. А тоді, як попадеться гарба, – звозили. А тоді показалося, що мало! Давай більше, і більше! Пари ж появились оце тіки в 79-ім-80-ім, а тоді ж пари і не думай! Тоді, що хочеш сій, аби земля була засіяна! Худоби багато держали, кукургузи багато на сілос виращували. А пари... земля ж є земля: як ти їй не даєш, то й вона тобі не віддасть. А тоді, я ж кажу, кукургуза, соях... Но тоді сояхів мало сіяли.

Отак, мабуть, з годів, оце, з десяток, як харашо платили, і так, дисципліна була, то надо було його не розвалювать. Це моє мнєніє, потому що я не обіжений остався. Як раз воно здоровилося і тєхніки було в достатку, робота була і оплата була хороша.

А в чому причина, шо стало гірше життя? Як Павлов заступив, як началися оці разні махінації в Союзі, і Горбачов ото пустив на самоплав, і стали багатії. Ну, звідки міліонери взялись, де міліардери взялись? Де? За шо вони...? заробили його, чи шо? Ото, оце причина одна – міліардери розтягли і все. Абрамович бросив Росію, в Англії клуб купує за мільйони. Де він їх бере? Він же ділиться з вищими там! От вам і вся причина. Так, що тут причина у верхах. Ото кажуть, шо риба з голови начинає портиться. Оце воно все відтіль пішло! Інфляції пішли... Начали те... Ті граблять! А тоді гроші те... Вобщем, ото одна причина. Ну, раньше шо? Солярка була дешева. Бєнзін... Я ж ото, машину як дали, бєнзін 93-ій – девять копійок. Ого кажуть!! А такий – шістьсім. Можна ж було жить? Хай би й заробляли не так багато, на міліонерів ми б не потягли, ну, а от 250 і 6 літрів бензину. Можна ж жить? От і все. І колхоз [не зрозуміло]. А тоді ж пішли акціони, чи як вони називаються? Шо акції начали куплять. А воно стали не куплять, а забирать заводи, фабрики, ці перегони, ці скважини. Оце вам і те.

Про церкву оце я щас скажу. У мене, в пацана, запомнилось дєтство, як нас четверо взяли, ото, і пішли хрестить в церкву. До війни дуже була хороша церква, оце, де ви проходили, ото, дом культури. Отам бу-

ла церква. Оце ж її розібрали, як стала совєтська власть на ноги. Розібрали, построїли школу з неї. І построїли оце з механізації коє шо. А тоді весь участок там з неї строїли. Дуже хароша церква була! І це я так, як кажуть, пацаном був, зайшли ми. Нам батюшка ложечкою дав у тій церкві... Так шо ми дуже тоді не роздивились. Ну, церква у нас була чи третя по Україні, чи щось таке. Тоді ото її, як розібрали, і все.

Про хрещених батьків переважно вже добалакувалися матері. Як там було, я не знаю. Так, як і зараз. Похрестили. Ми прийшли... Шо там було, я не знаю. Чи було в вечері шось, чи не було, оцього ми не скажемо. Оце я знаю, шо на кручі ми ідемо. Питають: "Де ви йдете?" Матері отвічали "Ідемо хрестить". Якшо мені було п'ять год, то шо я помню? Ну, хрестики давали.

Яка їжа була? Картошка, цибуля, сяке-таке. Ну, крупа ще там, такасяка. Картошка виручала. М'ясо не дуже. Тоді ж був такий порядок: держиш коровку? 250 літрів молока здай государству бєсплатно у год. Бєсплатно! Держиш курицю, – здай крашанки. В год! Це ж зараз кажуть, шо мало платять, а тоді нічого не платили. Якшо м'ясо є в тебе чим виполнять, здай м'ясо. Кабана, щоб зарізати? Це дід у мене, оце, різали у конюшні (біля хати конюшня). Тоді у печі натопили, щоб був уголь. Той, хороший жар, ото там з ресори, чи з чого? Нагрівали і смалили. Боже сохрани, в тебе є порося? – здай шкуру! Такий був порядок. Через шо, я ж кажу, і чоботи були кирзові, і все було. Ото такий був порядок! І так, шоб, як зараз, – "жик", лампи, чи, хто чим як може...Боже сохрани! Ото дисципліна була смертельна! Це ноччю, я знаю, було, ото, піч топлять, нагрівають одне, посмалили, друге і це все ноччю!

У нас там хата була – вхожа, конюшня була здорова, коні даже фондові. Тоді лошата даже уміщалися у нас якось, тоді поставили там. Одна хата і друга хата. Все. Ікони були. Но я не знаю, не помню чи тоді присікали на счот іконів, чи ні.

Паску, як кажуть, дід, баба ідуть святить. І ми... Чуть світ, прийшли з церкви, принесли, побудили, ото, по крашанці, сала, колбаски, розговілися, і – бувайте здорові!

А Новий рік і Різдво – це слабенько, там, тіки старички так... А День народження не дуже святкували, я вам скажу. Якось і забували, шо воно. Це зараз вже якось, знаєм день.

А коли вже начала самостоятєльна жизнь, а в пацанах – ні. Тоді такого в нас не було.

Плотнік було і коваль – оце були перві люди на селі, потому шо вони витягли, можна считать, все на світі. Ковалі – це борони, там, лемеші. Ну, вобщем, це для коней. Я не кажу – для тракторів. Це вже... для

тракторів тоже вони робили, тільки пізніше. А тоді [не зрозуміло] коні і воли огороди орали. І на степу так само. І оце волочить, значить, ото кажна бригада виставляла по восєм пар коней, по восєм борін, і ото, пішли, пішли. Так і при німцях, і , той, після німців. Пока пішли трактора – ті ХТЗ, гусеничні, на колесах на желізних, а тоді гузіки, а тоді "білоруси" пішли, "натік"... І тоді вже, як кажуть, МТС у нас був. МТС у нас був, де я казав, раньше парова була, а тоді ж ото МТС, біля заправки. Ото тіки до Чубарівки доїжжяєте, ото там був МТС. А контора була, оце, де центр, магазін, там за магазином і була контора. Но то була МТСька, а тоді Чубарівці передали.

Раньше скрині були. Дочки – вони ж повиїжжяли в город. А скрині і досі сохраняються. І це у мене тітка умирала но сама жила вона, якось і дядька не женився, і тітка заміж не виходила, но жили удвох, а тоді брат раньше вмер). Я кажу: "Давайте ми вас заберем, хоч до матері (мати сама осталися), а ні – так сюди, до мене. Вам же ш вже доживать?" "А ось, бачиш, скриня повна?" [не зрозуміло]. Раньше ж не такі багаті були. А тепер, як багаті стали, – за багатіями вже не в'їдеш. А ото і гроші єсть, а все с-під поли, с-під поли – то райком, то обком, то розпоряжаються... Через шо у нас на зберкнижках осталися гроші. Може б тоді і купили чи ковьор, чи ше шось. Ну, шо? Зайдеш, – те є, шо не нужно. А шо надо – с-під поли...

Грошей небагато пропало – дванадцять тисяч всього [сміється]. Це в мене. Ну, в те врем'я це гроші хароші були. Ну, тоді ж як? Я ж кажу, перед цією перетурбацією ми заробляли непагано. Тринадцята в нас була хароша. Тоді платили за вислугу год комбайнерам і механізаторам, дояркам. Давали в послєднє врем'я путівки, тіки ж ніхто не хотів їхать. Ну, село... Як раз дають путьовку, а тут, – як не полоть, так на степу пропадеш. Ну, вобщем, не дуже так. Но давали, я не скажу, шоб не давали. Я раз був в Сочі, отам. Ну, я був, як кажуть, не на курортах, а дом отдиха. Ну, об'їздив аж од Новоросійська, і аж до озера Ріца. По морю нас возили на екскурсію, Новоросійськ показували, і де война була. Ото таке діло. Оце я раз там був і все.

Та я ось, шо хочу вам сказать. Трудової у нас не було, як такої, а записували усе в бухгалтерії. Були трудодні, я застав. Що тоді на трудодні давали? Дині могли дать, пшениці трошки дать. Оце, як сояшники скосять, тоді на топливо давали рядки на трудодні. Кому, хто лучше робив, тому й більше рядків на топліво. Ну, і ще таке, сяке, бо тоді коров мало було, теляти тоже ж небагато було. Це трудодні я Ією ввіду, період трудоднів. А так, я ж кажу, в послiднє врем'я можна було жить. І животноводство було. І м'ясо здавали, вивозили в Донецьку область.

Здавав колхоз машин по п'ять, десять вивозив. Це вже були гроші. Хоч які там гроші? Ну, так солярка ж і бєнзін були дешеві!

Коров було дуже багато. І вівці були [сміється] Та, якби ви були, як я стригаю, я б показав. Вівці було в кожній бригаді! Це, тут було менше. Тут тоже було, оце, два отари. [не зрозуміло]. Оце чотири отари було. І оце в отарі було й по 800. А одна була,в четвертій – 1200. І оце комбайнери, як тіки перед уборкою, значить, – стригалі. І ото, як начнем їх патрать! А тоді на вівцях потягаємося, а тут уже й уборка. Так шо, хозяйство було багате і велике! А тепер, я ж не знаю. Отам ферма була комплексна, – нема! Тут [не зрозуміло] пошти стерлися. Там якась кількість молодняка була (телята, ну, тобі, мені, кому там) не нужні. Підготував, там, центнер чи більше, здавали колхозу. А тепер шо там? Свині. Сякі якісь, людям хоч роботу оце дали! Переоборудовали... Оце один він появився інвестор. Як? Із крупного рогатого скота помєщеніє роблять на свині. Вони оплачують, хто оце робе. Вони оплачують животноводам. Ну, вони перечисляли, а наші хватали, і десь дірку закривали. А вони сказали: "Тепер ні! Ми вам даєм карточки на банкомат". Ну, тут якийсь, як би не Ахмєтов.

Коровами – не займаються. Ну, не тіки часні, є і в колхозі трохи. Ото вони там десь на откормі місце найшли. І телята єсть, потому шо надо ж м'ясо і механізаторам, надо ж, мабуть, і повезти десь трошки.

О-о! Ярмарки в нас були. Як День колхозника були хароші, в Пологах. День колхозника був після косовиці. Це його перенесли аж на дєкабрь, а тоді раньше, коли б оце не в сєнтябрі. І ото туди звозилося, з'їжжалося, і що хочеш, те й робилося!

І пасіка була. І зараз вони є, і баштани хароші були. І зараз є пасіка. І, той, до сьогоднішнього є. Там молодий пасічник. Був Кононенко Володя. В їх хароший мед. Нам виписують, пожалуста! На сертифікат. Оце єсть у тебе гроші на сертифікатах, іди, виписуй скіки тобі нада – мед, крупу, пшеницю. Отаке. Но це у кого два сертифікати. Оце, хто помре, і по наслєдству. Той, а так у нас обработка городів, вона трошки забирала гроші. Не трошки, а багато! А так, шо кажуть, мало дає, правильно! Він дає по чотири центнери. Якшо в тебе єсть на дві тони там у його, пожалуста, виписуй і бери! На пай же оце дають. Дають на пай так, розчитують: оце у нас пай, 635, мабуть, він стоє. Оце, вони розчитують, на один пай скіки там муки мішок, скільки пшениці. Там те, те, те. А як оце остались гроші на паю, іди, бери, шо там є. Мука, як єсть, крупа єсть, пшеницю, бери мед, бери черешні... Ну, шо є в колхозі, те і бери. Ну, а з грішми, конєшно, не дуже: "Нема! Каса пуста, каса пуста". Ну, а так, продукти – пожалуста! Це пошти те саме, шо на трудодні... Ні, ну, це ж таке, хоч коли підеш, та шось вихватиш, понімаєте? Як по-

падеш. Гроші хоч трохи... А трудодні, так, я ж кажу, там не було. Ото – дині, зерно, солома. Ну, солому можна ще заробити. Тоді комбайни кучки клали, а тоді гарбами... Це ж я застав ще коровами... Мати на скирді, а я пацаном на скирду подавав. І ото вам скіки-то гарб нада наскирдувать. А хто його зна скільки? Хто скільки наскирдує.

А на трудодень там , як скаже учотчік. Растояніє, висота. Та трудодні то так – робили та й усе.

Доска пошани – пошти кажен раз я там. Так шо фотографії там кругом їх валяється повно. Даже в районі. І "Орден трудового..." є. Награди, ну, тоді комбайнерам давали за місто. Намолотив найбільше, ото там 150 гривень. Друге – 130. Отаке в нас було. "Орден трудового красного знамені" вручали в районі. А хто вручав забувся. Хароший був дядько, дай Бог йому жизні! Такий, шо оце начав район розвалювать. Позабирали... Райбаза у нас була, позабирали шуби, а тоді підпалили, і на тому списали. Ото таке. Первий секретарь цим займався!

У нас було так за комбайнерство. Це ми отжнивували, підбили бабки. Зібрали нас на тік. Поврučали кому там ше, а тоді в тракторних готовили обід. І ото ми в тракторній отмічали і обжинки заразом. Ото таке. Оце в нас так відмічалося. А так, по домах? Це кум до кума, сват до свата. Це можуть прийти, можуть не прийти. Це друге діло.

А от зажинки отмічали. О-о! Тоді в нас багато грошей уходило! Це як косовиця начиналась? Обізатєльно. Це районна була виставка, а тоді по колхозу. І сценарій був. Усе чин-чинарьом. На ті комбайни зганяли, вимуштровувалися, і так дальше... Ну, торжественно проходило, я б сказав. Харашо все проходило. Ну, як проходило? Оце, передовиків... Ну, як? Перед жнивами звозять всігда всіх комбайнеров. А тоді мітинг, а тоді парад тєхніки проходе. А вже після косовиці – тоді вінки. Це, як зроблять з овсу або з ячменю... Знаєте, як би на Вас з отакими колосками надіть вінок, та ще горище!? [сміється]. Приходиться терпіть[сміється]. А грамот у мене багато, мабуть, штук 5 за п'ятирічки. Ну, хто як робив. У мене був комбайн в послідне время "Нива", "Херсонець-200" на кукургузу, і трактор на обработку, міждурядний. Оце у мене було таке послєднє.

...Я ж вам кажу, було в нас в колхозі все. Був склад хімікатів – раз! Тоді організували оці балони (ну, газ, ми ж пєчками топим). Був він... спеціально йому помєщєніє, машина. Він ото їде, балони отмінив, по дворах розвіз, поставив. І це в нас було.

Шоб сілос розвозити людям, у нас цього не було. В людей було, ну, в нас не було. Сілос – це так, хто вкраде. Ну, як украде? У нас тут на горі було коні, і ото їм везуть. Ну, хто не лінится, і здорові, поїде, мішок візьме. Привезе, коровку нагодує. А так, по дворах, вже зернову як

вбираєм, тоді давали оце. Прицепами завозилося. Січку возили, кому скільки надо. Сіна, як кажуть, не було дуже багато.

А косити починали сіно де, як. Оце, по косарці, по балці, оце край городу. Зараз косять, хто, де може. Ото таке діло. То таке діло. В кого десь і на пашні сіялось, но воно вже пошти не сіється.

Городу тут давали, хто скіки візьме. Но тіки ж де? Ой! Як би у нас були путні руководітєлі, то залєжів не було б. А то так – одні беруть город, другі бросають, а вони цього счоту не ведуть. І тепер у нас получається – залєжи, залєжи, залєжи... Не обробляють, потому шо у нас же як? Якщо я недієспособний, він може дать другому. Ось бабушка живе сама, воно їй не нужно. Син у неї є. Син беспокоїться за її город.

Ліцей... Він, мабуть, появився, коли я в армії був. Там раньше ж школа механізаторів була. А ліцей – він вже год, мабуть, 2 чи 3 як образувався. А раньше, де оце ліцей, був тєхнікум шовкопрядів тоді, таке шось, наподобіє... Ну, занімались. То він назививався просто тєхнікум. А тоді технікум десь перевели в друге місто, а тут організували школу механізаторів. А тоді вже, коли в їх все порозпадалося, перевели їх в ліцей. Ото таке діло.

...Уголь у нас, слава Богу, донеччани снабжають. Оце тут – гу-гу-гу! Договорився... [запис перерваний] Там хутір єсть Вольний Куйбишевського района. Ходили туда до родичів. Ну, як? Провідували. Пообідали, те, се. Велисопедами тоді їздили. Раньше якось випивки і не було.

А дома самогон робили [сміється]. Да. А шо? Зараз большинство торгують. А так, для себе, потихеньку, трохи. Ну, як? Як хтось на когось той... І застануть на гарячому... А так, шоб ходили підряд? Такого не було. А це за воду ходили всіх підряд по дворах, шоб не поливали... Це було. Та годів 2-3 назад оце ходили. Воно ж води не хватає, а кинешся город лить, а шо ти поллєш? То так, аби тіки з скважини. Раньше не поливали, ні. Ну, то раньше дощі у нас були. А оце осьосьочкии начали... як дощів не стало, годів 20, як ми начали оцей куток (це, щитай, поголовно отут купляли) такі моторчики, шланги. І ото з річки поливаєм.

А чого дощів не було? Відьмів багато. Ви не вірите в їх? О-о-о!! Хто-хто, а я найдужче вірю! Того, шо якби я не зв'язувався з бабками, то ви б мене тут годів 15-ть не бачили. Шо б було? Отам був би я, ото, на братській могилі!! Отаке роблять! Ой, у мене забрали півсім'ї. Понятно? Вірте, бо я його іспитав. Воно береться так. Я думав – по злобі, чи зробить пакость. А люди кажуть, шо вони послушники диявола, і диявол їм дає план (як, оце, був раньше госзакупка) – скільки людей угробить. Чим більш, тим лучше, шоб ви знали. Ото таке діло. Я знаю й хто це. А взнавав я... Була у мене спасітєлька у Оріхові. Ото туди я доста-

вав. І була там баба Галя. Оце розказала, як вроді вона тут пройшла! Де вони живуть од мене, де смітники, де те, де те, де те. Як я не можу їх вичіслить, скажіть, пожалуста? Не була жінка й раз, не зна, що таке Чубарівка, а розказала, де смітник – один, другий і третій. Ви ж бачите, оце, смітник? Ви пройшли і не обратили вніманія! Ось там пустирь пройдете, і другий буде. І не тіки я, а й ще люди... Так мені та казала, а другим казала в Куйбишеві. І ми сопоставили – ніде не дінешся.

Раньше відьми, нам казали, що це якісь старі бабки. Зараз молоді, настояні. А як вони робляться, те, й друге, й третє. Ну, факт того, що вони є. Це я вам сто процентів кажу! І дочка пішла, і жінка пішла, і мати лежала три з половиною годи. А я кажу, щоб я, оце, не вірив? То все!

І тепер, як шо треба, я спасітєлів шукаю, які оце все витягають. Якщо ви хочете, я вам дам адрес, можете поїхать і поінтересуваться. Молитвою витягають так! Мені колись такого кинули, шо взяло трохи серце. А тоді желудок трошки. Ну, кажуть, гастрит! Ну, в мене було трохи. А тоді, вірте, не вірте, отак пішло... на печінку і на почку. І як стало – ні лягу, ні перевернусь, нічого. Та добре, шо це я вже такий, шо все іспитав. Та набрав з річки крещенської води 19-го (якщо той, запасайтеся!), та став вмиваться, пить. Трошки полегшало. А тоді як поїхав за три рази, і як корова язиком злизала. І, оце, мені вже треба їхать, но руки не доходять. Ото таке діло.

Я вам скажу, шо я більше довіряю знахарці – по її роботі, а лікарю – по її роботі. Так шо я обом довіряю однаково. Потому шо тут мене уже ніхто не переубідить, як би воно мене не хотіло переубідить. Колись були похорони. Я ніс кришку, ну, а ззаді йшов піп, Як всігда. Ну, і побалакав з одним, як з вами. І спитав: “А шо буде тим дьявольським душам?” “Оні будуть дуже тяжело умірать”. Я чув, у нас раньше був один колдун, так йому стелю пробивали, а іначе не вмре, і все. Отаке діло. Ви, як кажуть, молоді, вірте і перевірте. Ну, шо є вони– це точно. Шо їм нада? Я не знаю, шо їм нада. Були люди, як люди. Все чинчинарьом! Все помагали один одному, а тоді завість узялась, шо жінка не робе, а Іван заробля багато. І началось! А тепер уже зляться, що я їх розоблачив!

Лікарські трави, ну, коє-шо я собираю. Липу собираю на чай. Цей год насобирав бузину. А це ягоди ще буду собирать... А так, як кажуть, – в аптеках.

Рибу ловив, а це – не хоче ніяк! Зараз нема діла...

Семененко Григорій Гаврилович, 1930 року народження,
Семененко Надія Іванівна 1934 року народження,

с.Чубарівка, Пологівського району Запорізької області[1]

Семененко Григорій Гаврилович: Родом я з цього села, і батьки теж родом в Чубарівці. Була раньше вона поділена на 8-ім сотень: перва, друга, третя і ото, аж край, [показує] – восьма сотня. Колись ше батьки розповідали, які тут за царської влади пани були. Да. Був у нас один, у Дніпропетровську жив, фамілія Кущ. Тут він держав панських людей...

Семененко Надія Іванівна: Економія була.

Семененко Григорій Гаврилович: Да. Панська економія. І своя в нього ж фірма, скотина, свині, управитель був, був бухгалтер, считав доходи і давав зарплату людям, косарів оце жнанімав. Я ж за шо вже розказував. От. А він раз в год приїжав, той Кущ. Бабочки забрав і опять поїхав, там отдихав. А ті (рабсила) ця работала.

Семененко Григорій Гаврилович: Був ше такий Герман. Ну, це через балку, у Балині. В нього, ото там, на Терновому (там хутір), Германова там була толока. І це я помню. Німці, як уступили, так там свиней було повно! По степу бродили всіх побросали, всі ж бояться, а свині – хто де спасався. І по балках, і по лісочках свині розбрелися ті, шо Германа. А де він дівся? Після войни ми ні того, ні того не наблюдали. Все забрали колхози – їхні помєщенія, млини. Все перейшло в колхози. І стали ж колєктівно хазяйнувать.

У [1]888-му годі батько народився, в [1]914-му пішов в царську армію служить. І в [1]917-м году попав в плєн в Австрію, і 3 годи був в Австрії. І втік звідки пішки, бо Польшу нікак не перейдеш! Тіки то – і жандарми забрали, і б'ють! Б'ють... І от такий хрестик ото-то пишуть [показує на руці]. А тоді втік, а тут 21-ий голод! Ну, шо ж? І опять надо поневіряться. Поїхали з мамкою в Полтаву. Там найнялися і вижили, не померли! А тоді нажили нас троє: брат з 24-го, Галя з 27-го, Катька з 28-го, а я з 30-го. Ну, от і все. До армії я в Чубарівкє був, а з армії прийшов, поїхав на Донбас на "каналстрой". 4 года строїли там канал. І приїхав, а тут в мене була сестра. Колхоз! Захазяйнувалась! Так я її взяв документи та одправив в Донбас. Там строїли кондітєрські фабрики. Я її оформил в цех. Ну, з колхоза, де ти ще встроїшся? Ну, ото вона там тару збивала, грузила ці ящики. А тоді перевели в конфєтний цех. Ну, це ж таке діло. А я взяв собі бабу. Построївся. І оце й до сіх пор живемо з бабою. Мені 76 год, а бабушкє – 72.

А мати моя то ж наша, вона тут, мєсна, тоже с пєрвої сотні. От. Ну, вона молодша. Батько ж то в плєну, то служив, то воював. Вот. І німці,

---

[1] Опитування провели Томілін М.С., Краснянська Н.Ю., 4 липня 2006 року.

як ввійшли, батька ранили. Він лежав в больниці і помер в 42-му году. Дома помер. Но був ранений. Було пробито, отут – чи льогкоє, чи я не знаю... Німці ранили.

Про революцію і про голод 30-х батько розповідав. Ну, а шо там? Там нічого хорошого. Рубали саблями, один другому голови отрубували, конниця і пєші. На штики, нада, шоб тіки був сильний, увьортливий. Зараз така війна, не те...М'ясорубка. Ну, Ви ж по фільмах бачили? Ідуть один на другого. Дадуть шнапсу понємножку, шоб смілівєй був. Хто сильніший... Ти ж бачиш, шо такіє мужчини? Бачив, шо отак накручено в нього, шо він такий кріпкий? Візьме любого і переломе. А є таке –слабеньке... Він тіки поваром, більш ні на шо не здатне! Мій батько сильний був. І ото в 42-му году ми батька похоронили. Мені йшов дванадцятий год. А мама в 47-му годі померла.

У революцію ніхто нічого не знав, за кого воювали. Приїхали... "Давай (на батька, на діда на мого), – давай синів!". Їх було 6. Ну, він каже: "Я собі два оставлю, шоб хазяйнували" (земля, шоб самостоятєльно хазяйнували), – а чотирьох забирай! А куда? " "В Білу гвардію". Не підеш? Зараз – клоц!! А тоді все одно заберуть! "Ідіть, синочки, може вернитесь!" Батько вернувся, а Грицько, Ілько й Пилип, ті не вернулися. Зарубали! А батько вернувся. Це вже через плєн...

Дід був не заможний. Була одна кобила і два бики. Ну, шо це заможний? Зараз оно-но у мене стоїть "Москвич" – 75 лошадіних сил. Я тоді, получається, заможний? [сміється]. Ну, ми далеко живемо від всього хазяйства. Раньше ж все була пахатна земля. І построїться там, у центрі, було сложно. Оце тут мені дали участок, я й построївся. А то там хата прийшла в нєгодность. Я її продав за 500 рублей. А сам оце тут построївся, потягся на луки. Робили... Ето страшноє дєло! Сім'ї були по 14, по 16, по 9, по 7, по 8 у сім'ї. І все тіки уручну. Косили сіно вручну. Звозили бичками. [запис перервано].

Семененко Надія Іванівна: ... офіцером у білій армії (у царській армії)... А як була у 18-ім годі революція, він і ще один (із Роздьорів вони самі), каже: "Якшо мене розстріляють (а у нього було сім дівчат і жінка), так лучче я піду!" І він був у Руминії. І жив він... А тіки не руминського, не германського не принімав, там жив так, – нелегально. Десь у Бесарабії.

Семененко Григорій Гаврилович: Це Молдавія.

Семененко Надія Іванівна: Молдавія?

Семененко Григорій Гаврилович: Це часть Молдавії.

Семененко Надія Іванівна: Бо він, як послєднє время болів, так ухажувала бесарабка. Їх два пішло з Роздьорів. Так він жонатий, а один – холостий, тоже офіцер. Так він дожив до 58-го году. Цей молодий. Там

женився, там прийняв їхнє подданство, а приїжжав сюда. Сестра в нього рідна була ще жива... Він приїжжав. І бабушка, і моя тьотка Галька ходили в Роздьори та ото розпитували. Ще брати в їх були живі. І у діда їх було 5 братів. Так одного німці повісили. Бо він був тим (при совєтськой власті) предсєдатєль сєльського совєта, предсєдатєль колхоза.

Семененко Григорій Гаврилович: Ну, активіст!

Семененко Надія Іванівна: Да, активіст. І його німці розстріляли. Ну, заложили! Там були такі.

Семененко Надія Іванівна: Всю жизнь пропрацювали в колхозі. [сміється]. Це ж у 30-ім годі він (чоловік)тіки родився.

Семененко Григорій Гаврилович: Ну, так, а шо ж? Я помню, начали колхози строїть у 28-ім, 29-ий, 30-ий. А тоді – "Хто не з нами, той против нас!" І у Сібірь! Не хочеш в колхоз – у Сібірь! Шо-небудь десь сказав, а ні, так там прикладуть! Там дуже швидко статтю находять! І все. Нема за шо брать, – заберуть, і там є такі совєтчики (чи то були такі). Заходять в камеру і кажуть: "Ну, шо? От, ти невинний, а ти скажи, шо ти вредив! Там, на конях збрую підрізав, каблучки, шоб порвалась, шоб вредить. Тобі пришиють цю статтю, і дадуть тобі полгода. Одбудеш у Дніпрі! І все! А так дадуть 5 чи 10!" Візьме, признається, шо він каблучки підрізав. А він не підрізав!! І в Сібірь! Ліс пилять 10 год! Є такі, шо верталися, а є такі, шо й не вертались.

Семененко Григорій Гаврилович:! Про голод 33-ій теж розповідали.

Семененко Надія Іванівна: Мама моя розповідала.

Семененко Григорій Гаврилович: Погибали всі з голоду.

Семененко Надія Іванівна: Да, погибали, бо їх було 6...

Семененко Григорій Гаврилович: Урожай був, но вони все вивозили, все вивозили! Була спеціальна така группа.

Семененко Надія Іванівна: Ходили по хатах...

Семененко Григорій Гаврилович: ...Здавать у государство. І селян оббирали... У горшках фасоля, і ту забирали, нічого не оставляли!! І дохли, помирали, пухли з голоду.

...В кінці 30-х годів були репресії, людей забирали, причому забирали льогко! Ну, за язик. Пам'ятаю такий випадок. Везуть у... (город був Сталіно, це зараз Донецьк, а був Сталіно). Ну, і один дядько не продав свиню, та на бабу кричить: "Марфо, іди! Будем гнать у цю, Сталінку!" А сусід почув і доложив. Ночью приїхали і забрали! Оце тобі і все. На Сталіна, боже тебе збав, шоб хто сказав й одне слово!! Ото все! В Сібірь, і більше відтіля не вернешся! Ото Красноярськ, Якутськ. Ото там їх поселяли. Ліс пиляли самі собі. Там же вєчна мерзлота! Самі собі строїли балики. Ну, хто скіли зміг, стільки і прожив.

Но про Сталіна ми співали пісні! “І колхозних гостей принімає, як любимих своїх

синовєй...” Ото така пісня. Ну, ми заспівать не можем, потому шо в нас рєчь отбира. Так харашо ми тоді жили, шо у нас рєчь отбира ... [сумно каже]. Співали, як у школу ходили. А там був урок пєнія. І ми про Сталіна співали, і хотіли витянуть харашо, шоб у нас була пятьорка. А якшо трошки будеш хандрить, буде четвьорка. Но всьо равно – хароші оценки ставили, якшо про Сталіна співаєш. А тоді война кончилась, я пійшов в п’ятий клас. І я не виучив “Отче наш”. І мені пером покололи руки. І я, як бросив усе це діло...

Семененко Григорій Гаврилович: Про війну я пам’ятаю, да! У мене і досі ось осколки в нозі торчать. [Задирає штани].

Семененко Григорій Гаврилович: Ой, ти шо... Німці прийшли... так – дощик такий бризкав. А вулиця у нас широка-широка... І машинами укатали, как асфальт. Це нам, дітям, було так радісно, шо ніколи ж ми не бачили такого! Викатали, як вродє котком! Заліта самальот “рама”. І ото нас, пацанів, ціла зграя. Й ото пулємьотом – “ду-ду-ду-ду”! Так ми попадали, як ото курчата в кущі! Ховаємося. А німці шось по-своєму чирликають. Ото ж поховані, бо чорт знає, кого вб’є, кого мине?! Я рослий був змалку. Мене беруть німці у кузню, їм міх отак качать надо. І – “Качай!” Ну, я й качаю. Він заложив там метал. Я качаю, а вони там по-своєму “черлочать”. Бачу – іскри вже с костра. А я перепалив той лист! Вони на підресорних хотіли одрубать, а я його вже перепалив! Він виводе мене та, як ухристе! І я упав туда в полинь, міжду пукарів, і тікать... І втік! А тоді, як наші уже стали наступать, і в садку міна, як упала, і мене от сюда, в зад, нагнало! І осьо, диви! Осколок в мене в нозі і досі сидить там! Як апендіцит робили, я казав: “Виріжте мені апендецит і заберіть осколок!” А врач подивився і каже: “Хай буде на пам’ять”. Це з 42-году. Ось осколок торчить, а осюди був більший загнатий [знімає штани і показує осколок у нозі]. А третій осюда у жилу, по ногах. Так в мене нога долго отак була. Оце була полузігнута, не ходив я. Він попробував: “Нехай на пам’ять буде, не буду різать!” Ото у мене така пам’ять од войни. І до хати заходили. “Яйка, масло! Давай! Сало!” Курей стріляли! Ото прийдуть у двір, настріляють наших курей. І понесли... У пасадкі там варять, кушають... І євреїв вибивали. “Юда?” – зараз під пулемьот чи під автомат, і вбивали!

Семененко Надія Іванівна: У нас багато євреєв побили. Багато!

Семененко Григорій Гаврилович: Багато! Воно ж, де в городах, вони ж більш-менш такі ж грамотні були. А тут, шо завезені євреї Були, – єврейські колони. Вони сиділи, ждали – “Та це все булда, шо ото кажуть: “Розстрєлюють!” Їх всіх зібрали. Були такі круглі сілосні ями.

Такі десь в діаметрі метрів 6. І закладували сілос. Ну, вони були пусті, у війну ж не хазяйнували. Ото їх ліцом до ями, "ду-ду-ду-ду-ду". З автоматів постріляли! Других приганяють і закидають...

Семененко Надія Іванівна: Гриша, скільки казали в колонії яма, троє суток ворушилась?

Семененко Григорій Гаврилович: А хто його...? Я цього точно не помню, але багато повбивали і діток, і женщін. Ну, всих на світі вистрелювали.

Семененко Надія Іванівна: А про Бетмера розкажи.

Семененко Григорій Гаврилович: Ну, той тікав же од німців!

Семененко Надія Іванівна: Той тікав.

Семененко Григорій Гаврилович: Він де-то ховався, а німці назріли, і в погонь за ним. І він вихватив з кармана, ну, той, – ножик складаний, і сам собі в серце загнав отако. Всьо равно – хоть так уб'ють, хоть так уб'ють! Давали німці тут, давали. Ото сім'ю вистріляли всю Борщів. Він комуніст був. Вобщем так, всю сім'ю, ну, і його застрелили. Не вакуіровалсл, не схотів, тут остався, вродє би, як у подпольє... А хтось виказав, ну, і постріляли всю сім'ю.

Семененко Григорій Гаврилович: Були і поліцаї! Були!.. Вони наші поліцаї, мєсні. Ніхто не вернувся.

Семененко Надія Іванівна: У Чапаївці були... Ну, були поліцаї, такі були. Такий був Зубенко, тоді – Сашко Яременко. А один був поліцай – Микола Чичкан. Той був чоловін, він був поліцай, і він помагав нашим людям, своїм! Оце, як назначать в Германію, – то він, як-небудь розкаже, перекаже. Ну, такі були, шо ховалися. А які не вірили, були, поки заберуть у Германію. А багато він помагав. Ну, його сім'я жила в Чапаївці все время. Зараз один син умер, другий живий, і дочка його жива, а жінка вмерла. Ну, їхніх ніхто не займав дітей, бо, причом же ж діти?! Ну, він такий же ж чоловік був хороший. Він як, де, шо ото...

Семененко Григорій Гаврилович: Він нікого не здавав, просто був понєволє...

Семененко Надія Іванівна: А Сашка Яременка так і досі, мабуть, проклинають!

Семененко Григорій Гаврилович: У Чубарівці, тут, комєндатура була. Заяць – він наш тут, мєсний. Був комендантом з пльоткою. Бився, як паразіт! Страшне! Ми ж пацанами були. Як соберемось гулять. І він, як ото налетить! До того лупасе пльоткою! І скроїв ще такий набалдажник свинцовий! Як попав, так... Ото Сашко Яременко так робив.

Семененко Григорій Гаврилович: От такий був Заяць. А то багато було наших. Шинкаренко – того повісили тут у нас в центрі. Там була вішальниця і повісили.

Семененко Григорій Гаврилович: Це поліцай! Поліцая повісили, як наші уже наступили. Не втік, а ті втекли. Хто лучше, того по десять в год в Сибір. Но ніхто не вернувся.

Семененко Надія Іванівна: Ну, чапаївські, вони тікали, а їх перехватили. В Дніпропетровську держали в тюрьмі. Вони там з голоду... В нас була одна євреєчка. Женщіна. Ну, вона, як німці вступили, вона себе не видавала єврейкою. Вона низько запиналася, вона робила на путях, там, де важка робота. А всьо равно її видали. В неї була дочка і чоловік. Ну, чоловік я не знаю де. Но вона була. А чоловікова сестра коло неї жила рядом. А її ж... усе брали на допит, усе брали... Шо вони там питали, хто зна? А тоді послєдній раз, як вони її забрали, приїхали, то більше вона не вернулася. А сестра його, чоловікова, як її повезли, казали, що Грушку повезли, той... А вона побігла слідом, думала її в сєльський совет повезли, а її повезли прямо на Пологи. А вона ж прибігла, ця сестра, у сєльський совет, та, як одкриє двері, як ускоче!! Коли ж там оцей Зубенко і оцей Сашко били одну вчительку. Молода дівчина!! Молода! Так у пальті вона у осінньому була, лежала на столі отак, так вони били її по спині! Аж кров виступила уже так!! А вона ж ото, як ускочила, і як гляне! А вони ж тоді на неї подивилися. А вона каже: "Де Соньку діли?" А вони... А той Зубенко підійшов, та як взяв її за виворот, та як пихонув! Так у нас був сєльский совєт через дорогу (хата і були загатки у нас солом'яні, раньше ж заборів не було, а такі загадтки, у кого мазалися, складені з цегли, а в когобули...) Так вона в ту загатку вперлася! А то б, мабуть, і вбилась! Ну, хто-то був у районі, хто-то був – на наших робив! Бо оце все було записане. І вже, як німці одступили, так оцю тьотку Грушку визивали аж у Дніпропетровськ на допрос, бо був Зубенко...

Семененко Григорій Гаврилович: Оце, як самольота збили, і отамо Каряка його й заложив. Так один з затяжним прижком, і парашут не открився. Він на смерть. А один з затяжним прижком, і преземлився. Тут комендатура. Забрали його. Каряка той заложив. Вот. І отправили в Пологи, і там він сидів. І наш якийсь поліцейський його випустив, і сам ушов в Куйбишевський ліс до партизан. А тоді, як наші освободили, так той льотчік приїжав на День Побєди. А Коряка – той, шо його продав, – повісився. Як почув, шо той приїхав, на вірьовку і повісився!

Очень великі тут проходили бойові дії. Ну, я ж там, на той стороні села жив, так там в основному "катюші". Ну, у нас один сусід (так, може метрів 100 від нас – Яшко Півненко), перейшов лінію фронту німецьку, і доложив, шо німців майже нема у хуторі. А дальше єврейська колона (так воно, з кілометр), там очєнь багато євреїв і тєхніки було. Так вони, як жахнули там з "катюш"! Так все вирівняли!

Німців там лежало страшноє дєло!! Ну, отут були сраженія танкові, тут, у центрі. Тут було розбито, спалено три німецьких танки. І наша танкетка (ну, пушка бронірована). Ото чотирі. А ми ж пацанами, ото ж туда! Нам було інтересно, чи то вона не стріляє ще? А коли стріляли, ховалися. Сиділи в погрєбах, бо нічого б не осталося!

Багато наших загинули. Дядько Грицько загинув. Но з рідних, з рідних ніхто не погиб. В мене старший брат був в Германії. А тоді послє Гермінії забрали в "трудармію", в шахту. Так, як неблагонадьожні. Шо ж? Люди ж не винуваті, їх савком заставляли, в вагони садили!? Вот. А так дуже багато не вернулося з войни. Ось тут є Рогачик, зараз Василівський район. Отут їх всіх і вигнали. Вони ж не обучені, не вооруженні!! Пригнали на передову їх, і постріляли! І кончилось! Там тіки пам'ятники, і більш нічого...

У голод 47-го так дуже їсти хотілося. Я ловив сусликів, і їли сусликів, а то б були подохли. Ніяких коров у нас не було. Роздавали, но тіки не бєдним смертним, а тим, хто ближче до "кормушки". Як не бухгалтер, так замєстітєль.

Семененко Надія Іванівна: Так, як і зараз.

Семененко Григорій Гаврилович: Хто ближче до кормушки, той більше бере.

Семененко Надія Іванівна: Всі кармани набивають.

Семененко Надія Іванівна: У нас не було такого, шоб нас виховували, бо нашім батькам ніколи було.

Семененко Григорій Гаврилович: Їм ніколи було, бо день і ніч робили!

Семененко Надія Іванівна: На роботі, на роботі! І все ж пішки! Все носили на плечах!

Семененко Григорій Гаврилович: І ото радгосп у нас шість кілометрів. Так ходили пішки! І з сапою, і з косою ідуть пішки за шість кілометрів!

Семененко Надія Іванівна: Із [Легетової] носили посіва у мішках.

Семененко Григорій Гаврилович: Поки туда дойдеш, так вже і заморишся! Та туди зараз ніхто б і не ходив! А тоді норма була десятина! Десятина – це гектар і десять сотих. Ото така норма! І надо її викосить.

Семененко Надія Іванівна: І приходять пізно...

Семененко Григорій Гаврилович: А їсти – ноль! Дома нічого нема, а там зварять! Таку піщу, може коли кушали? Кандьор!

Семененко Надія Іванівна: Або затірку. Затірка це так: мукою ото з водою натру таких шариків, покип'ячу...

Семененко Григорій Гаврилович: Брискають, а тоді так рукою труть, труть, а воно тоді такі шарики. Затірка.

Семененко Надія Іванівна: А кандьор – пшоняний суп.

Семененко Григорій Гаврилович: Картошка і зажарка...

Семененко Надія Іванівна: А другий раз і немає картошки.

Семененко Григорій Гаврилович: А як немає пшона, сиплять просо, воно там розвариться. Шелестить на зубах, ну, зерно – дубове! Із-за того і багато зубами боліли.

Семененко Надія Іванівна:А ми діти все дома, оце. А другий раз ми поснемо під хатою, поки мати з степу прийде, а ми і під хатою вже спимо, на дворі. А тіки такі ж хати, раньше не було...

Семененко Григорій Гаврилович: Батько, було, прийде з батогом, а ми балуємось на печі. А він прийде з батогом. В кого попаде, той і винуватий. Оце було таке воспітаніє. Батіг і робота, і все! Більше ніяких ігрів! Кой-коли гуляли в "жмурка", так це вже зовсім вечором!.. А як у "жмурка"? Один жмуриться, а ті ховаються. А тоді той ходе шукає.

Семененко Надія Іванівна: Тоді одну роботу знали! У школу ходили, і дома робили.

Батьки наші приходили темно і уходили темно на роботу, заморювались. І були самі по собі. Самотьоком.

Семененко Григорій Гаврилович: Да самотьоком ми росли. Не нарвеш корові трави. в вечері получиш батога. Ото прийдуть додому, а ми спимо. Якшо не було трави, корова – вона ж реве, як не поїсть, вона ж реве, так і сонного піднімуть. Я ото ж прибіжу (у нас рядом ставок), попросюсь на ставок у мами. Вона пустить: "Та не довго ж ходи!" "Харашо, мама! Я, ще сонце не зайде, буду дома." І купаюсь, поки і місяць зійде. Мама тепер спатиме, а я мовчки повернусь. А мама ото каганець засвіте (лампа така керосінка), та й каже: "Сукін ти син, ти хоть би ж ноги намочив!" [не розбірливо](сміється). Ото таке було детство! Так шо... Не дай Бог!

Тоді ж город, картошка ... Тоді ми пацанами полоть, одгортать. Ходили траву рвать, мішками носить. Ходили ото, на ногах там еті лопанки назывались, культята.

Семененко Надія Іванівна: Ну, я 50-ім годі закончила 7 класів. Надо було йти у восьмий, а я не пішла, бо не було грошей. А надо було платить! Ой! Не пишіть, поки я той...[плаче]. Значить, на кирпічний завод я пішла робить. Це мені було 16, да, 17-ий год. Бо я пішла у школу після війни. Я з 35-го... А пішла, як... освобонили наш район Пологівський...

Семененко Григорій Гаврилович: в 43-му...

Семененко Надія Іванівна: Да, у 43-му пішла я в школу. І в 50-ім я закончила. А вчиться не пішла, бо не було грошей. А нада було уже платить за школу 150 рублів. А грошей не було. Хотіла йти в колхоз...

А тоді дівчатка, такі як я, ну трохи старші, робили в колхозі телятницями, свинарками. А тоді сапог не було ризових, – та в бурках, чуні! А шо чуні? Чуні отак, а вони отак по грязі ходили по колін! А був у нас у селі, в Чапаєвці, кірпичний завод. Він і зараз є. Тіки я не знаю, чи він робе чи не робе? І пішла я на той кірпичний завод робить. Робила поднощиком зразу черепиці, біля преса там була. А тоді обрєзщиком робила. Форма, як видаве кирпичину, а отут висять такі ті. І ото нада було обрізать, шоб черепиця... (Це ж воно щиталось такий покривний матеріал. Тоді ше ж не було ні шиферу, нічого не було!). А тоді стала смазщиком, тягала ці форми. Ну, ті, шо на пенсію, хто той. А тоді... І робила я на заводі до 57-го году. А тоді в 57-му годі 20 января ми поженились. Я з Чапаївки, а він з Тернового. Ви чули такий хутір Терновий? Його вже нема [сміється]. Там осталося 5 хозяїнів чи 4. Поженилися, і оце так і живем. У нас було троє дітей. Старший Володя з 58-го, а менший був із 60-го – Саша – інвалід дєтства. І прожив він 29 год. А в 29 років приключилась в нього саркома і він помер. Сама младша дєвочка з 70-го году. Живе зараз у Запорожжє. А свадьба яка? Які тоді були свадьби? Зійшлись люди. Подарили в кого шо. Брюки мені подарили, шоб на роботу було в чом. Не було тоді у людей так, шоб гроші. Тоді бєдность така була у людей!

Семененко Григорій Гаврилович: Та у нас один синок Володя був, так ми з бабушкою посходились з роботи. Я шоферував, а вона на ланкі була. Поз'їжалися, думаємо: “Давай щось готовить”. Вона помила картошки у кострюлю і поставила на кирогаз. А самі пораємось – то корова, то свині, то на город, то хлопець із ясел надо забрать. Все це позабрали. Я привіз тульки до картошки, а вона сира. Сиділи ми сиділи – не вариться. Полягали ми спать, а утром встали, а картошка зварилась на завтрик! Бачиш, як жили харашо?!

Семененко Григорій Гаврилович: Яка там мода, яка там мода?! Я робив на Дніпрострої, я тобі вже казав. І у 47-м годі мене забрали. Ноччю приїхали і забрали. Я з Дніпростроя втік. Одмінили карточну сістєму і зробили реформу дєнєг – 1 к 10. Дєньги то в нас є, ми ж їх заробатуєм. А прийшли пльонні ми були до 8-го магазіна, (отам де-то ВОХР, – це ви должні знать! Возлє станції ГЕС, і там мєльнічний посьолок). Там був 8-й магазін. Ми там були прикрепльоні. А строїли ми трансформаторний завод. Ну, шо ж? Приїдем після п'яти – в магазині одні прилавки і продавшиці. І всьо! Німа нічого, хлєба нема. Хлєба нема – голод! Зараз хамса скільки стоє? 11 рублів чи гривнів?

Семененко Надія Іванівна: Тюлька.

Семененко Григорій Гаврилович: Я ж і кажу, шоб ви знали, шо 11 рублів. А це 47-ий год був, тоді стоїла вона 41 копійка тюлька. При ре-

формі 1 к 10-ті тепер пощитайте, скільки вона стоїла та тюлька? Чотири копійки кіло! Вот. А карточну одмінили, хліба нема. Ми й пороз'їзжались. Я до сестри, сюди приїхав. І ноччю приїхали (якраз на Крєщєнія, це – 19 дєкабря). На другий день осудили, дали півгоду, і в Дніпро.

Семененко Надія Іванівна: Ну чого, Гриша, в дєкабрі? В январі.

Семененко Григорій Гаврилович: В январі?

Семененко Надія Іванівна: А як же? Крєщєніє в январі!

Семененко Григорій Гаврилович: Ну, я не знаю, помню, шо на крєщенськіє морози мене ото забрали. І пів году я там землю копав. Землю... Три куба норма. Тоді до баланди дадуть і второє. Хочеш, не хочеш: "Іди, ми тобі нарисуємо!" Он, диви, у мене на цій стороні шось дето писали. [показує наколки]. Ото таке діло. У мене були англійські ботики красні. "Давай сиграєм в карти!" Потягли мене, ну, блатні, понімаєш? Ну, шо? Не підкоришся, – візьмуть бритвою і підріжуть тобі. І оце будеш каліка, хрипітимеш, скіки житимеш. Зовсім не заріжуть, а покалічать. Понравились ботики. Я сів, програв, отдав. Нічого! Пусть я буду босий ходить та живий! Ну, ще були японці були заключонні, і були німці. Так ті лагєря...Там лучше чім нас кормили. Ну, своїх, ти понімаєш, постоянно свого брата ніколи не жаліють! У німців там порядок, чистота. Усі обуті, на дерев'яшках, но всі обуті. А в нас більше босих. Оце на роботу гонять босих!! 12 часов робочий день. Ну, мені-то 6-ть місяців. Я отслужив і вернувся! А єсть і по 10. Залетить чоловік за розтрату. Нікого він не вбив, нікого він не той, розтрата! Десять і з конфіскацією. І неволю надо одбивать...

Семененко Надія Іванівна: Слушай! А давай я розкажу по УПА.

Семененко Григорій Гаврилович: Нашо воно тобі нужно! Вони знають це лучше тебе! Це УПА?! Ти там не була, – не кажи!

Семененко Надія Іванівна: Та казали, скіки вони там, на Западній, наших людей повбивали! Такі военні... А скіки... От у нас, у Чапаєвці, одна повісилася. А одна поїхала... Вони ж покончали на вчителів, і їх туда послали. Ну, по розпреділєнію... І вона поїхала туда ж учителювать, і їй там на грудях "звєзду" гарячим желізом випекли! А друга закончила та каже: "Краще мені чим їхать"... (її тоже туди направляли), так каже: "Краще мені, шоб їхать туди, шоб мені груди повипікали?!...", і повісилась. Молода дівчина! А тепер – Западна хороша, а ми погані!

Семененко Надія Іванівна: Мати моя сама хліб пекла, пекла і я. В печі пекли, раніш не продавали ж хліб. Ну, як пекли? Вчиняли на дрожжях, місили і сходило. А піч? Ну, робили таку хатку з дровець. А тоді кірпіч.

Семененко Григорій Гаврилович: З коров'ячого навоза дєлали, розстеляли його, вимачували й витаптували. В кого нога така, як у мене, – це був сильний кирпічник! Притаптували. А як присохне, тоді вирізали на квадрати. Отак – ставляли, шоб сохло. Воно висохло. А тоді складали в таку... ну, квадратну ту... Цілі по краях, а в сєрьодкє – куски. І ото тим кирпичом з навозу з коров'ячого розкладали хатку таку у печі. В серьодкє ставили трошки соломи, а тоді дров. Запалили. А-а-а спічок не було! Були оті кресала. Може...? Ні? Кремєнь – є такий камінь, ото чорний, і плашки з коси, шо в комбайні. І ото плашкою – тюк! Тіки нада, шоб вата була проварена у сояшниковому золі. Тоді вона, як іскра упала, такі і загорілася. Не плам'ям, а ото А тоді – бумажкой. І ото дивимось – у кого дим горить. О-о! Пєчка горить, з димаря курить. За відро і ідемо жару. С пєчкі жару зсипали, і тоді і в нас задиміло. Ото так і жили, поки жару... Лучше так не жить!! А жили весело з-за того, шо сім'ї були здорові, і були молоді! Не було коли думать... А воші...

Семененко Надія Іванівна: У рубцях заводились.

Семененко Григорій Гаврилович: Ви, навєрно, і не чули, шо воші сильно кусаються? А ми їх кормили паразитів... На станції, я як приїду з Запорожья (я там робив в Запорожьє на Дніпростроє), а в Пологах міліція забирає: "Ком..." – в вошобойку. Роздівають. "Іди мийся!" Дають мила жидкого, шоб помилися – голову, скрізь помився. А ще в парну. То час продимлять його, прокоптять. Ідеш додому, як огурчик! Ніхто не куса. Гуртом мились, даже на вокзалах. Бо на вокзалах бездомні... Там вошей страшне діло. Ото свіженька така , прийшла [вказує на Надю], вони б за ніч...Не видно було б і очей! Поналазили б! Вони з чоловіка на чоловіка дуже швидко перелазили.

Семененко Надія Іванівна: Та й в школах провіряли. Оце мама, було, вистірає сорочку чи плаття. Висохне. Надів, пішов у школу, приходиш, а воно усе у вошах. Сидимо ж, общаємось.

Семененко Григорій Гаврилович: І на танцях... Ти помниш старі танці? "Кроков'як", "Науська", "Полька", "Гопак", "Яблучко". На балалайку. Або мандоліна ще була. Танцювали у парах...Та танцювали так, шоб аж гуло! Зараз такі нєжні танці, а тоді танці були такі, шоб воша не вчипилась кусать! Поки танцюєш, поки й тишина. Як тіки сів, так і по рубцях і пішли, де, отуто [показує], у поясі, тут. Вони ж отут впадають, у поясі задержуються, повтинаються і п'ють в тебе останню кров!

Семененко Надія Іванівна: [сміється].

Семененко Надія Іванівна: Ні, ну, хто грав і на гармошку.

Семененко Григорій Гаврилович: Ну, гармошки були більш рідкі. Це вже, як більш менш взрослі. А такі, як ми були, так ми на балалайку.

Ну, так з нашого покоління не було таких, не танцюючих. Всі могли танцювать, тому шо воші кусались і добре балалайка грала.

Семененко Надія Іванівна: [сміється].

Семененко Григорій Гаврилович: Всі научилися.

Семененко Григорій Гаврилович: Кіно, як перший раз побачили...Ой-йо-йо! Ти шо, шутіш? Це в 37-ім годі привезли німе кіно. Німе... Ну, пишуть. А мені ж тіки сьомий год! І шо ж? Я ще ж читать не вмів! Ну, а при том же, шов про того..., про Чапая і Пєтьку. Кіно, а тільки не озвучене.

Семененко Надія Іванівна: Ну, хто понімав, то ті й розказували.

Семененко Григорій Гаврилович: Ну, вот. А тоді озвучали. Ну, тоді ми ходили в кіно, но тіки ж знаєте, врем'я пройшло... Мені тоді вже йшов 17-й год, коли я звукове кіно почув. І радіва не було, і свєту, і кіно возили раз на тиждень. Ну, шо? Ото таке було развітіє. Так шо жили "очєнь харашо". Це дикім образом. Лучше б його так не жить!

Семененко Григорій Гаврилович, Семененко Надія Іванівна: Які там ласощі? Ой-ой!!... Не посадиш на городі солодкого буряка сахарного, – все! Всі ласощі кончились!! Солодкий буряк труть на тертушку (у нас он є, свиням тремо). А тоді собирають його в казани, отакі казани є. І ллють по кружкє (отакі є по 350 грам) водички отуда на дно. а тоді у нас є такий рогач. Рогачом отак у піч. А тоді він там паритья. Скипів, поварився. Тоді таку сумку полотняну шиють. Тоді висипають в оту сумку буряк з казана. Кладуть на отаку лавочку, і зверху надавлюють отаку доску, І діти чіпляються й звідтіля, і звідтіля і качаються, як на гойдалці. А вниз ставляють посуду – вагани, шоб той сок туда біг. Видавили цей сок. Тоді виливають в таку міленьку...

Семененко Надія Іванівна: Ну, такі казаночки були.

Семененко Григорій Гаврилович: Да, такі казаночки, банок не було. І... або в сковороду. І перекіпа воно. Пар виходе, а то остається – густе таке, як ото в кадушках було раньше повідло, то таке. То називали його бекмез. Да, бекмез. І ото зварять кукурудзяної каші, а тоді ложку положять каші, а тоді ложку того, бекмезу. Розмажуть, – то на второє. Таке блюдо – це ура! От так самі собі робили сладості. А в магазінах такого не було. Сахарю – понятія такого не було! Конфета – ні! Койколи на празник, завозили звідкілясь, завозили, на паличках такі пітушки. І ото батько мій в Маріуполь поїде, і відтіля привозить нам пітушків. Це... – радость, страшноє дело було! Шо в нас батько привіз пєтушків!

Семененко Надія Іванівна: Були у нас і вечорниці. Да! І ворожили. Поки не замужом були, ходили в клуб. Ставили п'єси. Їздили [перервано запис.]А тоді, на ці празники, як Різдво, перед цим старим годом

14 января, ворожили. Ходили під вікна до сусідів, там, чи до когось під вікно, в кого дітей багато, або в кого нема дітей, і слухали. Як кажуть у хаті: “Піди, піди, ото туди піди...” Значить, ото в той год вийдеш заміж. А як кажуть: “А-ну, сядь!” Ото і сіди. А так і було, да... І чобітки через хату кидали. Куди носком упаде, туди і вийдеш заміж. А старі жінки розказували, які в ті часи були пенсіонери, так ми і робили. Ну, нічого нема зараз. Я своїм дітям такого не розказувала.

Семененко Григорій Гаврилович: Церква у нас в селі була. Тринадцять год строїлась. Строїв німець, подрядчик, у 1903 году. Ну, вобщем, вона з 1890 году начала строїться, і у 1903 кончив той німець. Строїв 13 год. Куполи були разноцвєтні: розові, зельоні. Стьоклишка були потімненні, очень красиві. Ну, а тоді, як стала наша родная влада, наша радянська, тоді розвалили. Розвалили дуже швидко, – за тиждень розвалили! Зробили кілометр дороги і щебньом заслали. В стьоклишка? Пацани дивились на солнце і все.

Семененко Надія Іванівна: А зараз на тому місці в нас стоїть дом культури ,у центрі отам.

Семененко Григорій Гаврилович: Батьки у нас, ну, як би сказать? Раньше всі віруючі були? Всі вірували. І мама, і тато вірували, ходили в церкву. Но нас, обірванців, туда не брали, потому шо нас треба було сначала отшкребти од лепу. Замочить на сутки, замочить у чан.

Семененко Надія Іванівна: [сміється].

Семененко Григорій Гаврилович: Замочить, як ото грязне більйо. Тоді порошку не було, – мили глиною.

Семененко Надія Іванівна: Ото так і милися.

Семененко Григорій Гаврилович: Ікони були. Є у нас і щас десь одна.

Семененко Надія Іванівна: Ну, наша, мамина. А то ж та, шо ми ще свадьбу гуляли. Мені давали. Та стара мамина, у хаті.

Семененко Григорій Гаврилович: Так, а моя шо застекльона, де вона? Ото вона тоже стара.

Семененко Надія Іванівна: Яка твоя? Та, шо мені благословляли, давали мені.

...Раньше дітей всіх хрестили. У Володі, у саршого, була хрещена, вона, ше десь жива. У городі живе, бо ми були три роки тому в отпуску, провідали його. І дочку назвав по імені хрещеної – Женя. І хрещений батько в нього, десь був пропав, не знаєм, де і дівся. І Сашу цього інваліда тоже хрестили. Подругу взяла, – була в своїх, у мами, з Чапаївки. А вона там жила. Вийшла заміж за боярина, так я його взяла, а він проситься, плаче. Так я його взяла та пішла на Гусарку, до Каті, і кажу: “Поїхали, перехрестиш Сашу та й будеш кумою.” Ну, ми так, він не записаний, а так – до попа пішли додому, там у Пологах, та й охре-

стили. Ну, дочку хрестили. Усі були у церкві – і кум, і кума. Поїхали у Орєхов. А тоді онучат хрестили.

Семененко Надія Іванівна: Розмальованих хат у нас таких не було. Наприклад, я йшла заміж в 57-ім годі, а він женився, так в їх була землянка висока – стіни вигнаті під хату. Бо думали ж хату строїться, а тоді отак поставили, вообщем...

Семененко Григорій Гаврилович: Ще не зійшлися, а строїли мазанку.

Семененко Надія Іванівна: І була мазанка 14 метрів довжиною, так що глини, дай Боже. Він накидав, а я тоді по хаті розносила оте, мазала верх, і стіни. Да, вообщем всьо. А якщо в кого хати були, то під соломою. Під черепицею – це вже послє стали, да? Кімнат в нас було 2. Передня і отакая, велика називалась. Мала і велика називалась хата.

Семененко Григорій Гаврилович: Була велика, бо й тоді сім'ї були великі.

Семененко Надія Іванівна: У передній була піч, лежанка, плита.

Семененко Григорій Гаврилович: На печі і на лежанці там малюки.

Семененко Надія Іванівна: Да, діти, в основному.

Семененко Григорій Гаврилович: А тоді тут, на полу, це вже більші... Спали на полу на соломі. Лавочки були, так хіба на них укладеш, як 15 душ? Ну, у нас не так велика сім'я. От у нас у сусідів – 7 дітей та їх двоє. Девять! А то були такі, шо і по 16 дітей! А то і у невістки двоє-троє дітей. Оно у Люби (та, шо я її ото нагукав). Вона жила було у батьків.

Семененко Надія Іванівна: У свекрів.

Семененко Григорій Гаврилович: В їх було 6 дітей, та Василь сьомий, та дід і баба – 9, та у неї був Вовка, –10! І каже: "Хата маненька, всі покотом!" Страшноє дєло!

Семененко Надія Іванівна: Та носок шукає, той вдівачку шукає.

Семененко Григорій Гаврилович: А тоді продавалась там хатка єврейська, така развалюшка. Так вони своїм за 500 рублів купили. Та ото вони її обліпили, і отділилися. Бо так було не возможно! Ті вже взрослі ж дівчата... Вони і зараз ходять до неї. Такі, десь 35-го, 38-го году. До войни родилися.

Була у селі кузня... Якось ноччю школа згоріла. Я не знаю, по якій причині, шо згоріла. Но учитель, вчителька і дєвочка, вони жили біля нас рядом на квартірі. А як згоріла школа, так построїли нову школу, а з цій зробили плотницьку і кузьню. І ото біля нас була кузьня. І кував там Кримський. А як його звать було? Кримський – здоровий дядько такий! Він сам з Полтавської області. Переїхав сюда. І як кузнеця його ото там поставили. Бо раньше без кузні вообще бєздействіє. Як сівал-

ка, як борона, як граблі, як сівалка, як бричка? Усе йшло тіки через кузню. Нема кузні? Все! Босі, голі! Нема й чим ні навоза, ні сіна звести. Так шо кузня – ето промишлений центр і плотницька. А тоді ж вже пішли комбайни. Перві трактори прийшли десь у 38-му годі – ХТЗ. В 38-му годі це вже було мені восєм год. Це я вже харашо помню.

Семененко Надія Іванівна: Дівчатами Різдво встрічали. Гуляли [сміється]. Ходили колядувать і щедрувати. Усі разом ходили, і колядували і вечерю носили. А вже посипать ходили тільки хлопці. Да, на старий новий год ходили тільки хлопці, не дівчата. А щедрувать ходили і дівчата, і хлопці, вечерю носили, і колядували, тут і дівчата і хлопці. Гуртом, як махнем на вулицю. Ті туди біжать, ті – туди. Щедрівку пам'ятаю, чогож не пам'ятаю?

“Щедрівочка щедрувала,
До віконця припадала.
Чи ти, тітка, напекла,
Чи ти, тітка, наварила?
Неси скоріш до вікна.
Не щіпай, не ламай,
По ціленькому давай!”

А колядку:

“Коляд, коляд, колядниця,
Добра з медом паляниця,
А без меду не така.
Дайте, дядьку, п'ятака!
Не дасте п'ятака,
Візьму вола за рога,
Та й поведу на могилку,
А з могилки на тічок.
Дайте, дядьку, п'ятачок!”

Це про п'ятачок, бо раньше більше не давали. Ну, давали ще гостинця – бублики, пиріжки. Ну, пряники побільше самі пекли, домашні. Дома пекли – і “баришні”, там, чи “коники”. Той, у кого дядько в кузні робив, той робив форми. І ото вся округа брала і пекли. І “коники”і ті “собачки”, і “баришні”, і все.

...За столом всі разом сідали, з однієї миски їли. Були дерев'яні ложки, череп'яна миска. А як голушок ізварять, та ще мій старший брат наробе шпишачків. Ту галушку наколюєм, а юшку – ложкою.

Семененко Надія Іванівна: Вареники робили з пасльоном, з капустою, і з картошкою, так, як і зараз.

Семененко Григорій Гаврилович: Пасльон – ну, це таке, таке – кустиками росте на городі. Ми ото нарвемо. Мама каже: “Нарвіть пасльо-

ну!” Сушили. Раньше пасльону було!! Шоб було на зіму – чи то в пиріжок... І в гарбуз. А знаєте гарбузи? А тоді їх заносять, зварять, на скибки покришуть, зварять, вкинуть цього пасльону, поліплять пиріжки, напечуть... Помню німці, як зайшли. і пиріжки мамочка повітягала і верх дном отако перекинула і вкрила рушником. А він унюхав. Одломив два пиріжки і дає моїй сестрі і мені. Ну, ми поняли, шо їх нада їсти. Ну, ми поїли, а він забрав усі ті пиріжки (значить, вони не тровлені, можна їсти й німцям), і поніс.

Семененко Надія Іванівна: Сало? Да. Не в усих було сало.

Семененко Григорій Гаврилович: Ну, не дуже. Діло в том, шо сало було, як ото к новому году заріжуть, та й цілий год. Так воно й стариться, і таке жовте. Ну, таке... тіки в помийницю.А неволя! Все таки жири, як не як. І супи зажарювали, там, картошку. І в степ брали кусочок. На роботу брали сала, два яічки, бутилку молока. Оце такий обід – два яічки, сало, ну, і цибулину. Молочком запив, і за косу, і пошлі, поєхалі...

Семененко Надія Іванівна: Ну, на Різдво кутя була, узвар, (кампот – узвар). Ну, все ж ото пекли пиріжки. А там ото оті ж “баришні”. Як у когось було, шо хто різав, оставляли і колбасу. Залівали там, а в кого не було, значить, не було.

Семененко Григорій Гаврилович: Якшо ковбаси, так заливають жиром.

Семененко Надія Іванівна: Да, смальцем.

Семененко Григорій Гаврилович: І поки з’їмо, а воно захолоне, і стоїть. А тоді в кладовкє, в тіньочкє, воно не портиться. І тоді, як які празники, вони, значить, розтопляють, витягають, піджарюють, шоб отой жир істік, і кушають у празники оцю ковбаску, яку зарізали в январі.

Семененко Надія Іванівна: Сало хто мог коптив, а хто ні, – солили.

Семененко Григорій Гаврилович: Та це ж все наука... Я раньше коптив, як раніше Володі у Сибір, до Якутії одправляли... Я кажний місяць одправляв чотири посилки. Я висолював качок, коптив. Заріжу свиняку, пороблю копчєнія в посилкі, туда. Надо ж було дітей піддержувать. Він тіки отслужив, і туда. Взяв і молодицю з собою. Надо було піддержать. Пішли діти. Хоть там і зарплата здорова, ну, там і ціни... Страшноє дєло! Бо я туди, як полетів, всі вдивлялися, шо ж там за батько, шо стільки посилок висилає! Ну, обикновенний батько, просто такий щедрий, ну, я не знаю. Ну, а тепер вони живуть неплохо. В нього японський автобус. Він заробля харашо. На своєму автобусі работають, платять ліцензію. А Алла учительницею.

Семененко Надія Іванівна: Вони вже свій стаж виробили на пенсію, а годи ще не підійшли, і добувають там, поки ті...

Семененко Григорій Гаврилович: Є дочки. Одна вийшла заміж. А другій в Запорожжі він квартіру купив, на Сталінграда Героїв. Там квартіру купив. А тепер ще ж одна є, дев'ятий ото кончила.

Семененко Григорій Гаврилович: Самі сильніші напої – це квас і самогон.[сміється.]

Семененко Надія Іванівна: Квас із буряков робили.

Семененко Григорій Гаврилович: Буряковий пили, а то ще хлєбний. От як остається... Пекли по 5, по 10 хлібин у печі. А тоді сім'я не з'їдає, а шо дєлать? Сухарі. На сухарі, а тоді літом, як оце жарко, роблять квас. Отакі були діжечки 10 літрові, дерев'яні. І ото туда... Зараз нємножко дрожжєй. А раньше дрожжі були з висівок. Таку марлю в'яжуть, отак, і туда опускають. І сладостєй нємножко, того бекмезу. Воно розове-розове! І воно начина перебражувать. А тоді добавляють хлєб. А ці крошки опадають туда вниз. Квас злили, а на крошках воно дальше гра. І все літо п'ють оце квас.

Семененко Надія Іванівна: Жарко ж!

Семененко Григорій Гаврилович: Жарко! Сім'ї здорові! А шо ж вода? Вода – це тіки обострєніє. А ото квас. А як тот, роблять із буряка. З буряка квас тоже п'ють. Ну, коли він в мєру кислий! А якщо він вже перекиса, добавляють води. Обнаковенної добавили чистої води, днів три – він той самий квас.

Семененко Надія Іванівна: Буряковий пили. Воно ж тоже раньше у людей тоже була гіпертонія, ну, давленіє. Раньше люди боліли, но, ніхто ж не знав чого. А буряковий квас пили, воно тоді не так повишається від...

Семененко Надія Іванівна: Да, самогон самі робили, із буряків варили.

Семененко Григорій Гаврилович: Зараз уже у мене нема самогона, а раньше було тьма! Раньше я пив, а зараз я не п'ю. Зараз хоч в хаті золоте воно стоїть, – нельзя! Я 50 грам вип'ю, а тоді мучусь місяць. Ну, нашо воно мені? А єсть такі...шо

Семененко Надія Іванівна: А пили. А дивись, а так, хто шо поможе. "А-ну, давай, Гаврилович!" Отой, шо ти казав, на душці настоєне, або на курячім помьотє... А він брав кріпкий самогон, і ото... Ой!

Семененко Григорій Гаврилович: Це зараз уже поробили аппарати, а раньше робили на каструлю. [Регоче].

Семененко Надія Іванівна: Або на каструлю, або казани. Раньше казани були здорові. Були на дворі такі плити.

Семененко Григорій Гаврилович: Ото такий казан, туда насипають того буряка. Ну, як ото повидло зроблять уже – бекмез. Тоді ото запускають отой бекмез на воді. Один к трьом доза. Допустім, на пів літра

бекмезу півтора літра води, і туди дрожжі. А тоді воно, як перегра, наливають здоровий казан отієї браги. А другий казан кладуть з верху. Або миску. І обмазують глиною або тістом обмазують, шоб воно той пар не виходив. А зверху в казані дірка і трубка. Ото так трубка загнута. І в корито протягуєш, шоб охлаждалось. І ото ж пар проходить в трубку, конденсірується і капає в банку... Як випив! Ех, шумів камиш! Чо ж би не життя? [сміється]. Да, і робили із того, із цибулі. Оце, як останеться цибуля, а це десь у мартє, у апрєлє. А ноччю ще бувають морози. Так її викидають, шоб вона померзла. Тоді вона сладка. От тоді її чистять, змільчають, запустять. А тоді такий самогон, шо якшо сьогодні вип'єш, то аж до слєдующего вівторка чутно запах, шо ти з цибулею був зв'язаний.

Семененко Надія Іванівна: Так ніхто ж не пойме, чи ти їв цибулю, чи самогон пив.

Семененко Григорій Гаврилович: За народну мєдецину такого не знаю. Ми собі виписуєм "Порадницю" – газета така, і ото там пишуть, і ото відтіля ми черпаємо ліки...

Семененко Надія Іванівна: Ну воно помогає, як не болить, а як болить, то воно нічого не помагає.

Сидоренко Іван Михайлович, 1913 року народження, с.Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

...Батько раньше занімався хазяйством. (Я вже був підліток). Індівідуально раньше ж робили. Яке хозяйство в батька було? Ну, були коні, корови, вівці – те, шо все положено. Свині, от. Потом шо? Хозяйство – бричка, гарба. Якшо ви знаєте, шо то таке гарба? Возили хліб із степу. Бричка, потом плуги, сіялка, косарка – шо косить. В 30-том колхоз же організувався. І оце все тоді батько здав. Як начав колхоз, батько здав все у колхоз. І коні, і інвентар, осталися тіко корови, вівці. Оце осталися при батькові. От. І батько був предсєдатєлєм колхозу. А тоді поступово в відє агронома. А я робив тоже у колхозі. Тільки до цього я у шахті ще год робив. За хорошу роботу мене колхоз послав в МТС учиться на тракторіста. А тоді, як приїхав, і робив у колхозі трактористом, комбайнером. Тоді забрали мене в армію, на Дальнім Востокє, на Амурі. І я відтіля приїхав, учив ото тракторістів. І работав на комбайні, на тракторі... А тоді ще робив механіком при МТСі. А оце, як продали трактори, – робив механіком в училищі (оце чубарівське

[1] Опитування провів С.М.Білівненко, червень 2006 р.

училище)... Молодьож учив. Механіком і пішов на пенсію. О. А як пішов на пенсію, у колхозі робив. Тоже снабженцем. То продавав продукти, то у кузні робив. Ото така жизнь моя. Роботи багато робив, а на старості оставсь нікчемний. Оце, яка ж мені поміч? Прийде зима – не знаю, шо робить. А це прийомна дочка (у Пологи бере мене туди). Ну, я боюсь, шо я там за тиждень і [лягну]. Я буду скучать заріднем місцем. Це ж усе своїми руками поробив! Усе!! Я й кузнець, я й плотник, я і каменщик – оце все я мог робить. Усе це моїми руками робилося. А двері отам скрізь повиробляв. То ж я сам! Я ж кажу: “Я і кузнець, і плотник, і каменщик!” І людей учив, як робить надо...

Сім’я у нас велика була: десять душ! Хлопці були, учились тут. Володька – брат (двадцять третього году). Учився тут, кончив [нерозбірливо] класів. Поїхав в Одесу у воєнне вчилище. І оце все врем’я він генерал-лейтенант. (Он – на карточці). Генерал-лєйтенант. Він од ранєнія помер. Йому вже, як присваювали ... полковник-генерал... Він часто приїжджав на мітінг, а зараз немає. А остальні? Алєксей у Запорожі, сталеваром робив. Менший брат (Василь) бригадіром по ремонту. Михайло був предсєдатєлєм колхозу у Вольнянськім районі, а тоді огрономом, і вже на пенсії всі. Ну, що ще можна сказать?

А Махно? Махна я... Роз’їжджяв тут... Хто був у Махна...(тоді ж заставляли!) Хочеш, не хочеш, тоді йди! Він кой-кого брав і... порозстрілювали. Махно... Там, на балці, возлє училища... А тепер Махнові пам’ятник у Гуляйпілі ставляють. А тоді ж бив наших людей! А тепер пям’ятник! Оправдують?! [Нерозбірливо] був страшний, конєшно. Все забирали, а не оставалось нічого, і ніде не можно було одзиваться. Зараз забирали. А отам... У Запорожжі, Бабин Яр... Там скільки євреїв порозстріляно. О-о. Ну, а шо більше вже?

Голод був... Ну, то шо? Голодували! Шо? Не було ж нічого, і ніде не можна було купить, бо все забирали. Голод був страшний, люди з голоду помирали. Забирали зерно. Вивозили у Германію. Забирали ж молодьож, тоже вивозили в Германію. І оцей хліб, який не вспівали партизани спалить, так вивозили його в Германію...

А... Чубарь в нас Влас Якович... (Це ж село Чубарівка). Ну, шо він? Він дуже часто сюда приїджав. Батько його й привозив сюда, у Чубарівку. Навіть, музей он єсть його.

Хо-хо... А Чубарь багато помагав Чубарівці, вообще Запорожскій області. Чубарь. Він же був начальником великим! А потом репресували ж його. Репресія... Отакого чоловіка і вбили!

Вообще Чубарівка славилася великим начальством. Самий генерал – ото він герой Совєтського союза Тарнавський.А тепер нема нікого,

нікого немає. Ні Тарнавського нема, ні [нерозбірливо] нема, ні брата немає, нікого.

Симоненко Петро Данилович, 1929 року народження, с.Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Зовуть мене Симоненко Петро Данилович. Рік народження – [19]29-ий. Своїх бабусю, дідуся не пам'ятаю. Мати звали Марина, а батька – Данило.

Все життя прожив в Чубарівці. А народився в Терновому. Там єсть хутір такий. У Чубарєвку переїхали у [19] 55-тім. В дєкабрє.

Війну пам'ятаю, чого ж не пам'ятаю? Німці тут були, канєшно. Які там були відносини місцевих до німців, собствєнно говоря, я не знаю. (Хто там до їх обращався?) Ну, шоб вони шось зробили, нічого не зробили. Собствєнно говоря, як німці заходили, то німці у нас були, а як їх гнали звідси – австрійці були. Вони нікого не займали.

Пам'ятаю, як прийшли радянські війська. Ну, як? Приїхали вони. Собствєнно говоря, отак у нас хутір стоїть [показує], а отак посадка була. вони там занімали оборону, німці. От. І вони ж звідсіля дожидали. А наші зайшли з тилу. Там єсть балка Ракова. І балкою, балкою зайшли, і зайшли із хутора. Вони за хутором оборону держать, – а вони в хутір прямо пішли, наші! Вони, як спалахнулися, і тікать. Через хутір попіднімалися тікати... А там кукургуза була. Всі чисто в кукургузі були. Так вони їх там з автоматів тріщили-тріщили! Ото таке діло.

Батько мій вмер в [19]36-тім годі, на війні не був. А брат – був (старший брат). Він повернувся.

Під час війни пахали биками, кіньми. Запрягали і пахали. А в уборку косарками ж косили озиму, а тоді підбирали тими – вилками, і в гарбу. Так ми гарби ганяли. Отак під'їдемо, нам накидають гарбу, і на тік веземо. А там молотарка. І молотаркою молотили.

А після війни... Тільки німців прогнали, зразу ж мене послали на курси тракторістів. Це було в 43-тім году. Я зімою учився на курсах. А потом кончив уже курси, получив тракторець маненький, і робить почав.

[1] Опитування провели Ястребова Наталія, Трофімов Артур, 2 липня 2006 р.

Голод був в 47-мім. А шо їли? Як діждуться весни, всі просто по балках, по степах сусликів ловили. Їх собірали, жарили, їли. Оце стіни в кажного обліплені шкурками теж. І здавали шкурки, отоварювали, крупу давали, сахарь давали.

І у війну, і після війни були трудодні, а як же?

[Дружина]: До 62-го году були трудодні.

[Симоненко Петро Данилович]: Значить, по три трудодні заробляли, по пять трудоднів заробляли. Так вони считали трудодні. А тоді там, в конторі, в кінці году нараховували гроші на ці трудодні – скіки там копійок. А потом в кінці ж году... А брали отак – то помідори, то огірки... Все брали на степу... А тоді в кінці году підеш у контору: "Ну, шо я там должен?" Та! Ще должен пятдесят рублів! Грошей шоб таких, – не давали.

Був і налог, обізатєльно... Оце в городі росте подсолнух, – налог платили. Молоко здавали з корови, по-моєму, триста літрів. Це – обізатєльно. Ото такі налоги були. Даже на вишні і то налоги були! І всі його платили обізатєльно. Обізатєльно! І м'ясо платили. Все платили. Його визначали агенти. Приходили і казали: "Оце тобі скіки заплатить нада мяса". Потом же мати одна була в мене. Я вже пішов у армію. Отслужив армію, вернувся назад. Ну, шо там? А там мяса навєрно, кілограм восємдесят нада було здать! А я остався, як хазяїн уже. Нікого не було. Тіки ж я розплатився із мясом, із налогом, з усим. Ось тоді (по-моєму, Маленков тоді був), – приказ: "Удалить недоїмки всі, удалить!"

Був колхоз.

[Дружина]: "Червона Україна", по-моєму?

[Симоненко Петро Данилович]: "Червона Україна". Там я, в основном, і проробив, до пєнсії, да. Ото ж з Тернового втекли сімйою, переїхали. А чого переїхали? Це дуже багато розказувать. Було ж оце колхоз оцей. Бригади були соїдинили в три штуки, ось. Перетягли сюди, і зробили одну тракторну бригаду. А я там уже, в Терновому, робив бригадіром. Переїхали сюди, – зробили помошніком. Так забирали ж нас як? Не так, як щас: там, сім часов, а вони тіки сходяться... А тоді було в шість часов зімнього времєні заберуть, і привезуть у дев'ять. Так я ж дітей не бачив! От. І ото ж, кажу голові: "Давай мені хату, бо я", – кажу, – " дітей уже год не бачив!" "Давай!" І він мені оцю хату дав. Да, це була інженєрова хата. А інженер поїхав десь, розщитався. А вони держали для інженєра оцю хату. А інженєра найшли тутешнього, у нього хата була. І вони мені кажуть: "Інженера найшли, переходь!" І я перейшов.

Предсєдатєля у нас, ну, як? Вибирали. Общеє собраніє було. Всі були, весь колхоз. Скільки єсть, триста чоловік, усі були на собранії. Де-

легатів не було, а так, просто рекомендували: оце ось ваш предсєдатєль, і все. І люди голосували...

Партія у нас одна. Я був партійний. У Чубарівкє була й сєльськая рада. Ну, шо сєльськая рада? Собствєнно говоря, сєльськая рада нічого не давала. Справку нада – пішов узяв, пожалуста! То єсть нічим не помагала.

Предсєдатєль колхоза оце ж поміг, – продав хату.

Сім'я у мене –троє дітей. Женилися... В [19]53-тім? [Звертається до дружини].

[Дружина]: В [19]52-гім.

[Симоненко Петро Данилович]: В [19]52-гім. Но свадьби ніякої не було. Я в армії оженився. Приїхав, по сто грам випили. Зібралися сусіди. Це для знакомства. Оце і вся свадьба.

Я невіруюча людина, бо комуніст.

[Дружина]: Не можна було.

[Симоненко Петро Данилович]: Та можна було, так, яка там віра?! Шо там за віра? Якшо Паска прийшла, крашанку з'їв, це все. Жінка наготове все...

В церкву не ходили, ні.

А Перше травня... Я, щитай, проробив всі празники. Приходе Перве мая, а кукурузу нада садить. "Давай, їдь кукургузу садить, сажать". Люди на мітинги йдуть, а я заводю трактор і їду кукургузу садить. Платили двойную. Заробив...[не зрозуміло]. Тоді чоловік із бригади три-чотири робили, а ті всі отдихали. Ну, жовтень – це вже свободніше. Робота вже, в основном, отходила. Отдихали, давали отдихать. Ну, для мене яке свято Перемога більш всього означало.

...Проробив я трактористом, а тоді вже в посліднє врем'я (та, з 57-го!) я вже бригадіром робив.

Хата у мене була вже з пристройками, так я тут нічого не добавляв. Ну, як? У дворі асфальт зробив. Позагорожував, шоб курей випускать. Кой-шо достроїв.

А як врожай збирали, каждий год отмічали. Ну, як це проходило? Собиралися на току. От. Предсєдатєль виступав, давав премію, хто, як робив. Отаке. Після цього давав вихідний (на другий день), і – гуляли. Як визначали місця? Ну, оплачували, там. Перве місце – сто пятдесят рублів, по-моєму, друге – сто, третє – пятдесят рублів. В основном, тих нагороджували, шо в уборку участували. Був же ж у нас профсоюз. І ото ж, як тисячу гектар накосив, роблять звьоздочку на [не зрозуміло]. І ото, якщо він зробив звьоздочок штук десять, значить, по цьому опреділяли.

...Єсть у нас у селі Лизовата балка. Не знаю, чого вона називається Лизовата балка. Річка тут єсть. Вже замулилася, правда. Колись була річка.

По-вуличному на мене (в Терновому, як жив), Ярехтелі казали. У нас дід був Ярехтель. І казали: "Куда пішов?" "Та до Ярехтелів". А тут про це ніхто не знає...

Шангала Микола Андрійович, 1929 року народження, с. Чубарівка, Пологівського району, Запорізької області[1]

Я [19]29-го року народження. Мені уже восємдесят год скоро. Мені бояться нічого. Но про батьків я нічого не буду казать, бо батько репресірований в 38-ім годі. Працював бригадіром тут, у колхозі. Так, приписали йому, шо... (вобщем це 33-тій-34-ий год був), шо він висипав у ставок прос, а людям не дал. А воно голодовка була. А воно то все брехня. А робили... Ну, воно зараз роблять, і тоді робили. Так шо... Звали його Андрій Капетонович. От. Як репресували його було йому (значить, це – 38-мий)... сорок год. Та свої ж і донесли. Ось, через три хати, там, Бабенко. А він видвигався в той... А тоді, як війна началася, та сам лазив десь, отамочки... У "Бендер" лазив та людей бив. А тоді прийшов та й зльог тут. Хотів він у начальство лізти, а воно не получається. Він багато кого здав. Учитель був Маньковський, – він і учителя здав. І одежу у нього забрав, у того Маньковського.

Зараз я скажу, як колгосп організовувався. Люди всю жизнь жили самостоятєльно, той... Самостєльно – земля, коняка, там, корова чи бички. Обробляли землю. От. А як начали зганять у колхози, так шо ж? Люди боялися, вони ж не знали оцього от. Як воно?! Боялися, і в колхоз не йшли. Їх насильно заставляли. А тоді, як пішло вже осьосьочки, той, колхози. Пожалуста, – роби, тобі платять. А платили пока, той, погано.

...А шо ж жили? Жили ми погано. А через що? Через те, шо война началася. Мати одна, нас двоє. Мати день і ніч на роботі. А ми дома. І корова, і поросятко, і курчатко нада, і город, от. Німці прийшли, добра не було тоже. Німців вигнали, начали ми коровами робить, коров своїх запрягать. У колхозі робили: орали, сіяли, косили. Мені ще було чотирнадцять год, я вже возив коровами ноччю до молотарки молотить. Коровами все врем'я робили. Ось. І доробив я... Потом война кончилась. Начали трактора кой-шо... то й на прицеп. Начали культівіровать,

[1] Опитування провів С.М.Білівненко, 4 липня 2006 р.

орать, усе чисто. От. Потом на комбайн помошником пішов. Ось дід Сидоренко. Я в нього робив до сорок... 48-го году. В 48-ім годі через воєнкомат забрали на восстановлєніє тяжолой індустрії в Запорожжьє. І в Запорожжьє я робив на "Запорожсталі", на розвілочних машинах. Дев'ять год ото я поробив, потом розчитався, і тоді в колхозі робив. В мене медаль "За доблєсний труд. 41-ий-45-ий год" єсть. Потом цих, шо в колхозі робив, шість штук єсть цих медалей... Я не гуляв. Все врем'я робив. Тридцять год у кузні проробив кузнєцом. Через шо й осліп. Бо воно ж, шо вогні, вогні й вогні. А, ну-ка, знаєш як? Бачили колись, як кантують, ллють на розлівочному на цьом, етом. А тут ляльки дві, де ллюшки ллють. Ось. Як? А ти стоїш, "носки" чистиш, щоб шлаком не забивалось. Восєм часов посмєнно. Робили в три смєни. А тоді тут тридцять год у кузні. В один глаз уставив кристал, а другий закрив. І ходиш тепер ото так, як той... А пенсія? Яка ж пенсія? Четириста рублів, четириста двадцять! Шо то за пенсія? От тобі і живеш... От тобі і історія. Надо ходить там, шо там оті роблять бандіти отамо, у Києві. А ну-ка, власті немає вже аж чотири місяці, що людям робить?! А через шо? А через те, шо вони сидять, бандіти ці, вони за портфелі б'ються, щоб їм, той, десь улізти сюди-туди. Надо людям давать жить. А вони у нас: свобода слова та той.

...Було у нас два голоди: 33-ій і 47-ий. Чого? В 33-тім годі, значить, так як, в общем трохи недородний був. Сталін на Україну недовольний був, і зробили в Україні голод 33-тій. Та... Ну, пережили ж якось-то. Хто пухлий був, а хто той... В 47-ім дуже пухлі були. Знаєте, калачики які ростуть? А? Ото калачики і ото зернечко. Ото тим вижили. Яблука отакі-во, ще менше. Яблуками, зелень... Корова! Ряженки зробили. Ряженка. Ще цибуля. Нарубали цибулі, ряженкою обколотили, і їси. Багато людей померло. Корова – це велике діло, вона тебе годувала. І зараз! Зараз якби в людей не корови... Ось єсть по пfive, по четирі чоловіки. Ніде робить! Молоді і здорові. Ну, ніде робить, ніде встроїться! Держе дві-три корови, молоко здає. Молоко – пятдесять копійок. Шо то за сдать? І хоть на хліб, хоть на те, на те єсть. Зараз ще хуже 33-го, 37-го году, от таке! Коли отаковочки люди живуть, і ніде робить. Молоді, здорові, шо робить будуть? Ніде. Тільки кози, та корови, та долька городу, та шо курку держить, та той. Шо там? І щас пенсії ж молоді не получають, ніде ті гроші й узять! І шо робить? Коров держать і той.

Про війну розкажу... Нам сообщили в десять часов (дня), в неділю, як раз 22-го іюня. Оце радіо тут не було ніде. Тільки біля клуба, в центрі. Оця тарілка – радіо. І ото там по радіо передають. Ото Молотов виступав первий, а потом після Молотова Лєвітан. Та ну шо? Я в шко-

лу третій-четвертий клас кончив. Ну, шо там? Ну, шо та война? І зараз начали – під мітлу всіх в армію, в армію! А німці зайшли сюди четирнадцятого сєнтября. Так у нас почті і німців не було, отаковочки! Наші ото отступають, отступають... Скот гнали... Все с западу, западної гнали сюди, за Дон. От. Побігли дві танкетки повз дороги. І тут кой-де солдати були: які поховались, які повтікали. Кого в плєн піймали, забрали і все. Тоді з Гуляй Піля якась часть ішла, шо сюди зайшли. А вони в "Українкі", тут були німці. І від "Українки" сюди. І тоді танками. Невеликий такий бой був. Вобщем, чотири танки німецькі згоріло, а там, той, дві наших. Отут, де був парк, у парку одна, а одна – туди, чуть нижче. А одну підбило туди, біля кладбища, аж на бугор. Ну, вобщем, часа три-чотири бой йшов, ну, як німці ото заходили. А як наші вже йшли, то так цілий день. Вони утром рано зайшли. Но, а німці отам, по тій стороні, де бугор, за бугром окопалися. А наші звідсіль. А тоді відтіля тоже наші з "Українки" зайшли. І "катюша", як пустила! Два раза вистрелила, і вони щезли, німці. І от на тому кончилось, як кажуть. Наші побідили.

Ну, а шо ж при німцях? Німець колхози не розгонив, так, як оце розігнали зараз. Колхози були обикновенні, обикновенно робили, обикновенно платили. Грошей то не платили, но хлібом платили. Хліб то давали. Стріляли! Ось сусіда застрелили. Не схотів снаряди возить тим, німцям. Не схотів снаряди возить – убили його. От. Та й там ще одну женщину убили і чоловіка. Чи то за ревнощі, там якось, я не знаю.

В нас у селі до їх погано относились. Через те, що, раз прийшли німці, то значить... Ну, як? Вони були, як ото окупанти. А скажи шо проти, уб'ють тебе. Та хто ж їм мог допомогать? З-під ломаки? Якщо битимуть, конєшно, надо щось буде робить.

[Дружина]: Були комуністи. Батько в нас був комуніст. Так, каже: "Ноччю будуть вивозити". Нас було п'ятеро. Я одного брата [не зрозуміло] отправила, другого в річку, в очерет, в ковдринку полягали і лежим. Ось ніч пройшла. Ми не знаєм, чи вивезли мати, чи ні. Приходим – хата на замку. А у нас в рівчаку був такий окопчик, і ми там ночували. А батько ж був комуніст. А, кажуть, комуністів будуть вивозить на розстрєл, усіх забирать. Коли якось приховались, і так і остались живими. Це ж малими були. А були такі, шо і нормально. Я знаю, пішла до своєї тьотки на хутір жить. Мабуть, місяці два прожила. Коли йде врачиха моя, а в мене такий зуб. І вона каже: "Вам надо вирвать". А я кажу: "Та ні, я пійду додому". А там на Бердянськ, через бердянську дорогу ідуть мотоцикли німецькі, у каждого автомат. А я ото платком накуталась. Думала: "Щас будуть стрілять". Коли, – стали всі, я пройшла, ніхто мене не тронув. Оце так. Ну, всякі були.

[Микола Андрійович]: Ну, всякі люди. І хороші єсть і погані. Так і в нас. І хороші і погані.

Старости були, а як же? Був у нас цей [Іван Дідих]. Батько мій був секретарьом, так він возив його, ще до війни. Вечором іде, а батька ж нема дома. Він ото ціпком стукає. І от, щоб ми близько до нього не підходили. І ото ж каже: “Сьогодні будуть вивозить вас...” Або там – якісь прикази... Або каже: “Сьогодні не бійтесь. Спіть!” Так шо він був урядником, або, дарма, шо він наш був. Ну, заставили його робить. Но він поганого нічого не робив.

Дві неділі румини стояли. Вони нікого не займали, і їх ніхто не займав. Мамалигу варили, їли. Ото соломи нанесуть. Полягали на неї, покотом сплять. Оце вони дві неділі отдихали. Румини нікого не займали. Ніхто. Даже оце – хлопці, дівчата, і вони приходять гулять. Ніде нічого. Красти вони крали. Но вони крали, шоб з’їсти. Тоже ж, видно, голодні були. А так вони, вобщем, нічого поганого нам не робили. Румини нічого. Німці били. Багато було німців. Оце ж, було, курить немає. Там оце у школі двохетажній стояли німці. Вдома дві крашанки вкрадеш і виміняєш курить. Підеш. Один забере ті крашанки, дасть тобі дві-три сигарети, а другий забере, ще і облупе. Ото тобі і все, от тобі і німці, які вони. Один взяв і отдав, а другий забрав, ше й побив. От тобі, як у нас, так і у них.

Як наші наступали, бої не такі великі були. Жертви-то було, но бої невеликі були. Вони постаралися залізницю, станцію, города придержувать. А тут такого... дуже великих боїв не було. Ну, да. Попалили ото конюшні колхозні, і скирди, і соломи, і ото у людей хати. Оцю вулицю всю спалили, шоб не оставалося нічого. Коняка біжить –узяв вистрелив, убив. Шоб вона не осталася їм, той, нашим. Вони унічтожали все чисто, той...

[Дружина]: Було німці гонять, той, наших плєнних відтіля аж...

[Микола Андрійович]: Та це ж, як армія Смирнова...

[Дружина]: Да, да. А ми ж ото хліба... Були наші войська, стояли у берегах (як оце німці наступили на їх), хліба кучу пооставляли. А ми тоді платками понаносювали. Наших же плєнних гонять. Ранених, на костилях. Ото ми їм наріжем, наріжем кусків. Мати не встигала різати. І ото їм бідним під ноги сипнем. Колись мене ударив по спині німець прикладом і [не зрозуміло] кулаком... Так усі там, не тільки ж я. І сипали, хто яблука, хто шо. Тут через кількось времені наші дві танки вскочили. Ой! Усі ж раді були, кричали, шо вже німців нема, вигнали! Молока дали їм, нашим солдатам, і вони поїхали.

[Микола Андрійович]: Тилові часті йшли ззаду. А передові йшли-йшли, а тилові підходили-підходили-підходили. Тилові тут по два, по

три дня стоять. Тоді, якшо продвинулись, то дальше йдуть. Довго тут не задержувались.

[Дружина]: Ну, шо ж мені було девять год.

[Микола Андрійович]: А мені чотирнадцять... Ну, шо ж там?

Вобщем, партізани [були]... Воно таке... Вони не партізани. Ну, воно, якось, кучки-кучки. Отам, де ото школа механізації зараз, тєхнікум був. От. І отам балка. І жив Балагура. Хфамілія його була Балагура. А він то коня вб'є, чи щось здохло. Вообщем мило там варив у балкі. Оце хазяйство у нього там було. Вобщем воно не партізани, або розвєдчики, або шо. Ото там. І хтось ото вродє здав їх. Ото Балагуру забрали і трьох тих. Їх я не бачив. Хто там їх бачив? Куди ти будеш ходить, як або в степу коров водиш, або вдома товчешся? То вже так: мати сказали оце зробить, надо його робить: чи прополоть, чи той, так шо ходить ніколи гулять було. Вишні в садку хороші. Ото сказала пять відер чи шість відер нарвать вишень. Оце тобі надо, кров з носа, надо рвать.

[Дружина]: Євреїв вони дуже прижимали. Зайшли тут оце по нашу сторону і питають: "Чи є тут євреї?" А їм сказали: "В токаря". Там чоловік і жінка. Ну, хто, знав що це вони? А вони забрали, окоп рядом – все! Немає! Ну, можна таке?! Та страшне... все його розказать. Нам довелося пережить, лучше його б не знать!

[Микола Андрійович]: ...При Сталіні було: двісті штук яєць сдай, двісті літрів молока. От. Картошка є – картошку, там. Сорок кілограм мяса сдать. Це на рік. Здать можна коли завгодно. Главноє, щоб ти до Нового года розчитався. Податки збирало государство. Агенти були специально. Він каже: "Ілі у тебя куріца, ілі пєтух, а яйця давай!" От і всьо. Хоч петухи, хоч курки, а яйця давай. Начисляли на двір. Оце той прийшов. Заходить оце в кажний двір, до кажного хозяїна. А тоді зачислялося, тобі приносять цю квитанцію і плати двісті літрів молока, сорок кілограм м'яса, картошка, часник, там, цибуля. Оце все воно вщитувалось, і ти должен розчитаться до конца года. От і все.

[Дружина]: Вивертали все!

[Микола Андрійович]: Хто не платив, брали їх. Фінансовий агент приходить приходить: "Давай, штрахуй!" Ще й штраф будеш платить.

Якщо у тебе сад посадженний квадратом, (ну, вобщем, як сад, – рядами), за ті вишні ти платив. А якщо оце у мене так (він називається кустарником) яблуня, слива, там ягоди, там той, за ці вишні ти не платив нічого. Воно називалось кустарник. А якщо воно в тебе культурно, той, дерево, садом – за ті дерева ти платив. Та ото за ці кустарники, там, аброкоса, яблуня, груша, слива, вишня, яблуня, груша – за ці ти не платив, ніхто не брав.

Оце уже 55-ий, 56-ий, 57-мий почали ж коров держать, свиней держать. Одного собі, одного – продасть, здасть государству. Курей, качок, гусей – оце все люди собі держали, бо давали землю, і було, чим годувать. Це було тоді і на трудодень давали. А тоді вже пішли і на гроші. І на руб давали, на зарплату. Я заробив двісті рублів. По кілу, значить два центнери я получив зерна. У місяць. От тобі і той.

[Дружина]: Заробляли коли як. Коли тонну, коли дві.

[Микола Андрійович]: Хватало і свиням, і собі. І тоді ж в магазені хліб не купляли, дома пекли. Поїхав у мельницю, муки намололи. Місяців на шість муки намолов. Пожалуста тобі, – дома печуть отакий аж хліб. Вобщем, з пятдесят уже, ну 54-ий – це вже після Сталіна, 55-ий – це вже, як Хрущов став. Трохи він ото з кукурузкою зашився. Шо кукурузку начали садить. А тоді зараз той, я ж кажу, а тоді вже при Брежнєві. Ото вже скільки? Восємнадцять год він пробув? Ото комунізм вже був повністю.

[Дружина]: Хорошо було.

[Микола Андрійович]: Робиш, заробляєш. Уже грошима тобі платили, гроші заробляли ж.

[Дружина]: Хліб дешевий, все дешеве.

[Микола Андрійович]: При совєтській власті вобще лучше було. Ото Хрущов трохи дав. А при Брежнєві вообще жили!.. Уже ото був комунізм, ото був комунізм. Пішов у той магазин – руб двадцять колбаса, кіло колбаси. Пожалуста! Бери, їж! От. Копійка – пачка спічок. П'яних не було ніде, ніхто не ходив, як от зараз. Наркоманів не було. От. Усі робили, у всіх робота була. Якщо я б два дні не вийшов на роботу мене б уже той, уже питали: "Чого ти не робиш?" А зараз що робиться?! Весь мір гуляє! Їдуть за граніцу, шоб там... Шо там балакать?! Зараз нічого балакать!! Зараз нема ні власті, нічого немає. Ото при Брєжневі люди жили. Чоловік дав жизнь! А вони конєшно: застой і все... А Горбачов продав, а сам в Америці...

Ось я в "Сєльських вістях" читав (я "Сєльські вісті" виписую), одна, шо там... Зарплата, отдих, бєслатноє лєчєніє, бєсплатна учоба, беслатно – все чисто було. А зараз?! Пішов кристал уставлять – тищу гривень! Де їх узять? Ну, де їх узять?! Дай мені мені тищу гривень лічить! Де ти возьмеш їх? Ну, де взять?! Пенсію получив надо і туди, і сюди, і свєт, і тєлєфон надо, і газ а...і їсти шо-то надо ж. От тобі. Ото совєтська власть була, ото жили люди, ото вже комунізм був повністю! Усе у тебе було: бєсплатно ти лічився, бєсплатно. Підеш у столову, ти купив борщ, второ, компот. Хліб бєслатно лежить, бєсплатно отам. Зараз ти возьмеш отакий кусочок хліба бєсплатно, так тебе вб'ють отамочки, як ти возьмеш. Хліб бєсплатний, миска отака хліба стоїть. Взяв там борщ, суп,

вторе, компот, і гірчиця тобі стоїть, сіль. Усе – бери їж. І хліб. І ти то заплатив сорок пять чи пятдесять копійок за отавочки борщ, суп, вторе і той. А зараз. Поїхав я в Гуляй-Поле рано машиною. Їсти хочеться... Пішов. Отакий пиріжок узяв гарячий. Поїв, а тоді начало той, шо воно той... якась начинка там. Шо вони начинили? Ти не знаєш. А якби ти зайшов у столову, взяв би гаряче, щоб щось той, і пішов. Нема ніде чого, і столових немає.

[Дружина]: [запис перервано] ...І переїхали в село. Я в [совдепі] завербувалася, на стройці робила. І прожила там... У "Запорожсталі" цех, – на протірці робила.

[Микола Андрійович]: Це ота жесть, що консерви робили, баночки ото все.

[Дружина]: Тоді росчитались. Мати була тоді стара, ото я і приїхала сюди. Там ми зустрілися і поженилися. Да. У нас був син там.

Додому зразу тягнуло, в Запоріжжя, а тоді привикла, аж не хотілося. Приїду, погостю та й назад. Жила я на одинадцятом посьолку, а він [чоловік] – на шестом. А тоді уже нам квартіру общую дали, на шестом, отут, на проспєктє Лєніна, і я переїхала в двухетажний дом, і ми там жили. Харашо було.

[Микола Андрійович]: Та, в те время свадеб не було. У ЗАГСі росписалися та й поїхали.

У багатих людей були, а у нас не було. Хто багатий – багату свадьбу робив, а хто слабий – той слабу.

[Дружина]: Там свої були тільки, трошки молодих. А звичаї? Та це, в основному, западна сторона знає, а ми не в курсі.

[Дружина]: Дітей женили своїх. А якже! Свадьби вдома були всім трьом. Шалаш робили. Чоловік, мабуть, сто було. У нас один син в Росії – воєнний і два внучка (обидва воєнні). А один уже на пенсії, а один іще робе. Живуть в Рязані. Нормально. Уже і правнучки єсть І тут ще один живе. А дочка там, ото в училищє, зять робе, хлопцям оце преподає. Вона робила бухгалтером. Тепер закрили – тепер ніде, дома.

[Микола Андрійович]: Усіх учили, і усіх женили, і усіх, той. А тоді ж було і за шо учить, і за шо той.

[Дружина]: А тепер работи нема в селі.

[Микола Андрійович]: Оцей й інженером, а роботи нема.

[Дружина]: Да, да, да. В армію всіх виряжали, обох. Свадьби всім гуляли. Було за шо тоді.

[Дружина]: Шо ж там? Бутилка водки стоїла два восімдесят...

[Микола Андрійович]: Було водки набереш – ще і свадьбу сгуляєш, ще і останеться.

[Дружина]: Свиняку заріжеш. Та ну все було!

[Дружина]: А готували! Та, Боже! Тоді підеш – у колхозі три рубля, два десятка півней випишеш, нажариш катлет, там мяса натушиш! Та все було, Боже! Хіба ж не можно придумать.

[Дружина]: І шось пекли обізательно.

[Микола Андрійович]: Шишки пекли, короваї.

Каравай отой такий, на гілках, на вишнях, той. Каравай чи... З вишні, бо ж гілочка, а там же тісто. Ото і печеться.

[Микола Андрійович]: Це називалось каравай. Да.

[Дружина]: Та там різні були: і трубочки там, і всяке різне. Чого там тільки не було.

Наше діло було, щоб було з чого. І горілка щоб була і от-то все. А там нароблять усього.

[Микола Андрійович]: Горілки, як возьмеш ящиків, так ще і оставалось. Так брали, шо вона, навіть, під кроватю стояла після того.

[Дружина]: Ну, а раньше вродє не так пили. Та куди там.

[Микола Андрійович]: Якщо я сьогодні на свадьбі вечором, то завтра я должен вже йти на роботу. Хай я забіжу, там, ото, сто грам вип'ю та закусю, та й побіг на роботу, шоб мене ніхто не бачив і не чув. Отак було.

...Хату ми самі строїли. Під соломою, під камишом. Да, низенька, не така велика.

[Дружина]: Та їй сорок два года.

[Микола Андрійович]: А тій (старій, шо завалили), було їй сто год [сміється]. Да.

[Микола Андрійович]: Всього навсього дві кімнати! Ну, так, кроваті, шифонер там, столи, стуло. Шо ж там? Сім'я в нас – троє дітей, бабушка і нас двоє...І так ми там і розміщалися. А тоді настроїли шість комнат, а жить тепер нікому.

[Дружина]: І веранда сьома.

[Микола Андрійович]: Ага, і веранда сьома.

[Дружина]: Ото ж купляли, все нове було, а тепер, шо ж уже? Все старе. Нам уже по сімдесят пять год!

[Дружина]: Строїли хату з ракухи.

[Микола Андрійович]: Да, з ракухи. Ракушняк з Криму возили. Саман же ш надо робить, а з ракушняка – тепла вона.

[Дружина]: Тоді ж був ліс... А ракуша, мабуть, сорок копійок одна. Дуже дешево все матєріал був в те врем'я.

[Микола Андрійович]: Я поїхав до Стрижака, Стрижак мені дав двісті штук шиферу, тонну того, цементу, і сім кубів лісу. За ліс я заплатив, за ці сім кубов, сємдесят рублів.

[Дружина]: Сто шістдесят?!

[Микола Андрійович]: Сємдесят рублів, я тобі кажу, що я заплатив за сім кубометрів лісу. Да, у того, Стрижака. Він був директором МТСу (у нас отут раньше жив, а тоді в Пологах). Приїхав до нього, кажу, отак і отак. Він мені дав тонну цементу, двісті штук шефирин і сім кубометрів лісу. Виписав – усе чисто. Пішов у касу заплатив, машиной возив. А зараз рейку купить де?! Ніде! На забор.

[Микола Андрійович]: Строїти – наймали, западники робили. Коробку вони робили.

[Дружина]: За пятьсот рублів зробили нам хату.

[Микола Андрійович]: Зато коробку зробили, кришу, потолок набили, оце все чисто, і вкрили шифером. А вже "терещенки" – груби, плити, – другий каменщик робив. Людей наймали мазать і всьо. І кончили. Щекатурити? Наймали, пощекатурили. Тоже. Гроші були і все, і матеріал був дешевий. Можно було все купить і все зробить, і все той. Он поїхав – мішок цементу в Гуляй Полі, пожалуста! Двадцять три рублі. Ти накупишся його?

[Дружина]: Ширину, дліну, квадрати – все як надо вищитали.

[Микола Андрійович]: Та це ж не на планіровку, а на той, на паспорт. Яку ти будеш, коли одинадцять – дліна, шість с половиною – ширина. Ну, ми той розбили, все чисто.

...Пасіка у нас є давно, давно.

[Дружина]: Та це зятева.

[Микола Андрійович]: Вчора ходили, та пополазили півдня. Опять, той, передивились, чи матка є в тому вулику, чи шо? Чи не загубили де матку. Це тоже робота важка. Того шо надо лазити коло їх. Не будеш заглядать, – не буде нічого. Та вчора хорошо було, вчора не кусалися. Якийсь день такий був, шо не кусалися. От. А то є такий день, як откриють вулик, а вони на тебе. Значить закривай і тікай, і не лазь коло їх. Ніде ми невчилися. Пчеловоди-самоучки.

По молодості гулять ходили. Даже при німцях. Отам хлопців нас зібралися, мабуть, чоловік дванадцять чи тринадцять. І пішли на ту сторону. Там, вродє, шось дівчата співають. Тільки перейшли асфальт, отам, де зараз почта, а тут була поліція. Ми повз поліцію йшли. І вони сиділи курили на скамійках. І ми тіки пройшли туди, а вони, як вискочать з лозинами. Та як начали гнать! А глибина такая в гарбузах. А ми через городи, туди, до річки, через гарбузи... Та як перечипився, та впав! А він тоді лозиною... Потікали. Ото тобі і гуляли! Так би ми й по груші не пішли, а, хоч груш нарвали... [сміється]. Тоді того ганяли, шо було до девяті вечора і все. Тоді комендатський час.

Одяг раніше був полотняний. З коноплі ото. Виращували... Здорова. Рвали, вязали, в річці, в Гайчурі. Мочили дві неділі, а тоді витягували.

Та ... Мочили, прикладали мулякою дві неділі. Витягали, мили, сушили. Бительня така. Били, потом мняли його ногами, потом витрусювали. А тоді прядкою пряли, і з того ткали матеріал. Понятно? І ото шили полотно. Така, шо не надо було чухаться. А ото раз, як чухнув, та воно там є чим чухать. [сміється]. Так шо... Було таке плоськеє, ото тоненьке-тоненьке. Отдєльно його мочили, отдєльно пряли. Так воно таке, як вичхуть, і пошиють тобі рубашку, так вона таке, як оце зараз... Ну, вообщем м'яке таке, як той. Ну, дуже хорошеє полотно. Та позабував, як його вже називають. Шили з нього і штани, і сорочки – все шили із полотна. У магазині нічого ти не купиш. Як привезуть шось таке, так триста чоловік в очереді стоїть. Поподушать і нічого не візьмеш, і не купиш через те, що його тоді текстильних фабрик запущено усе було. Так як зараз запущено все. Якби не возили (а це у нас турки возять), то б у нас нічого не було. Та ото там купиш чи штани оті, джинси, рубашку якусь. Носків наших нема. Турецькі! Своя вся тєкстильна фабрика мертва. Може де шо і випускають, так тільки для їх, для отих пузатих.

[Дружина]: Та ти не болтай лишнього.

[Микола Андрійович]: Ну, оце послухаєш, посидиш. За що ми боремось? За шо? Та патлата – за своє. Ті – за своє, той – за своє...

[Дружина]: ...Шо ти діду ото мелеш?

[Микола Андрійович]: Та їх не боюся нікого! Шо мені там?

[Дружина]: Якби, як при Брєжнєві...

[Микола Андрійович]: Якби вернулися, було б усе. І сєльське хозяйство б востановили. Оці б землі... Кажуть, приватизирували вже і двісті, і триста гектар. Як так приватизирував? Хто їх приватизирував? Вони її так узяли. Чим вони її обробляють? Колхозними оцими ж тракторами. А собі тільки урожай забирають! Я не бось нікого, я їм казав і казатиму.

[Дружина]: Ви ж тільки не пішить хфамілію.

[Микола Андрійович]: Та хай пишуть!

[Дружина]: Так вб'ють же ж!

[Микола Андрійович]: Та хай б'ють. Мені уже сємдесят восьмий год. Я не боюсь!

В мене у сім'ї не було комуністів, а в неї були. Мене сім раз приглашали. А я не соглашався. Лучше буть соціалістом, тільки честним. Думаєте комуністи всі честні були? В їх тоже єсть нечесні були. В нас був парторг ось, чоловік кіла помідор не возьме бесплатно! Випише – возьме. Не возьме вишень кіло собі бесплатно! Випише – й возьме. Ото був комуніст! А другий було так. Ото Кучеренко був – секретар райкома партії. Йому колись курей повіз шохфер... Бобіком повіз рано... Повіз десяток та не курей, а півнів. Вона подивилася – півники.

Кинула йому між очі: “Забирай і йди!” То вона голодна булла?!.. Це я в кузні роблю. Мені каже Юхименко: “Переходь на віса!” Вісовщиком. На тому – сілос там, кукурузку, все чисто возять, на віса. А був лозунг, шоб тільки комуністи на таких роботах. Но я ж не знав оцього. Сидю там на вісах, щоденки в мене, та книжка – все чисто. Машини бігуть: та пуста, та повна. Важу сюди-туди. Ось під'їзжа бобік. Я там знаю, шо за бобік? Виходе. Заходе в віса, і зразу до книжки. А я питаю: “Хто Ви такий, шо Ви до книжки?” От. “Я вторий секретар райкому партії”. Дивиться. Подививсь-подививсь на щоденки, на той. “Ви комуніст?” Кажу: “Ні”. А Юхименко заходе (предсєдатєль). “Зачем Ви поставили ?”... Був такий лозунг, шоб на таких роботах тільки комуністів ставили. Звідки я знаю чого? І той, шоб тільки комуністи. Ну, шо? А Юхименко каже: “Та це ми врєменно... Там человєк освободиться, ми поставим...”, – каже, той. – А це ми врєменно пока...” А воно тільки началося та... косовиця. Да... І ото він плигав-плигав, і, вобщем, поїхав той бобік. Заходе предсєдатєль і каже: “Тепере, каже, роби”. О. “Уже він, – каже, – сюди більш не приїде”. “Чого?” Каже: “Його перекидають первим секретарьом у Новомиколаївський район”. Каже: “Тепер він сюди не приїде. Роби,” – каже. “Надо було казать, шо комуніст”. “Та якби ж ти мені сказав!” “Я скажу, шо я комуніст, а він скаже: який ти комуніст?” Я кажу: “Якби ж ти мене предупредив!” А він каже: “Я і сам не знав, шо він приїде”. То цей тобі той. І так я ото робив, мабуть, год десять підряд робив, а потім всьо время в кузні. Ото тільки починалась косовиця – на вісах. А тоді знов у кузню. Спочатку я був молотобойцем, тут у одного кузнеця, він мене взяв тут. Я три года в нього вчився. Ну, це ж було, як я приїхав вже із Запорожжя. Мені вже було двадцять восемь, двадцять девятий год. Це вже я приїхав із Запорожжя. В мене ж там броня була, і в армію не брали. А тоді вже двадцять сім год кончилось, вже в армію не брали. І я росчитався і ото поїхав сюди, до матері. Мати стара вже була. А тоді вже матері восемдесят год було, а туди вона не в яку. Я теж, якби там був, уже умер би. Така робота – газ... А графіт як летить! Льєш ото лєтейний чугун. А лєтейний чугун – графіт летить, як сніг!! А тоді воно все в'єдається. В баню пішов, і не одмиєшся! Як шахтьор! Графіт – оно ж отой... Так шо там?! А тут же ж не так, як там. Тут можна... Вийшов, сядь та покури. А там, той, як начав раз, – так і робиш, і робиш. Поки там зробив, дивишся, – підтягають ковші. Ото восьмидесяті- і стотонні! Ну, мастєр же робе і каже: “Ну, ось, дивись, як я. Так оце, так” А тоді після того каже: “На, тепер ти”. А якщо, шось не так ударив, він каже: “Е-е, ні”. “А як?” “Так, отак, отак, – каже, – отак”. І той, і уче. Ручна була, а потім пнєвмотічєская. Тут же тільки тоже ж надо, щоб нога льогко дужче, щоб чувство було ноги. Ну, от як.

У кузні інструмент разний був. Ну, там же разні підбойки, разні ті. Коня підкувать. Хто підкує коня? Підкову на коня зробить і підкувать. Бачиш, надо підкову підігнать. От. Підкову зробить. Поки той підігнать, розчистить, підігріть підкову. Ту держу, а ще отак підкову покладу, щоб вона, аж вижигла, щоб туди вона аж уварилася. Оце робота! Якщо підкови готові – за півчаса і чотири ноги підкував! Тільки, якби ж хто державт. Ти держи, а я буду кувать. І смотря який кінь. Другого ще й верьовкою! Ногу витягнуть, щоб той... І там привязать, щоб він не той, бо він не дається. У кузні робили до тракторів увесь інструмент: сіватори, плуги, на плуги, на культіватори, – наборами. Це все: крючки на ті борони (бо воно ж все треться, ламається). І його ото все привозять, і його надо отой. Усе, що – брички, кальоса, шини перетягать, ступи робить, для ступки оковувать, рихви, ковпаки на них. Довбать ту втулку, щоб на ось же натягнуть. Все ж чисто надо робить! А желєзо привозили. Треба разне, смотря, шо робить. Є шинний, єсть полушинка, тоді, – десятка, восьмьорка, дванадцятка, шістнадцятка, вісімнадцятка, двадцятка. Прути. Це в міліметрах. Ну, усе чисто робив, шо до чого підходе: і болти... І що з чого робить з десятки, можеш з шістнадцятки робить. Все. О, оцю скамєйку собі сам зробив, та вже сорок год їй. Ото зробив, доски ото пострругав, сдєлав. І собі інструменти. Коловорот отой там. Воно по ходу не нужно було нікому людям. То кільце он на ту косу. Косу прикліпать, то сапу зробить. Та все таке. Міх сдєлалі спеціальний, заводський, – брезент якийсь і труба. І ото, той, на підставкє, той. А тоді нам вже зробили електріческій вентілятор, електріческій електромотор. Вентілятор виключив, – включив. І так ото.

По-перше, щоб його покліпать, надо його нагріть. Бо ти йому так нічого не зробиш. Знаєш що таке сурмат? Сурматом наварять... Так шо ото таке. А сурмат, ото, як вдарить!! А він ото одлитить і все. А сурматом наварюється. А робили, шоб не стиралося. Сурматом наварював. О. Вобщем, все було.

... Зараз овець немає. Їх уже попродали. Нема ніде. Скоро діти і не знатимуть, що таке вівця, того шо шерсті ніхто не бере. Їх держали для шерсті. Зараз шерсть то ніхто не бере, кому вона нужна? Ніхто нічого не тче. Ткацьких хфабрик немає. От тобі і той. А держать вівцю – вона тобі не нужно. Тоді ж держали з-за шерсті, шерсть здавали тонкорунну.

Пастуху люди платять, як його наймають. Череда щас, мабуть, сорок коров тут. А раніше було більше ста голов. І були по дві, по три, по чотири корови у людей, і молоко здавали, як молоко було в ціні. А зараз – пятдесят копійок!.. Попробуй її держать! Надо й її кормить, та

заготовлять корми. Та, ну, все! Навоз вичищать. Чисто надо, шоб було, ухаживать за коровою. А молоко – пятдесят копійок! Шо ти за них купиш? На ті пятдесят копійок?! Вони тілько убиточно. І почали ж люди скот унічтожать.

Корів вигоняють в шість часов утра. А вечором у сім, пів-восьмого, десь так. А на обід? Там єсть загони, – загонять. І там вони до трьох, до півтретього лежать. Вигоняють от-то. До тока їздять доїть. Ну, доять, у кого коли телилася. Ну, якщо три-чотири місяця, як вона отелилась, – доять тоді тільки два рази: утром і вечором. А якщо два мясяця, два з половиною вона отелилася, доять тоді на обід. На зиму заготовляють сіно. Косять по посадкам, хто де. Вообщем, там, де є, там і косять. І ото заготовляють. На одну корову треба сіна тон три з половиною. Ну, кроме того, ще і бурячок надо дать. Навіть, гарбуз, там, макуха чи отруби, чи дерті. Вобщем, корова була, щоб отелилася хорошо, надо годувать. Макуху по разу в день давать, кіла два , два з половиною. Раз в день, чи в обід, чи вечором. В одне врем'я ти даєш, вона вже зна, поїла. Буряк – пожалуста! Сіна два раза поклав і буряків кинув штучки чотири. Вона погризла, лягла і лежить до обід. Гарбуза тоже так само, якщо нема буряка. Вичищать кожен день треба. Чисто шоб було! Два раза в день – утром і вечором. Так, як колись у колхозі, бо зараз [не зрозуміло]... познімали. Зразу солому кидають на землю. Колись в тєлєжку кидали, зараз – на землю. На землю кидають, щоб менше горючого платить, щоб менше той. Зараз вже не те. Свиней теж держу. Вирощувать можна рік, можна більше, можна і менше. Оптимально рік надо, щоб зарізать свиню. Годую усім: і траву, лободу накидаю, кураж, дерть, гарбуз, буряк. Все таке. Всього давать надо. Два раза, а поросятам три рази: утром, в обід і вечором. А дорослих – два раза. Утром і вечором. Ну, шо ще? Кури, качки держу. А за ними... Та ото, шо за дитиною, шо за ними надо. Їсти, шоб вода була чиста, щоб ото чистота була. Ми з жінкою обоє слідкуємо той. Вона їх все лазе коло них. В обід, коли вона, коли шо робиш. Ну, а як? Ніякого розподілу нема. Глянув, – а! Ось тут води надо, а отут їсти надо. Мене нема, вона дивиться щось. Ділиться, то ділиться, а як її цілий день дома немає? Надо гуртом! Но дід – голова сім'ї. Шо сказав, те і буде. Буває й по-різному. Совітуваться надо: "Давай будемо так робить?" "Давай!" А не так шо... Може, як сказав, а воно не так!? "А давай отак зробимо?" "Ну, давай." І робеш так. Гроші лежать у хаті. Я їх не візьму даром, і вона не візьме. Якшо купив, то – ось воно, осьочки.

Дітей виховували обикновенно. Дисціпліна, щоб була. Кой-коли лозинкою, якшо той. Лозинкою, да, тоненкою бив, шо не слухаються.

Приїдеш, а вони на річці, і у муляці, як ті... І ото поїхали, і лозинки, і додому везеш. А мати щас купать буде.

За столом не так, шоб там, той, насипали і сідаєм їсти. Немає там такого, шо як мене дома немає, так вони будуть чекать, коли батько приїде. Ні, батько приїде, сам поїсть. Батько мог косить траву або ще щось. А їх надо годувать. А їмо, шо зварять – борщ, кашу, молоко, компот. На сніданок можна дві крашаночки, сала трошки, цибулі і хвате. На другий ранок шось друге. Ну, каша, – або грєчка, або той, – рис. Таке ото – кашка, борщ. Коли борщ, коли суп, коли шо. З мясом. Я ж держу свиней. Мясо можна через два дні, через день. Я продавать – не продаю. А вечеряєш тоже. Ну, борщу поїси там, каша або ще щось там. Шо з холодильника взяв. Нагрів, поїв та все. На свято то холодець, то пиріжки. Бувають з картошкою, сиром.

Бондаренко Володимир Григорович, 1939 року народження, с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Бондаренко Володимир Григорович. 39-го року народження. Родився я в Луганській області. Туди война раньше прийшла. І ми під час войни... в 42-му році сюда, у Чубарівку переїхали. Мені було три роки.

...Пам'ятаю бабу Мотрю і діда Федора. Дід тут багато накував. О! І інструмент остався там його. І вулики його осталися. І поли він сам зробив, осталися.

Войну пам'ятаю... Німці в Чубарівці були. Но мені ж тіки три роки було. Як хату спалили в нас помню. Да. Хата була під соломою.

Про голод пам'ятаю. Пам'ятаю, шо голод сильний був. Все їли. І оте, ховрашків їли.

Сім'я була у нас невелика: я, сестра й мати. [не зрозуміло] А батька не було, батько пішов на той [фронт]... і не вернувся. Мати робила в колхозі у бригаді, а потім на свинарнику.

У 47-у році у восєм років я пішов в школу у первий клас. [нерозбірливо]. Як закінчив школу пішов у колхоз, тоді – Перше Травня називався [не розбірливо] шофером. Ну тут було п'ять колхозів. П'ять. Оце в цьом селі. Та тепер все розвалете. Ну наш ще существує.

Голова зразу був Тимошенко. Ну [Павленко] тоді Тимошенко. Ну голову колгоспу наші ж вибирали, там через чотири роки. Я не помню. Ну кандидатуру, пишуть в район [нерозбірливо], свого [дали кандидатуру, значить...]. Як висування було? Давали. Проголосували.

[1] Дешифрувала аудіо-запис та створила транскрипт Л.М.Свирська.

В 90-і ж роки началась розпайовка. Но по сей день шось нічого [нерозбірливо]. Ми й самі не знаєм, як воно [нерозбірливо]. Хто зхотів, землю взяв. Вобщем таке, [нерозбірливо].

Та шо, в 90-і уже розпад начався. [нерозбірливо] А то інфляція, а там гроші помінялись [далі не розбірливо]. І оце по цей день нам [нерозбірливо]

Василенко Поліна Іванівна, 1937 року народження, с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1].

Василенко Поліна Іванівна, 37-го года рождєнія. Ми вже з 70-го года живемо в селі Чубарівка. А до цього ми жили у Терновому, хутор тут єсть Терновий. А вобще-то ми родом із Западної аж, із Львовскої області, Добропільський район, село Коростенко.

У нас п'ять душ було. Ну як? Три сестри і я четверта, і хлопець, ну в общем син... тієї... материн. Ну вже осталися тіки двоє, а ті вже померли...

Бабу помню, тільки так...дуже, дуже... Вобщем, після войни вони їхали на те... на хутір (у них там земля була). І їхали вони підводою на хутір. І тоді міни ж були кругом. І така коробочка вроді лежала. І баба та ж взяла шось скинула у ту коробочку, і воно (міна) зірвалася, і їй лице дуже по те.. Око одно вибило і лице таке було. Ну як? Ну, з такими чорними такими дірочками, і така вона ото... Я її так запомнила, шо таке воно некрасиве лице після того було в неї. Діда я вобще не помню. Тоді займалися землею. Садили, своя земля була, тоді ж колгоспів не було.

Да. Там, в Западній, як ми жили, там дуже... Там, шоб той в неділю, там шоб робить шо ні. Празник – всьо! В церкву ідуть [шум]. І я помню: ідем же ж у церкву. Ну ботінки у мене були (купив батько ботінки, так ми босі). Ідем у церку, ботінки повісили за шнурки на те, і ідем же ж на плече. А перед церквою уже надіваєм тоді ботінки. І ідем же ж, шоб не постирать... Бо більше ж не куплять.

А в школу я в перший клас пішла... Ну там же ж, як у Западній? Воно ліс. Як з однієї сторони отак гора вроді, і з другой сторони, а тут подолом – село, річка тече. Ловке село було! А тільки з обох сторон – ліса! І воно там тихо було. Ні вітру не було ніколи. І шо я батько мені зробив чоботи пошив із плащ-палатки з німецької. Низ з дерева вирі-

[1] Опитування провів Р.Л. Молдавський, липень, 2006 р. Дешифрував аудіо-запис та створив транскрипт О.О. Москаленко. Звірив з аудіо-записом доц. Чоп В.М.

зав так, підошву таку, і тоді гвіздками поприбивав ету плащ-палатку, і ото такі чоботи. Іду, а сніг набивається, набивається на дерево же ж на те. Ото десь стукну – обпаде. Тоді дальше йду. І ото так ходили... А... [запис перервано]

Ми як у Западній жили до войни, там батьки займалися тільки своїм хазяйством, город садили, землю... Там у них своя була, там колгоспів тоді не було. Те ... своя земля, ото 2 гектари у них було землі. І ото ми садили, сіяли, і корова своя. А батько у лісі робив на заготовці лісу. Ну як? Пиляли там, заготовляли ліс... Виживали за счот лісу. Гриби там, ягоди. Отаке було. За счот лісу ми вижили і за счот корови. Було таке, шо самим молочком тіки жили.

Репресії... Ну я не помню, у нас не той, не помню я. Батько у нас вдома був, робив він всєгда в лісі, на заготовкі лісу всєгда... Той...

У селі у нас українці жили, поляки ще були, а тоді і євреї були. Ну во врємя войни євреїв же ж повбивали всих, а поляків виселили в Польшу. Я не знаю... Там може Дрогобич там, недалеко якраз на границі з Польщею. А тоді не знаю, чого ми виїхали в 49-м, а в 52-м наше село все чисто вивезли. Построїли тут десь (я забула де воно тепер, якийсь район)... Полностью построїли село і всіх чисто вивезли. Дали їм там ті дома, свої вони побрасали там, а тепер туди не пускають, у наше село. Тепер я їм посилала, шоб мені мєтріческу вислали, в мене не було. І нада було через посольство через польське посилать. І той, тоді мені вислали, вислали на польському язику, оце таке ну, свідєтєльство моє про народження.

Жили всі нормально. Ну вони багатші жили. Я знаю мамка всєгда ходила до поляків на заработки, помагала... А в євреїв мамка служила всєгда, ще як була вона дівчиною, служила у євреїв вона всєгда. Нічого, хороші люди були. Такі, я б не сказала, шо...

Церква була у нас велика, ходили в церкву. Католіки ми були. Вчились на українському. Да. Там на Западній, а тут уже ми... Жили вроді мирно.

Про войну пам'ятаю, да. Ну як в наше село зайшли німці, а ми: "Ой, господи!". А з того краю запалять наше село (а ми ж самі крайні жили...) [не зрозуміло] Ну нас багато там, мать, сімей сім, восємь. І оце лісом ми перейшли лінію фронту. Ну довго йшли. І аж до своїх перейшли, а тоді вже... [не зрозуміло].

Я помню ми, як через міст перейшли, нагодували нас там. Ну туди ми, в часть прийшли. Ми їм молока, тим солдатам, а вони нам того супу давали, годували нас. А тоді їх теж вигнали з нашого села, і ми вернулися в своє село... Я ж мала ще була. Мені сім год було. А тоді, як німців вигнали, прийшли, а нема, самі димарі стоять. Всі хати, (у нас

же ж там дерев'яні хати були), всі хати попалили німці, не було ж нічого, а тоді ж ... [не зрозуміло].

Радянські, вони ноччю приходили. Ми з ними не домовлялись, от. Ноччю прийдуть... І у нас розтелилась корова. І вони прийшли: "Так, – кажуть, – шоб нам на завтра було кіло масла чи два кіла, теля і пуд картошки". Це я добре помню. А мати плаче та каже: "Ну дам я вам, ну теля забирайте, картошки дам. А де я вам масла візьму? У неї ж іще йде молозиво". "Де хочеш, – каже." І пішли. Ну, а тоді прийшли ввечері забрали, теля забрали і картошку забрали.

Радянські війська вони ж доганяли німців. Пройшли тоді через наше село, вигнали німців і пішли далі. Нічого більше ніхто там не..., не... Вони ж дальше погнали... Це в 44-м годі було, коли з наше село вигнали німців.

Партизанів не бачили. Ні, ні, ні! Таких не було в нас там... Ми через ліс ішли, ніяких не бачили ніяких партизанів.

Батько не воював, а він уже після того, як война кончілася його забрали в істребітєлі. Оце він з оцими, ну як? Оце пограничними, і вони набирали собі ну в помощ, людей таких, хто не воював, то набирали вони ж шоб їм же ж помагать, о. А до його прийшли ноччю, до батька, і кажуть: "Так, тіки кого небудь уб'єш із наших, ми твоїх і в селі уб'єм". Ну батько всігда іззаді ішов. Ото, кажуть, як те... "Ото йди всєгда задній, і ми будем бачить..." Шоб і його ж, шоб не вбили ж, батька, бо вони тоже ж стреляють, і в цих же ж. Ну ото батько так всєгда задній ходив. Ні цим нічого не той, ні тим нічого не робив. Він так ото тільки вітався, шо він ходив з ними. А ні туди, ні сюди. Бо цих же ж убий їх, да тоді нас прийдуть повбивають. А він ото так заднім ходив та й все. Він не був..., не той, не воював...

Ми в 49-у годі переїхали сюда, того, шо там бандери були, і вони нам не давали жить. Ми самі крайні жили біля того, біля лісу. І прийдуть ноччю, заберуть. Корова розтелиться – теля заберуть, то молока давай їм, то масла давай, то картошка, але ж у самих їсти нічого було. І той, і отож батько... Приїхали оце ж, вербували оте у колхози сюди. І батько завербувався, і поїхали.

Вони, бандери... Ну як? Вони до людей... Вони нас і не трогали, а тіки оббирали нас. Батькові дали у лісі спецовку – штани ватяні і кофайку. Батько получив. Вечіром прийшли – забрали. А робить же ж то надо в чим же ж? Так мати ото латала вже йому штани, а нове забрали. Ну тоді батько завербувався і поїхали. Сначала ми не в Чубарівку переселились. Ми вобще-то переїхали... Нас перевезли в Волноваський район – Староігнатівка. Сперва ми там жили, в колгоспі там робили. А тоді, у 64-му годі, ми переїхали сюда. Тому шо сестра моя вийшла сюди

заміж у Чубарівку, не в Чубарівку, – в Терновий (ось рядом хутор). Ну це одне село ж, колхоз. І тоді і ми переїхали сюди. У нас там, ну як? Батько помер. Ми зосталися четверо з матір'ю. Я ото сама старша була. Робила дояркою. А ще менше мене троє було. І той, ну важко було. А городу там не було, хата і всьо, а городу не було у нас біля хати. Там давали, в степу, але там не картошка не родила, нічого. Так ми... А сестра сюди заміж вийшла, і тут і город .. і ми тоді переїхали, а там продали хату. Тоді вже начались колхози. Ходили вже тоді ноччю, записували в колгосп. У нас, як ми там... не було такої землі, як оця рівна. Там гори, та ліса, там землі мало дуже було. Люди не хотіли у колхози, ні.. Я ж кажу, ноччю ходили записували, шоб те... Чого? Не знаю, чи вони боялись, чи хто зна. Все ноччю вони, я помню, ходили записували. Ну то вони бандерів боялись, наверноє, бо прийдуть з лісу ще той, повбивають. За вільну Україну вони були. Ну вони ж, ну як? Я ж тоді мала ще була, не понімала цього всього. Ну, а батьки ж спілкувались. Я ж не те... Ну вообще то люди їм помагали, там же ж були їхні і сини допустім, і чоловіки, і бендери відкіля вони бралися, вони із того, із людей же ж ішли. Допустим хай би там мій чоловік пішов у бандери там... чи син. Ну їхня родина їм і їсти б носила. Ну як же ж? Вони б десь там в лісі робили такі. Ну .. дуже вони ховалися... Краївки, да, називалися вони. Ото помню, як погреб вроді викопають, а тут його закривають отак... Вроді дірку зроблять, і на дірці на тій росте деревина, ага, така невеличка. Нада... деревину пішли переставили, залізли, а тоді поять, чи ставлять вони її, чи якось так, шо нема дірки їхньої. Воно так дуже маркірувались. І тоді ж, як ходили, то шоб ніхто ж не бачив їх, і шоб ніхто їх не продав. Боялися вони, а їх часто ловили. Було ті пограничники приїжжали і ловили їх дуже. Ну, як ото я помню, як приїхали на облаву, а тоді їдуть і тягнуть, просто тягнуть тягом по землі, оце волоком... Той спеціально через село проїхали, шоб люди бачили, чи боялися, чи я знаю, шо вони отакочки те.

А коли сюди приїхали, батько в колгоспі робив чабаном був. Так він і помер біля овець, серце ухватило його, і все. У 55-у. А мати уже тут . Ну як?... Ну.. в якому годі вона померла?... У 92-му по-мойому, да. В 92-у вона уже померла. Може б іще і жила...

Да, в 49-му році був голод ще, але як переселенцям, нам дали... кукурузи. Нам привезли у качанах бричку, так шо ми вже... Ну як, ми із сусідами ділилися, голод тоді був як ми переїхали в 49-му году. Ну тоді не так, шоб вимирали, не вимирали.. Ну як?... Ну... не було такого, шоб вимирали... такого великого голоду... Ну, а вобще-то мало було продуктів.

Колхоз був великий, да, тоді багато було скотини. Багато людей працювало, да. Ну скільки? Та у нас у колгоспі п'ять тих бригад було. В каждій бригаді були корови. В каждій бригаді по три коровника було. а зараз нема нічого вже, все порозпродували порозтой. Нема зараз у колгоспі коров. А тоді було, я ж кажу, 5 бригад було, і в каждій бригаді по три-чотири корівника було. Доярок тоді не хватало, заставляли людей доїть... Трудодні ж сперва були, а тоді вже начали гроші платить. Ну, я не помню, в якім годі воно трудодні кончилися. Ну як? На трудодні нам більшість давали зерна. Ото зерно получим. Грошей мало. Гроші давали раз у три місяці. Там, коли дадуть, а так... Ну то я не помню вже по скільки ми получали. Мало получали грошей. Ну хватало, хватало. Ото нам разрішали дояркам... У нас були підводи дві і дві моловозки, шо возили, а літом та осінню косять насіння, колгосп. Так нам дають підводу, і ми їдемо на степ, собіраєм після комбайна насіння. То собіраєм, шо валяється, і везем на базар, продаєм тоді і купляєм, шо собі нада.

Зараз вже в мене троє дітей, три дєвочки. Уже я всім трьом свадьби справила, у каждої по двоє дєток. Одна в Херсоні дочка живе, дві тут. Одна вчителькою робе, друга зараз з малим, строїться вона, а я глядю малого.

А у нас ні в кого свадьби не було, ото скільки повиходили. Вечір такий був та і все, а свадьби... ніякої свадьби не було...

Звіщик Федір Ілліч, 1919 року народження, Звіщик Єфросинія Павлівна, 1932 року народження, с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1].

Звіщик Федір Ілліч: Федор Ілліч, по-батькові Ілліч. З 19-го року. Народився у селі Білоцерковка Запорозької [області].

Звіщик Єфросинія Павлівна: Весною ми сюда перейшли. Ну да, в таке время, як оце. Ми шестой год оце тут живемо. А жили в сусідньому селі.

Моя фамілія щас тоже Звіщик Єфросинія Павлівна. Я ж з дідом розписана. А народилися 6 мая 1932-го року.

Федір Ілліч: Батька звали Звіщик Ілько, а бабу – Лукеря Самійлівна. Діду – 70, бабі – 80. Вони з Білоцерківки. Тоді жили самі. Одноосібно жили, колхозів не було. Бідна була сім'я...

[1] Опитування провели К.С. Терещенко, В.В. Сичевський, липень, 2006 р.

Закінчив я сім класів. Змалку робив то в колхозі, то так... скрізь. В колхоз записувались. Вона не хотіла, а все равно силком заставили.

Єфросинія Павлівна: Тоді заставляли, канєшно.

Федір Ілліч: За те, шо не писався, батько год, на год посадили, сидів.

...В колхозі робили... Тоді трудодні писали. Ну паличку поставлять та і все. [сміється]

Голод 33-го помню. ...Я он... ботінки, халяви їв... Сухі жарив і їв... Кожу. Такий був голод.

Єфросинія Павлівна: Це коли ми малі були?

Федір Ілліч: Да.

Єфросинія Павлівна: Да.

Федір Ілліч: Та вже не малі були. А отой, корінці з того... з спориша рвали і їли, то абрикоси зелені, то траву їли, шо попало.

Федір Ілліч: У батьків нас було троє.

Єфросинія Павлівна: Та у тебе було троє дітей чи у батьків? Тебе питають за батьків. У нас троє було дітей, а у батьків? Тебе питають за батька.

Федір Ілліч: Ну... Четверо. Люди були пухлі, валялися. Ніхто не обращав вніманія. Страшний голод, шо людина людину їла. Да було таке... страшне. ...Брат в мене був. Тоді голодовка була, ходили просили, хто кусок бурячка, хто шо, а тоді ото з голоду і помер.

Єфросинія Павлівна: В якім це годі був той голод?

Федір Ілліч: А хто зна, чи я помню?

Єфросинія Павлівна: Дід старший від мене, я ж не помню. Він 19-го, а я ж 32-го.

Федір Ілліч: Так отож після війни голод і був. А в 32-м-33-м то тоже був.

Єфросинія Павлівна: А, ну да, я только родилася в 32-м.

Федір Ілліч: У колхозі хорошо було, робили, платили.

Єфросинія Павлівна: Платили, робили. Колхоз назививався "Зоря комунізму".

Федір Ілліч: Трудодні, чи як його, писали... трудодень. Підчинялись, робили в колхозі та і все.

...Я в концлагері був. В Германії, в Бухенвальді. Німці ж туди забрали. Довго пробув... Поки американці освободили... Американці освободили. Кудись погнали, а ми тоді хто-куди, блукали місяць, поки наші приїхали та забрали.

А як попав? Служив в армії сержантом в піхоті [сміється] (два годи, мабуть, так). Восени должен був іти демобілізуватися. А тут война і всьо, і я пішов.

Єфросинія Павлівна: З армії прийшов, потім ти попав в шахту.

Федір Ілліч: Там, на шахті, як работав, познайомилися з першою дружиною. Таня була. Я робив на шахті, і вона робила. Не було ні свадьби, нічого. Зійшлися та і все.

У шахті я одинадцять год робив. Важко жилося.

Єфросинія Павлівна: Канешно важко, ніхто не помагав. Та так, як оце зараз. Як здоровий – нужен, а як негожий – не нужен.

Федір Ілліч: На шахті одинадцять год робив. А потім в нашім колхозі вже заробляв. (А с шахти нічого не получає.) Комунарська... Комунарська шахта.

Єфросинія Павлівна: Ну як ми познайомилися? Його жінка вмерла, а я переїхала з Гуляйполя сюди робить, ми познайомилися, і живемо ми вже 27-ий год. А його перва жінка вмерла.

В нього троє дітей. А я живу оце, як переїхала сюди, в нього жінки не було, і живемо уже 27-ий год. Так шо я оці года не знаю, як він жив, бо я з ним не жила. Я сама з Гуляйполя переїхала. А сама я аж із Західної України, із Івано-Франківська.

Ну, як в Западній, в Івано-Франківській жили? Роботи ж то не було, а дітей же ж семеро. У наших батьків нас було семеро. Шо ми там бачили... які там ігрушки, яке шо? А потім, підросла, тоді переїхала у Казахстан. Чому поїхали? На роботу поїхали. Батько переїзжав туди. Переселився батько з матіррю і нас забрав туди. У Казахстані там вийшла заміж, а тоді розійшлася, дітей четверо було. А відтіля вже переїхали у Гуляйполе (чоловік сам гуляйпільський був), а потім сюда переїхали, бо дочка тут жила. А дід сам жив. Ми з ним так і кочуємо. Там розвалилось, тут розвалилось... Дояркою всьо время робила. Така жизнь оце – бєдность, і щас бєдность. Бач нема нічого, і нічого ніхто. Хоч би там були приїхали та подивилися, спитали. Ну та давали записку, шоб в больницю, шоб лєчить безплатно, а він каже: “Шо вже нам лєчиться, шо тут уже мені?”

Федір Ілліч: У дитинстві шо? Дітворою (до колхозів ще) бігали, гуляли, жили та і все. То коня водили в плуг, плужили. Та вже чималі були. А малі ще шкоду робили [сміється]. То на вербу полізли. Кажуть: “Високо заліз! Он дядько з батогом!” Та як припустив злазить, а на сучок не попав, пішов. Кружляв, кружляв, був ремінь з кожі, як гепнувся – ремінь лопнув! Устав земля кру-у-ужиться. Іду додому і на піч. Батькові не кажу, бо ще батога дасть, шо лазив.

Коли одноосібно жили лучше було, конєшно. Тоді вони самі косили, вбирали, молотили дома. Тік був, молотили, у батька коні були свої, пара коней. І воли були. А так нічого більше. Кури у каждого були. Дома птиця. Сусіди хороші були, хороші. Ну жили харашо, ну лю-

ди свої як ...Ні суперечок не було. Та тоді як-то і не пили. Це осьо в це время почали пить, а тоді не було такого п'янства.

Єфросинія Павлівна: Щоб діти такі пили як, там батько, як візьме нашийник, малі були так боялись батька. Ніхто... То тепер не боїться, малі та й то не бояться. Як візьме батіг, та як впоре. То й не пили, й не курили. І в армію йшли, і не курили, бо боялись батьків.

Федір Ілліч: А була у мене чекушка, не знав, шо воно і як його пить. А зараз п'ють, страшне п'ють.

Релігійні свята, Пасху там, справляли конєшно! Їх не забороняли, ні.

До війни ще церква була, її були розвалили. Не помню, коли розвалили. А тоді ж опять начались церкви... Стали Богу вірувать. Паска, Новий год справляли. Не пили ж так, як зараз. Зберуться... поспівають... погуляють і розходяться.

...Пісні любив всі співать. От – "Несе Галя воду, коромисло гнеться..."

В больницю не ходю. Лікуюсь як? Порошки ото возьму... Та шипшину ото, як кашель, чи шо...

Їмо шо? [сміється] Шо зварять, те й їм.

Єфросинія Павлівна: Шо єсть. Зварили там, чи борщу чи супу. Як сім'я сім душ, надо ж чимось годувать. А як не маєш нічого, то все купляєш.

...У мене хрещені всі діти, мої діти. А внуків (у мене чотири онуки) думаєм похрестити.

Єфросинія Павлівна: І в радянські часи хрестили. Одного самого старшого я ще в Западній родила, там хрестила, а цих – у Гуляйполі. Хрещені у мене діти, хрещені. У Гуляйполі була церква. Тільки з онуків у мене один хрещений.

Кобух Майя Іллівна, […] року народження, с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Зовут мєня Кобух Майя Іллінічна. Родом сама я с Донєцка. Донєцкой області. Вот. Значіть, после войни, родітєлі мої були у той, Запорожская область, Калінінскій район. Ну як сказать? Малая Розянка, Большая Розянка била... Туди родітєлі мої прієхалі, ну і нас було чєтвєро. Двє дєвочкі і два мальчіка. Ну, а потом, ну як? А потом в друге село там, в село Будьонний Чубарівської приїхала. Тоже родітелі переїхали. Ми с дєдом моїм (Кобух Василь Григорович) тоже приїхали сю-

[1] Дешифрувала аудіо-запис та створила транскрипт Л.М.Свирська.

да. Значить він мене найшов, взяв мене сюди замуж. Ото я із 62-го года тут живу. Оце його дом, Він построїв з мамкою. От. Значить, мої родителі, папа й мама... Мама сама з Курська, моя. От. З Курска. Була раньше в Донецку, там Сталін раньше був. А папа мій тоже, там в Донецку був. Вони там познакомілісь, работалі. Ну і послє войни у колхоз приїхали, в Калініна. Це давно дуже (я ще маленька була, в школу я там ходила). Ну, а тоді ж, переїхали родителі ще ближче сюди в Чубарівку, хутор Будьонний там на отшибі. Ну, а потом Віталій мене найшов, в Будьонному, і привіз сюда.

Із 62-го года я тут дояркою работала і телятницею, вобщем до 55 лет работала. Два послідніх года пошла на пєнсію, дояркою работала. 35 год проробила. Ну а шо я заробила?

Плохо платілі... Як Вам сказать? Прі Брєжнєву було вродє трошки лутче, а незалежна Україна – стало хуже. Все розвалили, да. Вродє при Союзі, начали і в колхозах, і машини, і мотоцикли покупать. Незалежна Україна – тяжче стало жить. А скіки я получала? Пятьдесят гривень. І дід получав, і я получала. Ну а тоді, вже коли Янукович начав в президенти висовуватися, свою кандидатуру, він підвищив. Ну, чи пройшов, чи не пройшов? О! Хто його знає як? Підвищив, а при Ющенку, нічого не да..., якщо Юля Тимошенко була б тим...Прем'єром. Вона вимушена була нам добавить пенсію, а якби Ющенко..., не Ющенко, а той, Янукович не підвищив так би ми могли підісят гривень би получали.

Да. От прі Брежнєву, значіть як? [сміється]. Ну ладно, я цього не буду казать. Прі Брежнєву було харашо, вродє так, як при комунізмі. От, а при Горбачові, трошкі було, ну вже стало трошкі хуже. [нерозбірливо]. Ну казали шо, як буде..., як помер Брежнєв..., Ви мені вибачте [сміється]. Нє удобно. Ну, харашо. Так казав Брежнев... вроде би чи це, ну я чула так. Як я помру, [сміється], шоб мене в попу поцілували. Того, шо було при Брежнєву найлучше. Так шо вибачте за той, за таке... От. Так шо ми при Брежнєву, вродє так, як при комунізмі були, а тоді Горбачов – вже трошкі, а тоді начав придавлювать, придавлювать. Ну, як розвалився Союз... Нам плохо стало жить. Так шо вибачте ... [сміється]

Значить... При Союзі, нам регулярно в колхозі платили зарплату, каждий місяць. Ну, як? Ну лучше було жить. Ну, а тепер кажуть, Україна, там хо..., хотять Союзу.. Ну там лучше було жить, як зараз. А зараз, нас дуже давлять, і зжимають, шо ми можем не провернемося. Ну получаю я зараз, ну 380 гривень, і я ..., усі дірки нада затулить. Так шо ми не довольні цим. Раньше все було дішевлє! І в нас дєньгі накопилися. Ми на сбєркнижку откладали із зарплати. Ну вобщем, і виращували і

свиняку, і кроля, і курку, і гуску, і індика. Було все в нас. От. І на книжку откладали. Тепер нам заморозили, не дають оті о гри..., гроші, шо у цьом, на книжках. Я думала, нехай, хай буде може на чорний день. Чорний день настав! А ми бідно живьом, не можем взять оті гроші, то шо на книжкі. От, ото так.

У мене двоє дітей. Я одна живу, це внучка моя. Син в Запорожжі і дочка в Запорожжі. Ну, дочка вчилася, ну а син... Ну як? Армію отбув і пішов ...Работать шафьором, Він ото вчився тут, в механізації.

Сватаннє в мене було. Да. [сміється] Сватаннє було. Дід прийшов, привів... із сватами. Оце мамка його дома була, не приходила. Прийшов Він із сватами, ну ... [сміється] Шось приносив. Так, приносив... Да, я рушник должна давать ... І зараз дівчата рушники дають. Ну ото таке. Ну приїхали вони, висватали, а тоді ж через время в сільську раду пішли ми, розписалися. Таке ж срок давали. Ну, як Вам сказать? Як проходило? Крали були [чобота]. Значить, там, були приїхали ж всі. Побули ми, посиділа я. Тоді забрали мене в машину [привезли], своє імущество, шо батьки мені давали. Приїхали сюди, а тут же ж стояли люди, отут на воротах. Запалили костьор, і ми з дідом, переплигували...

Пекли шишки – колюче було таке, пекли. [нерозбірливо] Ну, колючкі, такі шиш..., таке дерево, вони. І отак, ну дерево. Дивень. Да! І накручували, ті... тєста і запікали. Шишки були.

Холодець був, усе було! І оце о, я йшла якраз замуж послє Нового Году. От! Все було! І картошка було, і свинят..., і курятина було, і той холодець був, і усе, шо нада було.

Пісні я не зможу вам ... А от ігри... Ну, як? Раньше як було? Ото, [сміється]. Дороги ж були раньше ті, грунтові. От. Там же ж багато пилякі було. Ми в кавунчика гуляли. Нагортали, нагортали, ото таке діло. В [латки] гуляли. У латки – оце ж бігаємо, ото постукали когось. Значить це – латка. Да. У кремішок гуляли раньше. Ну, як? Наприклад, у дитинстві, я оце так, школяркою була. Раньше в школі, і ото і на перерві, робили отак от кремішок кругленьких. Ну, як? Із камішок отак рівненько виточували. О! Або ж із... Як Вам сказать? З черепиці, ото хати єсть укриті, [нерозбірливо] з шифера, а то – черепиця красна. Повиточували, отак завтовшки, вона як мезинець, трошки тонше. Повиточували, і ото кремішок п’ять. Ото одненьке, а тоді отак по дві двойки, а тоді чітвьорки, а тоді отак той, і бігом в хатку, то. Отак підкідали, сюди загонили, загонили. Якшо не зловила, значить стратила, значить друга. Отак.

Новий Год, там, Меланку, Щедрівку – це святкували. А Пасху при Союзі запрєщалось. Да! Запрєщалось при Союзі. Вобщем так. Школяркою я була, поїхала в церкву, ну мене тоді в школі... Не наказували ...

Ну, казали: “Ну, як не стидно. Чи по шо ти поїхала? Шо тобі паски не було дома”. Ну воно то у неділю. Но, вобще то не розрішали. Вобщем, не харашо було в школі раньше. І зараз, так воно...

У школі на українській мові прєподавалі. На українській, да. Руська, руською, а руське все, і мова, і література по руському. А те все, на українській, як і в селі по-українські, так воно і є по-українські. У, такі тепер бачте, які перевертні. Суржикомговорять. Да. Суржиком. Оце треба було заніматця. Оце треба було літературно, оце так як по радіо розказують. Якшо це я ото писалася Кобух Майя Іллінічна – це по-руському, а по-українському – Кобух Майя, через “і” Майя, Іллівна, тепер оце пишеться. Ну шо ще Вам розказать? Ну, більше гуляли таке, все...

Раньше там, в колхозі, собирались були собранія, от коли предсєдатєль [нерозбірливо]?

Це обізательно. На ферму приїзжав. І собраніє було в клубі, якшо той, шоб приходили. Вот! Все було. Ну а тепер, вже нас не гукають. Значить, при Союзі, на 8-ме марта, чи березня (хай буде по-українському), шо-небудь дояркам давали. Всім женщінам, які робили в колхозі, давали. Якіїсь подарок, там, чи гроші, чи може там... Ну шо-небуть, шо було, – і канфети, і бутилу. Коли мужикам бутилку, а нам той... Тепер же нас, пенсіонерів, забули! Нам нема нічого. То давали... То понімаєте? Заріжуть, – мяса от, дадуть трошки, то там все... Ну, шо б у колхозі було раньше багато, а тепер нічого нема. [нерозбірливо] Швидче їм пішли б на той світ, їм би просторніше було [сміється]. Вобщем, трудно нам жить тепер. Ото так.

Косих Надія Павлівна, 1940 року народження, с. Чубарівка Пологівського районуЗапорізької області[1]

Ну, це ж бабушка й дєдушка одні, [со сторони] мами, я їх і не помню, померли, а батькові, помню А уже ж прадідів не знаю. Дід Павло і бабушка Уляна. Вони тоже в Чубарівкі родились. Да. Батька звали Павло тоже. Маму – Марія. По-вуличному лічно нас не називають. А батьків називали Запарі, а чого – не знаю.

Ну, оце ж, як були живі батьки, в нас було четверо дітей. Батько ж. Мама ж у колхозі робила. Колхози давно навєрно. Це ж я знаю, тут було ще, після революції у тії... Як вони називалися? Колхоз називався,

[1] Опитування провела Л.М.Свирська, липень 2006 р.

Незалежних якось Селян було, ну я забула, як воно. А тоді ж уже колхози пішли, ну давно. Усі працювали, усі.

Я ж народилася на початку війни. Я даже помню два случая. Ну, первий случай. Я помню, даже нашу хату, де я родилась. Ось видно через річку, – наше дворище було. І отак стояла наша хата, отак, осьо. Я під хатой сиділа, а у нас ішла отак, крізь нашу хату йшла дорога, так, як із низу ми називали. І до того великі машини їхали німецькі, оце я помню як..., а який це год був, я ж не знаю. Мама носила меншого брата на руках. Ну, як це розказувала, каже йому год було, оцьому брату, вона його носила на руках. А тоді помню, оце перший помню шо німці їхали, а як тільки німці видно входили, сусідка..., помню кладбище у нас рядом було, бігла вона з кладбища й кричала: "Танки, танки!" (видно танки в'їжжяли). А іще помню, отступленіє. Оце я тоже помню. У сусідів такі земляні погреби були, не такі як з виходом, а ото як яма, і накривалась вона. Земляні називалися. І там повно людей ото сиділо, ховалися. Ну якось, шо самі жінки, бабушки з [дітками]. А погреб цей накритий був коритом оце, шо стірать, накритий був. І открівається оце корито, открівається, і оце солдат, і досі в мене перед очима, оце ж в воєнному одітий. А ну... Ті полякалися ж старші, хто там, бібушкі ж, мами. Начали ж ото плакать, хрестяться, – думали німці. Коли то солдат наш. І оце помню його слова. Каже: "Не виходьте, бо отступленіє, пуля ж може Вас задіть". Оце, більш нічого не помню. Оце я тільки помню.

Були німці тут [містами]. [нерозбірливо] я знаю, шо в нас, там три вулиці було, де ми ото в ту сторону жили. Вони ж три..., як отходили попалили усі оці три вулиці спалили. То палили все, щитай усе [нерозбірливо].

Після війни голод страшний був, помню. Я тіки не помню який год, ми вже здорові були. Така трава, вона й зразу є. Я знаю в неї таке зерничко. Я на фермі, як робили, ми... ну щьотки робили з цієї травички, ото мазали на фермі. Ото зерничко, я помню мама рвали їх, так я блинчики пекла. Голод, голодом..., ну це наверно..., сорок, 47-й год, отам десь. Я вже ж помню, така чималенька була. У колхозі, батьки робили в колхозі.

Дочка моя вмерла, от голоду. Тільки ж в якому вона? Да, в 48-у. Ой! Забула в якому году вона умерла, ну оце во время голода. Я помню, їй три годіка було. Вона така слабенька була, і ото й день... Я так не помню, а отой день, як вона вмерла, оце запомнився мені. Ше, воно ж їсти не було, і ми пішли до сусідів, шовковицю їли. Вона ще зелена була, і накормили ж дитину. Прийшли. Вона лягла спать, а батько й мати (раньше ж ціпами молотили) Ну зерна, я ж не знаю чи пшеницю, чи яч-

мінь у дворі. А воно літо ж, було жарко, і вона то в вікно, було загляда, шось наша дитина довго спить, до дитини, – а вона уже холодна.

Ну, я оце дуже не запомнила. Ну воно з каждим годом ішло на улутшеніє якось. В те время, воно з каждим годом, якось улутшалось. Ото особенно, як отмінили ж налогі всі, тоді уже лутче пішло жить. А то ж налоги було в колхози, все ж, яічко здай, молоко здай, усе здавали. Налоги на все! Даже садки. Оце ж були у нас сади дома, і з каждого дерева налог був. Вирубували й садки шоб не пла..., шоб менше платити.. Тракторів же ж були, і ті машини. Ну, мало, мало Я знаю, якась така... як [газ], чи як називався?

[нерозбірливо]

Діти працювали тоді. Обязательно. Даже я робила мала на фермі, коло теляток робила. Робили всі. Діти й великі. Ну хто такий, ото ж був як я ж, знаю [дряхлий], ото теля пасли. Цілий день, ото ж як вигониш їх. А той колос..., раньше ж колоски тоді збирали. Оце комбайн покосе, вони й колоски збирали, а тоді виривали. Я не помню, із по..., тай траву ходили, тоді не травили, а рвали ото на посєвах. Ну таке [нерозбірливо]...

Ну батьки. Батько робив, як такий, на каждих роботах. Ну де? Де не пошлють. Так же ж і мама, в бригаді, як називалося, [нерозбірливо].

А помню, при мені, це пока я вже уїхала [нерозбірливо] в город, була, то два було председателя, на мої..., по моїй памяті, то двох я помню. Ну я ж кажу, раньше висували предсєдатєля, а пізніше, – кого райком пришле, хоть хочуть люди, хоть ні, райком ставляв. Кого райком назначив... Привезе було свою..., от я помню уже, тую, кого райком привіз, всьо! Хочеш не хочеш, він предсєдатєль, хоч висувай, хоч нє. На другий день приходять, уже, прийдуть і голосуйте, шоб він депутатом же ж був, предсєдатєль. Це ж коли на ферму поприходять, ну а ми..., ото воно не доходило тоді ще [голосуєм за...]

Других партій раньше не було. Не було. [нерозбірливо] Я теж партійна. Да.

В дев'яностих, ой! Був у нас аграном один, [нерозбірливо] вже після того, як забрали його десь отам [нерозбірливо] до району, у другий колхоз взяли председателем, так да, жалкували. Він дуже хороший був чоловік. Так [нерозбірливо] казали: "Один був мущина, і того забрали".

Як колхоз розпався [вони собі його [далі не розбірливо]] [сміється] нічого нам не попалося. Один процент. І нам же його не платять оце за майно. Ми ж його не получаєм ніде нічого. Шо там до чого, ми нічого не знаєм, чи нам попало, чи борона яка, чи трактор. Вони отак, у кого не глянь, у чуть у начальника, і трактора дома, і прицепи, й машини, й...

А у нас нема нічого, й ми нічого не знаєм. Шо нам там попало? Вобщем ми знаєм, шо один процент. А шо там?

Заміж я йшла десь у 65-у годі, по-мойму. Да. Ну оце ж, як? Ідуть, якшо допустім, у мене син женився. Берем сватів, ідем до нівєсти сватать. Несем хлібину (заказували на пікарні хлібину), і йдемо нівєсту сватать. І якшо засватали, договорилися, от тоді на следующє воскрєсєньє, ті свати приходять уже ж до нас. Ну, так іначе, воно не знаю.

Ну, а тоді ж, уже ж, це як? От заявленіє в ЗАГСі подають, коли сільсовєт назначить. Тоді. Хто одну справляє. Одну совмєсну, хто у жениха й нівєсти. Хто як.

Гуляють [Два дня.] Я тоді в Донецьку жила. Оце й ще, дом обрядів. Чи як називається? Ага! Дом бракосочєтаній, це вже послє нас появилося, не було тоді ще. В те время не було ж оцього нічого. Не знаю. У мене й плаття напрімєр не було, просто таке. Ну як? Красиве надівала я. Ну в нас таке, не свадьба була, як вечір ми справляли і всьо. [Заводі ж у мене було] робила, ну так бідненькі були.

А тоді ж переїхали у село. Хату тут купляли. Достроювали. Воно тут готово було... У нас, як отут, почті кажда та сторона, оце, де я, де ми живемо, це [Кемісар], це ж тут була комуна, то давним, давно, воно там і осталось. [Кемісар] оце по нині воно. Це кроме той, ніхто не каже, там перва бригада у нас, [Кемісар]. Та сторона, Більшовик, чогось називався. Даже не знаю. По відомому, да. Колхоз був Більшовик, ото та сторона, де я родилась, Більшовик назививався. А тоді рядом, забула як, [нерозбірливо], на їх чогось казали. Рядом же, одна вулиця, а тіки воно, як ті отдєльно були, колхоз цей отдєльно. Це вже, оце я знаю, шо [нерозбірливо]. А то Ляхи були, а чого, тоже не знаю.

Лисенко Галина [Максимівна], 1923 року народження, с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

[нерозбірливо] Галина Максимівна Лисенко. Рік народження – 23-й.

Народилась тут, в селі. Батьки, діди – всі тут родились! Тут і вмирали. Отут вони і жили. Да. Це старе дворище їхнє. Діда, прадіда і всіх. Діда і бабу я їх не знаю, вони рано померли. А батьків знаю, конєшно.

До війни яке там було господарство, яке там те було господарство? Одна корова. Та свиня там. А землі було і раньше, гектар, а тоді було і

[1] Опитування провела Л.М.Свирська, липень 2006 р.

50 сотих, всяк було, а тепер он у мене одинадцять сотих. Бо не вдобно робить нічого.

... Було тут усього... Про революцію нічого такого не розкажу, бо потому шо воно мене тоді не касалося, бо я зовсім мала була. І Махно був, кого ти тіки не хочеш. Та, добрий був [нерозбірливо]. Казали був, там у одних людей був він. У селі (та їх уже немає в живих). Помню, як їх і звать – Усатенко Микита. Тіки забула, як його по батькові. Да, жив осьо туда о, тіки хат через три, на тій стороні. Так я ж..., їх же нема нікого. Нікого нема.

В сім'ї нас було восьмеро. Я була друга. В нас був брат самий старший (убитий) і забрали його в армію, так він і не вернувся. Де він..., на Волині там був в армії якраз, Владіміра Волинськ [нерозбірливо]. Там якраз був. І там він і погиб. І не ізвєсно, і писали разному, раз на Ки..., і не ізвєсно, так і не знаєм по цей день.

Голод 33-й... Ой! Шо мені було? Девять год! Та було як взяли мене в Донецьк, та дитину у тьотки рідної гляділа, девять год було. А я гляділа дитину. [нерозбірливо], дома була в те время. Воно мене тоді ж не дуже касалось. Скільки ж мені тоді було год?

Колхози почались у 30-м по-мойму. Мені було сім год. Сіяли обикновенно, як і зразу, отак сіяли. Тіки ж хіба так було як тепер? І [цептора] немає путнього. А колхози порозгонили. Пізніше вже і техніка тоді була хароша. І трактористи були і все. Люди робили, а тепер... як прийдеться. Я робила у колхозі як ішак. Ну, робочою робила, обикновенно.

Писали трудодні. Ой! А шо тільки на ті трудодні давали? Палочки. Грошей не бачили! Було, потрошку давали того зерна, так його ж не було так, як слід.

Держали дома... ну шо? Корова, свиня одна або двоє, більш шо ж ти будеш там держать? Ну шо ж ти там будеш держать? А такого ж нічо не було. А то каждий день робили, робили, робили в колхозі. Дадуть аж у кінці..., другий раз було дадуть аж у кінці году там рублів скільки получиш (а тоді у нас же рублі дорогше ж були, як тепер). Шо тепер? Тепер воно таке. А тоді таки воно не так, на шо ж... Ось зразу хліб по руб восємдесят. А тоді ж було і двадцять п'ять копійок, і восємнадцять, і дванадцять хлібинка, а оці булочки були і по три копійки. А тепер, спробуй його докупитця.

А про війну? Шо про війну? Я тут була, у селі. Були ми на окопах тут, а тоді забрали в Германію, три годи була..., тоді була при воєнській часті. Туди ж як увійшли наші. Нас же освободили з Германії. При воєнській часті була. Там всі корови згонили, ну з двора, із двох трьох дворів згонили в один двір, а ми ж там управлялися, робили біля оцих

коров. Пока ж дали нам вагони, тоді ж погрузили ті в Германію, ті ж германські корови, не наші. І поїхали ми. У Львові довго стояли правда, довго стояли. І стояли в селі, ті я помню..., забула як та річка називається, а село ж яке називається Камянка Синєлова, це точно. А тоді, шо ж? Повезли нас..., і в Саратові була, Куйбишевська область була на Сєвєрі. Там не прийняли скота нашого, сюди нас завернули. Так тут були. А тоді вже аж нам дали воєнський білет і... Так ми ж [нерозбірливо] це ж не так, ми зігнали отой скот, і пішки ми прогнали Польщу і догнали аж у той, у ту, Западну Україну. Пішки гнали скот. Та як угнали ми той скот, вісімнадцять кілометрів в ліс, в обидві сторони. А нам один каже "западник": "Так ви ж тут не будете. Тут же, – каже, – бендеровці ті в лісі. Вони вас виб'ють усих. Женіть ще далі". Так ми ще прогнали, мабуть, чи одинанадцять, чи шось таке, кілометрів у село. [нерозбірливо] Це була, по-мойму, Львівська область, потому шо ми у Львові загрузили це скотину, шо ж ти там розпитаєш? І у кого ти розпитаєш? Воно нам не доходе тоді в те время. А тоді ото ми вже там були. А тоді в Саратові стояли довго. Тоді уже нам дали оці білети воєнські, удостовіренія на паспорти, то вже шо б ми додому, та тоді добрались додому, та всьо время я робила в колхозі, ішачила, поки на пенсію пішла.

Голод 47-го памятаю, чого ж не памятаю. Ну шо ж було? Тоже ж доставали хто шо зміг, тим і пітався. Хто де шо... Всім піталися, всьо було, і ховрашками і всіми, чим попало тім і піталися. Людей багато померло, канєшно, багато вимерло людей. А які осталися, і так і жили.

Я замужом не була – дуже хворіла. Не була. А батьки, як проходило весілля раніше, ну розказували. Та і я гуляли ж на весіллях, канєшно. Хароші ж весілля. Весілля тоді були хіба то й тепер. Хто, як зробе. Тоже людей звали, приглашали. Хароші були весілля, канєшно. Хароші свадьби були. Та було й до ранку, й було на другий день гуляли ще цілий день. Ну, по всякому було. Та воно мені не дуже доходило, так, як це нада. Шо я можу... вже його забуваю, я вже шо знала, так уже дуже забуваю. Готовили все, хто шо зміг. Так як і зразу, старався ж полутче зготовить, так і зразу. Ну, харашо було.

На Різдво? Ну це ж як закон – і кутя, і узвар, це як закон. Ну тако ж все ж. Ну і [нерозбірливо] так, як положено. Ну як кутю ту, із рису готують пісну. Узюм добавляють, хто шо зможе. Хто шо, хто як. Тепер не поймеш. Ой-й, мати наша робила кутю добре. Тіки, як нас було багато, а мати та батько одні, і нада було робить і [обуть] і нагодувати?! Ой!

...До війни хата була під очеретом. А стіни тоже щикотурила вже я. Маз..., мазка була, мазали, глей. [Єйбо так як є], а отута в селах така здорова. Клуня раньше казали, клуня, сарай. Сарай. Поламались, вони

ж пропали вже. І отак живемо. Те пропало, те стоїть і все. Буде стоять, поки здохнуть, або повалиться та і все. [сміється]

Повитуха, та шо приймала роди, у селі була, да. Та шо ж... Ну я ж так доточно ж не розкажу, як повитуха приймала... Вискочило [сміється] А тоді ж стали больниці те... Приймали ж.

Як була вагітна жінка прикмети були – шоб не робила дуже важко, і себе, шоб трохі берегла, шоб дитина здорова була [нерозбірливо]. Та каждий по-свойму. А... Ну це вже під кіне... Да. Це казали, шо на кладбіще не можна ходить, ну це ж, як вона вагітна, і не можна на похорон ходить, як вона вагітна. Та не дуже і в церкву розрішали.

Церква у селі була. Була. це, де клуб, отут була церква. А і церква була хароша, гарна, здорова ... Було дзвони, як задзвонять, так чуть, хто зна куди її. Сама, сама лучша була церква. Я не знаю, тут якась жила на тій стороні, як вона? Ну тепер оце ж, називаються ті, шо самі собі роблять. Як вони? Забулась. Так ото вона давала гроші на церкву. Так церква хароша була, здорова. Ходили люди, багато ходили, а тепер же, шо там? Десь якусь хату дібрали, і підуть туди. Шо там ти...? А в церкві харашо. Як вийде, та ще царина кругом була. Кругом церкви, ой обгорожено, людей багато. Батюшка був, тут жив батюшка. Я вже забула, як його звали, не скажу.

Ну, а паски були, красили яічка. У тісто ну яічка, і сахар клали, і там ше разну приправу, і той і ганус, шоб пахли, шоб хароші ж були. А коли замішували? Замісиш, начало сходить, зішло, раз другий раз, уже пожалуста, міси шоб воно ж не перестояло, шоб воно ж хароше було. Багато людей на Пасху ходили до церкви. І то ж ставляли ті паски, пасочки, кажда у сумках. Ну у корзинах. Та! Як люду дуже багато, то разів трьох святив. Як багато ж людей. А один раз бувало, шо багато було. Приїжжали з хуторів із других же ж, багато людей було.

Базари були, канєшно, у селі. Ну та й раньше, це раньше, канешно, був ярмарок. Туди аж на гору до механізації, був ярмарок. Разну матерію звозили, і кофти і юбки, і хто шо, хто шо. І продукти, все привозили. Були, а тоді пройшло і не стало, не стало, не стало. Тоді базарі одні були, і базарів не стало. А тоді приїде там чоловік з десяток, і такі не стали ходить.

Та танці були, і грання були. Ви шо? І пєсні були, а як же ж, молоді ж були. А тепер уже позабував, шо й знав. А! Були, були, були. Були танці, пєсні, все. Грали, да, да, було, це було. Но я не дуже цим інтересувалась, я не дуже туди і ходила. Ходили дівчата, я чось не дуже.

Було, дівчата, гуляємо тут, кидаєм через хату чоботи. Ой Господі. Воно нужно оте о, чи шо то ми робили? Воно ж сто год не нужне. Куди хто заміж піде, куди [нерозбірливо] впаде. [сміється] Черевик чи чобіт,

і оте, і упав чобіт по ту сторону, на хату, на кришу, і лежить там. І як достать? Тіки нада драбину ставить і чобіт доставать. То мо, дівчата ото приходять і начнемо, дуріть. То те, то друге.

Обжинки гуляли у колхозах, гуляли, да. Готовили обід, харашо, це харашо справляли, гуляли. І музика була, та куди там. Давали й гроші. Давали там, ну оце ж, хто як робив, оці ж... Передовики. Ну оце ж таке.

Хотіла я якось вивчиться плести круживо. Плела, плела не получається. Плела, плела, не получається. Хай тобі грець! І бросила. Так воно ж у мене не получиться, як я йду на роботу каждий день, з утра до вечора, коли мені плести? В виходний день, так я хочу отдихнуть. І не вивчилась. Ото таке.

Коли худоба захворіє, були ж ветврачі. І гукав їх, вони приходили. Лікарства різні були, брали. Ну, а тепер, я знаю тепер? Я їх і не догукаюся, як догукаєшся, нада платить добре. Тоді ветврачу не платив ніхто нічого, бо це була його обязаность. А тепер, канєшно.

Люди – в больниці, у нас больниця була хароша, здорова, врачі були. В нас хароша..., лежача була, ти шо? Це оце не стало, годів стільки, а так, больниця хароша була. А потім як не стало, нас отправляли в Пологи, хто хворів.

А батьки самі лікувалися раньше, то трави то ше шось видумували. Які не знаю! Я не знаю, не буду й казать. Знахарки, відьми були в селі. Балакали, шо були. Ну, а хто його зна. Та їх в живих нема на кого балакали. Немає, нема. А я ж не знаю зараз. Може є, так я ж не знаю. Я ж не ходю, не..., а хто ж мені признається. Ніхто ж і не признається, як вона, шо зробе нехароше, вона ж і сама не признається. Так же ж кажу? Так. Я не стикалися з цим, не приходилось. Люди у нас між собою в селі були і лаялись, і не лаялись, і харашо було. Всяк, всяк, по всякому.

Як нещасні випадки там, були... Ну це ж штрахували ж, та штраховку людям ви те..., виплачували. Ну і раньше воно ж не так було, як тепер. Раньше і дерево було, і шифер і все, помагав, колхоз помагав людям. А тепер спробуй де шо взять. Та ти ніде нічо не допросишся ні вкого, того нещасного дрючка.

Після войни воду в село провели, їй бо не зна, чи я вже на пенсії, мо ще й не була. А я на пенсії вже стіки год? Мабуть годів двадцять. Ну, з 23-го году, считай. А зразу мені вже 83-й, скоро 83-й кончиться. Більше двадцяти год, от як провели воду. Проводили. А то ж тоже, колодязі були, та в [басейни] привозили в кого [басейн], а то ж колодязі були, з колодязів брали.

Консервацію? Ну як? Обикновенно робили. Ну, є капуста, чи огірки. Оце ж все ж консервірували. Ну, салати робили, тоже нерізали і огірки і капусту, хто як, хто з чим. Морква, хто шо. Ставили у підвал, у

кладовку. А де ж ти будеш? Поставив і хай стоїть собі. Воно на сонці не поставиш.

Ну як же борщ вариться? Це всігда ж м'ясо кладеш, капусту. А як м’яса нема, то квасолю кладуть. З квасолі варить, як нема м’яса. А зажарка – це ж як закон, і морква й цибуля, й томат [вольєш] там смальця, як закон, так салом затовчеш. Шоб добре же було.

Самогон? Було! Було! Ой ганя... Ганяли! О! Ой, йой, йой! Як, були, а шо ж... А! Шо було! Обжинки ж гуляли. Робили самогон і з сахару. Я з пшениці – нє. А з сахару було. Сахар, дрожді.Нагнали ми з однією жінкою, а це ж воно ще давно, давно, давно. А тут в одній комнаті стояв у нас сундук, і хтось заявив на мене. Ой боже! А ми нагнали багато, літрів мабуть двадцять з лишнім. Коли йде, уполномочений. Лазив, лазив, шукав, шукав. А один такий хороший був дядько знакомий, каже: “Я на неї не подумав. Вона цього не зробе ніколи, вона не жене”. І то він полазив, полазив, а той же убідив, шо я цього не зроблю. Обернувсь, да й пішов. До того разу, більш не гнала. Хай Вам грець, з вашим самогоном.

Хоч сама жила, ну, гульня ж должна буть у нас. Обжинки, на обжинки. І ми там з однією ж, ми там попросили ж нас, шоб ми з запасу і зігнали, з однією. Та! Не хоч у й балакать за продаж. Я цим не займ... Та я цим ніколи не занімалась. Та на шо воно?!

У Спас, просто дома сидів. Та і все.

Прикмети разні – чось я не дуже цим інтересувалась. Чогось воно мені не нужно було. Гулять, хай гуляють. Гукнуть, куди погулять, піду, посидю, погуляю. А на Новий Рік, коли до своїх піду, коли вони до мене прийдуть посидять. А так... Готували тоді все. Хто шо в кого. І борщі варили, і там картошки, чи..., ковбаси, ну хто шо. Катлети, хто шо міг.

Ну, а як же ковбаси робляться? М'ясо мелять, часничок туди, цибульку, приправу ще кладуть туди. І ставляють у піч, печуть. Багато луче, як оце шо [нерозбірливо], багато луче.

Рецепти свої якісь були, а тепер не той, не дуже цим занімаюсь, так шо... В мене його зразу нічо немає. Бо я вже й сама собі не [нерозбірливо].

Знаєте, як помини одбуваються? Ну на помини, канешно, ж всі люди не йдуть. А гукнуть. Кого гукнуть, те й піде, пообідає, оце тобі й пом’янули вже. Ну, хрестини харашо відбувалися. В мене хрещені є, мабуть, єй бо не знаю стіки [їх].

Да. Батьки оби... Батьки обирали. І ну, хрещу... Ну, дитини батьки обирали, гукали, кого хотіли брать. Ну, не всіх. Ні, ну чо родичі? Я ось хрестила, напрімєр, ніякі не родичі. Я хрестила. Обикновенні люди, ну чогось понравилась, а шо? Як кажуть, хароша жінка, чи я знаю, шо. Гу-

кнули, пішла, похрестила. Кума найшли, і все. Тоже, посиділи, погуляли, і музика була, і все було.

Пісень багато було, та я їх уже й позабувала. Забуваю все підряд. Це колись, як воно годів шістдесят пройшло вже, а то й більше. Як воно?

Коляд, коляд, колядниця
Добра з медом паляниця,
А пісна не така,
Дайте, дядьку, п'ятака!
А п'ятак не важний,
Дайте руб бумажний!

Це і зараз, й раніше оцю употрєбляли, да.

Дітям давали хто шо. І пряники й канфети, й піріжки й бублики, хто шо в кого було, люди те й давали.

Треба було, шоб перший зайшов у хату чоловік. Ну я в це вірила. Я в це вірила, да, шоб не жінка, чоловік. Ото на Новий год, да. Це правда. Або ото пісний день єсть. Тоже шоб чоловік. А як жінка, кажуть. увійде, це не харашо тоді. Я..., як прийде в такий день, так я можу й не пустить і в хату.

Піст я тримала. Та... Канешно бувало, кажуть.

Ну я ніде не бовталася, оце по цих Івана Купала, там. То збираються, то бігать на річці, та ше шось, а я ніколи... Я не знаю, шо вони робили? Підуть туди до річки, чи до ставка, я знаю шо там вони роблять. Я чогось не бігала ніде.

Я в Бога вірую. Ну тіки я ж не католичка. Обикновенна хрістіянка. Католики тут є. Бабтісти. Ну, шо я знаю? Я знаю, шо як я це..., так це мені було мабуть годів, я і не знаю. А отут у нас була церква, оці ж бабтісти. Ну я ж раз пішла, другий раз пішла. Ось батько питає: "Де ти оце ходиш, утром у неділю пораньше?" А отут одна ше жінка була, вона вмерла, нема [нерозбірливо]. А я кажу, шо туди й туди. А вони кажуть мені: "Шоб я тебе там більше не бачив. Бо як візьму лозу, так я тобі дам". Я не стала ходить, мене отбили, шоб я в бабтісти не вперлась. Я православна, і я не стала ходить. Чогось вони не розрішали мені туди йти у [нерозбірливо]. А я ж піду, а нас там приглашають: "Сідійте дівчата. Ой! сідайте, які ж ви хароші, шо ви прийшли, сідайте співайте". Ну я співала харашо. Я харашо співала. А ми співаєм молитви їхні, а мене скоро відтіля й вигнали, батьки. [сміється] Оце по пам'яті "Отче Наш" можу сказать. Або: "Ісусова гора, стань коло мого двора, подай Божій матері ключі, шоб спасала мене в день і в ночі". Це коротка. Батьки казали, шо, хоч як небуть, же молиться десь аби вивчи.

... Ото Чубаря хата, як више отам музей, на..., а там [нерозбірливо] отам його хата. Ото моя сестра жила в оцій земляночці. Про Чубаря

знаю, він чоловік наш, жив тут. Я його не бачила, нє. Його ж репресіровали в 37-м году вродє. То хороший дядько був, я не знаю, а батьки мені розказували, хороший дядько був, грамотний. Но він же старіший на багато. Як він шось з тисячу восємсот якогось году... Та я не знаю, шо він там робив, шо він там помагав, не буду за це казать, бо я й не знаю. Но знаю, шо він там по-мойму поїхав у Москву, там жи... Був при міністерстві чимсь робив. І так його репресіровали, було в його два хлопці. Ой! Як? Їй бо... І знала ж як зовуть їх. От забула, забула.

Про Сталіна казали, шо вредний був. Репресія ж це при йому началася, ну... Бєспокоялись оце ж з-за цього ж...

Про Горбачова... Як би це біля його була, та балакала з ним, як він у Москві, а я в селі. Ну ото шо, шо читали. Одні хвалять, другі лають. Всяк було, хто шо [нерозбірливо] то й каже.

Я голосувала на цих виборах за Януковича. А тепер... Ну шо? [нерозбірливо]А тепер вже зло мене бере. Шо він хоче? Не пойму його. Я вже питаю людей, шо він хоче цей Янукович? Шо ні туди, ні сюди. Ну шо він хоче? Безграмотний. Одно інтересуюсь, як він в парламенті, як ума нема у голові?

До місцевої влади мені не приходилось[звертатися], нічо, харашо все. Нормально.

Пай в мене є. Шось я забула, за нього шось платять. Ой! Їй бо точно не знаю, чи шiїсят, їй й дома, цей год і дома забрали шось, чи переоформлять ранньої весни, чи... Зімою! По-мойму. На шо вони брали, шо там вони хотіли переоформлять, так ше й досі не поотдавали. І досі десь там у їх. А стіки цей год буде, я не знаю.

Вродє шість гектар, було прошлий год. А цей год кажуть менше буде, так нема ж, нема, нема. Нічо нам ще не давали. Земельних оцих сертіфікатів нам не отдавали ще. А стіки буде цей год, стіки буде грошей, ніхто нічо не зна.

А тепер самі спонсори. Є тут їх хватає. І фермери. Ой! Та наші. Та оці [Шангала] кажуть Іван. І вроде ж і [Книш], і Садовий – це ті, шо я знаю. А там ше, я знаю там з їх хто ще єсть. Да вони ще не всі. Я до їх не касаюсь. Воно мені не нужне – фермер.

У санаторіх не була. До моря так їздили, в виходні дні. Біля моря була, а так... ніде не була.

Махиня Ониська Кузьмовна, 1916 року народження, с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

[1] Дешифрувала аудіо-запис та створила транскрипт Л.М.Свирська.

Махиня Ониська Кузьмовна. Народилась в шістнадцятому [році], перед новим годом, оце якраз. Да. У грудні.

Про свою сім'ю? Ну шо ж, син, невістка, чотири дочки. Живуть вони, чотири дочки, у Запорожжі, дві замужом, а дві ще. Одна [робе], одна [нерозбірливо], а та не знаю, чи бухгалтером, чи шо, і друга, [не та заміжом]..., дві там [нерозбірливо], дві [нерозбірливо]. Оце таке.

Про батьків? Ну шо, жили батьки. Кузьма батько у мене був, мати [нерозбірливо]... Да. Баба – Уляна, а дід – Семен. Це мого батька батьки, мого батька. А материних, я материних... Мати сирота, померли рано, так я не знаю. Я знаю, шо Мусіївна, моя мати була Мусіївна, значить дід був Мусій. А мати, вона, бач, дуже рано вони померли. Вона маленькою осталася сама [нерозбірливо]. Було розказували [нерозбірливо] розказували, як одна осталася [нерозбірливо] пішла за мого батька, оце, шо тепер, так шо це, більш не знаю. А чого вони померли? А хто його знає чого. Страшний тоді тіф ходив, бач, тіф ходив. Знаєте шо за тіф? Ну воспаленіє страшне, голова болить. Таке. Померли. Да, два брати осталися, маленькі тож вони. Тож виростили їх, вже їхні діди виростили їх...

За батьків я Вам не скажу вже якого году, а занімалися землею. У них своя була земля, своя. П'ять гектар було землі, не багато було. І вони от..., їх було, оце в мого батька, один, два, три, чотири брати. І це вони ото усі жили. І я знаю, шо п'ять гектар було. То як їдуть, в одній стороні, [нерозбірливо], другої, третьої, четвертої, так ото [нерозбірливо]. П'ять гектар, а там у дядька помню [Грицька], в дядька [Пилипа], в дядька [нерозбірливо]...теж по п'ять гектар було, поділилися [нерозбірливо]. Якось чи ділилися тоді, чи як? [Далі не розбірливо]. Забула. Коли наділяли? Коли наділяли? [нерозбірливо]. Як було..., я з 16-го, і мені тож наділяли два гектари. Так те... Були мої года не виходили, мені нема два гектар. А дядько мій... метрики виписував. Так каже: "Знаєш шо Кузьма? Їй в армію не йти, так давай ми перемінимо, шоб вона була з 11-го, не з 16-го, а з 11-го. Получить і вона два гектари землі". Оце тоді вони так, воно було тоді, не дай Господь!

І мене записали по другому, да. По другому. Но я чесно Вам скажу, шо я з 16-го. А то, як ото наділяли землю, так ото ж казав ще дядько: "Ти переміни, їй в армію не йти, хай вона буде з 11-го, і получе й вона два гектари землі". Ото. Ну ото ж таке. Тому ділили, тому не наділяли, бо года не виходили, оце тоді таке.

Ну значить, як нема сімнадцяти год, значить [нерозбірливо], не дають. А хлопцям, хоть і два годи, давали два гектари. Чого ж воно так? [сміється]. Хоть і два годи, хлопцеві наділяли, а дівчатам, ні! Як сімна-

дцяти немає, значить дівчатам не наділяли. Оце таке. Більш нічо такого не наділяли, хати ж самі були, хати свої. Нічого. Земля чия вона? Я не знаю, якогось пана.

Тут були пани, як їх звали не знаю. Вони жили отдєльно, в городах, а землею пользовалися. А тоді оце роздавали, і роздали землю, і вони не знаю, де подівалися, ті пани.

Батько мій з села Макієвка (це за Полтавою). Ми оце приїхали сюда у 24-м годі. Сюда приїхали, бо там голод був. А району ми були в Макієвкі [Чернуського] там. А я вже пішла заміж у [Лубинський] район. А тоді голодовка, так хазяїн мій переїхав сюди. Тут хліба дали по п'ять кілограм, так хліба було [нерозбірливо], так ми оце сюди приїхали і оце тут построїли це, і жили. У двадцять, мать четвертому, переїхали, сюда.

А я Вам не скажу, коли я вийшла заміж. Ми ж жили ще у [Білцях], так у мене були перший Василь, другий Іван [нерозбірливо]. А тоді народився Микола. І ми сюди переїхали, вже з малим Миколою. З [Білой], оце сюди ми переїхали. Микола тут тож живе сам. Жінка вмерла, дочки заміж вийшли. А я оце... А старший син, виїхав в [Родовку] теж, та там купив, жив. А другий, [на Краснодон], уїхав у шахти, то там остався, у шахтах. От. Чи він живий, чи не живий? Голод у 33-м почався, у 33-м. Я була заміжня. Було мені чи двадцять два, чи двадцять три. Тоді воно таке було, шо я Вам не розкажу. Я жила за первим, посудили, чи засудили його. Він [нерозбірливо] хліба, тоді ж і хліб [нерозбірливо] посадили. А куди ж я? Мене батько забрав...

Сім'я не дуже багата, середня. Середняки ми звалися. У батька була корова, вівці, свині. От Вам і все господарство. Одна коняка була. Одна корова, то курчата, то гусята, то... Так як тепер оце ж... Ой!

Перший раз заміж я йшла не за багатого. Звали Андрій. [нерозбірливо] Андрій. Коли чоловіка засудили, не тільки [мого], багато так. Тоді, значить, брать і жінок, на Сєвер, на роботу. Ну я ж не схотіла на Сєвєр їхать, тай і пішла. Не багатий, но пішла. Лутче [нерозбірливо] тут, чим одна. Поїхала на Сєвер сусідка, тоже ж так, та зімою всьо. А там страшна завірюха, шо [нерозбірливо] ходили, та й замерзла. Та як ото сказали, шо [Уляна] замерзла, так я уже ж пішла не за багатого ж. Не знаю, хвате, хвате було й у колгоспі, роботи хватало було, їсти. А тоді голодовка [нерозбірливо]. Неурожай був, не уродило, хліб же. Чось не вродив хліб.

Чоловік бригадір був, на полі. Чи бригадір був по полю, сюди туди, то волів годував. Роботи хватало. А я дояркою.

Я тільки приїхала, мене зразу прийшли й сказали, шо... Хати тут ще не було, ми ще не купили. А завферми казав: "Я дам Вам квартиру і

все, тільки йдіть доїть...” Так він дав на фермі квартиру, і я забрала дітей, і то і хазяїн туди перейшли всі. І стала я... Робила дояркою тут, поки стала строїться. А тоді давай тут строїться уже... [нерозбірливо] [самі дальші], строївся, на [Комінці], де учився... [неї не кладіжчики, а сам]. То хлопці помогли оце хату цю, все...

Бабенко Надія Іванівна, 1940 року народження, с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Ми історії села не знаємо ніякої. Колись тут було і ферма, і все було, а тепер нічого. Тепер ледве доживаєм... Я з 40-го року народження. Родилася в Чубарівкі, тільки не тут ми жили, а там... А-а-а. Та ну повернулися, ми в Молдавії були, трошки жили, а тоді сюди приїхали, тут работали на фермі все время. Я вчилась в Ніколаєвській області, а тоді в Молдавії була, а тоді сюди ось в 60-их годах. Мою маму звали Ревученко Марія Якимівна. Я в неї одна була. Народилася вона [190]9-го року. А це тут жили мої сестри, батьки. Вони заснували колись цю Могучу. Комуна тут була. Це стара історія, як заснували цей хутір.

Ну шо, оцю землю, оцю всю шо оце тут, тут її не дуже багато, хотів викупить із Чапаєви якийсь. Це було ще до того, до войни, ще в 20-х годах. А тоді батько, його батько [показує на діда] і дядьки його організувались і не дали їм викупить землю, а купили самі. Купили самі, заснувалися тут, їх було сім чоловік. Начали оброблять землю. А воно ж не було нічого – ні коней... Ну коні там були, техніки мало, не було, людей мало. Начали сюди переманювать, переселятися багато людей сюда. І в конце концов вони образовали тут товариство по обробці землі. Ну так вони були тут і до... В якому годі не помню, не знаю, організувалася комуна. В комуні тут було багато людей. Дома нічого не держали, все було в комуні. Утром повставали. Пішли в столову, поїли, пішли на роботу, в обід прийшли, поїли, пішли на роботу, от. Дома не держали нічого, не варили, не пекли. Вобщем жили комунарами і вулиця оця ж наша називалась Комунарівська. Ну не довго, конєчно, проіснувала ця комунна, а потом зорганізували колхоз. Колхоз був оце тут маленький, багато було хат, багато було людей із Чубарівки, відтіля приїзджали сюди. Даже із центра Чубарівки були тут люди, робили. А потом, в якому це году? В 54-м, навєрно (я не помню), пішло укрупнєніє колхозів. Цей наш колхоз малєнький соєдинили з тим колхозом,

[1] Опитування провели І.Свердлов, І.Дядюренко, 10 липня 2006 року

той колхоз називався "Червоний пролетар", а цей же був "Могуча Україна". В конце-концов організували колхоз імені Сталіна, був. От і так ми в 60-х, 70-х годах оце ж тут начали работать. Тут ферми були, було два корпуса дойного стойла, був корпус телят малих, два корпуса свиней. Скільки тут було людей, було так весело! Пісня всєгда гриміла, тіки посходимося до коров і збіглися всі дівчата з тієї сторони, – пісні! Весело! А шас нема нічого.

У колхоз самі йшли, ну може кого в 30-их годах й загоняли, за це я не знаю. За це я не знаю, батьки цього не казали. А в комуну вони йшли добровільно. Оце ж у кожній хаті... Оце ось у нашій хаті жило чотири хазяіна, і в кажній хаті жило, не було своїх хат. Вони були комунарні всі, а тоді вже, як у колхоз оце вже вступили, от, ми начали хати ті викуплять. Вони тоді вже стали нашими. І так ми оце... Я тут робила десять год завідуючою фермой. Тут були після того, як оце коров в комплекс забрали построїли там великий комплекс, шо ото біля училища. Там і курятник був, двадцять тисячципляток маленьких викармлювали на курок несушок. А після того, як забрали свиней і коров і телят, образовалася тьолкоферма. Ми виращували тьолок на пополнєніє стада молочного. Дуже хороші в нас були тьолки, фураж давали, дуже харошо все було. А чоловік робив слюсарьом тут на фермі.. Жили добре. Ну якось весело було. Гроші почали платить з 61-го року... А до цьго я не знаю як платили. Ну а щас ми нічого...

Зразу після войни було багато налогів. Платили і за дерево, і за свиню, і за все платили. І була ж поставка і яєць, і мяса, це ж все виповнялось. До каждого двору було підведено. А тоді, оце вже ш послідне время не багато ми платили. Щас ми нічого не платимо за землю. Єсть у нас чотири пая земельні, ну вже акти вже получили на це, паї пораздавали орендарям, самі живем на готовім. Я оце Пораді здала – фермер у нас, а чоловік свої отдав в Сміливе Куйбишевського району, там наша дочка живе. Як нас не стане, вони будуть там самі розбираться.

Голод 33-го року, я його не застала, а 47-ий я вже помню, було сім років, я помню. Ну ми якось не голодували, не так сильно було. Ми жили з дядьком [не розбірливо], батька ж у мене не було, він не повернувся. Дядько роботав на тракторі, якось давали тоді просо, багато було проса і ми його оце в ступі, і ми його шугали в ручну, добували пшоно. І ото варили куліш, всякий там. Люди їли все – і лободу, і щавель, все. Це все ми прожили. От. Ми виростили двох дочок, обом дали вище образовання, одна работає в Дніпропетровську, закончила сельхоз-інститут, щас заведующая кафедри митної академії в Дніпропетровську, за щитилася, кандидат економіческих наук, доцент. І це вона хоче забрать нас туди до себе жить. А шо? Поїдем, а шо тут остається

робить, як тут забитьє ось таке. Пустиня, зимою позаносе і людини не бачиш за день, поїдем до дочки. Вони строять дом, построять, а ми будемо у їхньому домі старому жить, рядишком. А друга дочка в Куйбишевському районі, тоже кончила той самий інститут, тоже работає в Куйбишеві там в пенсіоном фонде. Діти живуть не плохо. Замужом, всьо нормально.

Весілля в нас не було. Ми даже і не розписувались, просто вечорок посиділи, там свої дядьки, тьотки. Ну в мене мама була одна, а в його тоже батьки так бідненько, та в 60-их годах який там було достаток?! Так може в когось було, в нас його не було. Ми оженились, поїхали в Молдавію. Я там работала агрономом, шовководом. Свадьби не було.

Про війну я багато не пам'ятаю. Пам'ятаю, як ми сиділи в погребі в подушках позаривані, дітвора. Нас було троє, мої двоюрідні сестри були. Троє і ми сиділи в погребі, знаю, бо німці були в хаті. Стояли в садку помню, там ось сестричка була в мене, трошки старша, двоюрідна та не боялася. Там бомблять, а вона з погреба вискакує [сміється] помню трошки. А так... Батько з війни не вернувся. Дядько був на войні, отож вернувся в 46-м годі . В 47-м почалася голодовка, а він в 46-м прийшов і робив на тракторі.

У комуні хати отут усі старі, отут грек построївся. Це строїлися вони в 20-их годах, це старі, старі хати. Німці їх не попалили. От тут був великий хуторок. По ту сторону були хати і общежитіє. Колись було собиралися. Кажний вечір у нас отуточки на воротях був джок. Всі сходилися, той анекдоти, той співає, а тепер уже ж нікому. Нема вже кому, вже всьо.

Ну співали пісні всі ж українські. Ну і "Хмелю", і всякі (сміється).

Ну як? Ми частічно вірували, ну в церкву не ходили, тому шо в церкву було нікому ходить. Знаєте, як я ходила в трєтій клас. А в колхозі було скільки ж культиваторів таких не було, тракторів не було, наділяли жінкам ланки, кукурудзи сорок рядків, у мене тисячу двісті. Оце наділяли – поли вручну. Не вспів цю ланку виполоть, вже соняшників тобі сорок рядків наділили. Мене мама брала, шоб я рядки підполювала їй, а там скільки гон, отак шо ніколи було. Не було не неділі, не було ні якого ні свята, ні було ні де нічого, потому шо треба було іти робить і робить з сходу і до заходу. І ще на собі надо було в'язку дров принести, щоб потім їсти зварить. А так жили ш. І коренці з кукурудзи збирали у полі щоб було чим протопить, і соняшники. От так, дєтство було таке.

Церковні свята конечно святкували. Святкували ж уже так. Ну а щас у нас і церква є, но я не ходю бо не дойду, ноги болять.

У дитинстві грали, тоді називалась ігра "Третяківна", я вже забула, як воно гралося, но з мячом. А тоді ж всякі були. Зімою були з кручі

спускалися, як чоловік піісят дітвори наб'ється на кручі, санки із бугра каталися, от таке було.

Ну, а їли що Бог дав. Що приробляли те і їли. Страви такі саме, як і зараз – борщі, супи, тоді ш такого не було, шоб в магазині все доступно було, шоб купить, бо не було за шо куплять. Ой було ...[не розбірливо] варили дома. Хліб пекла моя мама, пекла дуже красиві шишки, на свадьби даже пекла шишки, готовила дуже хорошо, борщі добрі були всегда, так жили.

Тепер вінчаються, це те ж модно венчаться. А так ніяких по церковному. Так само ж молодий їде за молодою, їздять, приглашають. Тепер же ш не їздять приглушать. Раньше їздили, приглашали особисто. Молода, коні, тачанка, коні в квітчані, в лентах, музика і їздять по селу приглашають. А щас же ш откритки. Приглашенія розіслали і все. А колись було так.

А ми пострічались, вечір посиділи ніяких сватів (сміється) ми вже напрімер дочку отдавали заміж до нас вже приїзжали сватать.

Це ж в рушниках сідали за стіл, договорювалися.

Ну весілля як буде, дівчина давала рушника, сватам це ж значить на согласіє шо виходите заміж, ну на сватанні договорялися як свадьбу гулять, де діти будуть жить, як воно буде шо до чого. А ми зійшлися з чоловіком у нас було дві подушки і чемодан і поїхали в Молдавію, бо мені туди на роботу направленіє було. І поїхали ото так. Прожили вже з чоловіком сорок шість років у мирі в дружбі, в злагоді. Ми не знаємо таких катаклізмів, як у людей бувають, і бойка, і сварка, і нецензурщина. В мене такого не було.

А на свята готували холодець як обично, тоді ото олів'є, картошку.

Про знахарок не знаю. За свою жизнь ні де ні в кого не була, ні ворожила, ні лічила, не вірю і не хочу вірить. А у селі? Та Бог його зна. Люди балакають, шо те шо те. Не вірю я в оце, кажуть, пороблено там, та не пороблено. Я ніколи не гадала, ні де не їздила до целітелів.

Бадло Петро Євдокимович, 1936 року народження, с. Чубарівка Пологівського району, Запорізької області[1]

Зовуть мене Бадло Петро Євдокимович. Я місцевий конечно. Ну, батька немає, помер. Звали Євдоким Михайлович – 9-го году рождєнія, а мати жива, Бадло Домнекія Сергєєвна. Тоже 9-го году. За професією батьки мої були колгоспниками, всі ми тут колгоспники.

[1] Опитування провели І.Горбик, І.Раєвська, 12 липня 2006 р.

Сім'я була невелика, у нас було четверо, усі хлопці. Хозяйство теж невелике. Та як у колгоспі? Яке там хозяйство? Ми ж у колхозі були. Там хозяйнували...

Можу розказати про воєнні роки. От, як німці ставилися до нас? Ми їх і не бачили. Пройшли та й все. І єслі откровєнно, так я скажу, шо німці ставились до людей, як люди. А шо касається тих руминів, ті іздівалися з нас...

Румини, вони ж воювали з німцями. Йшли з ними разом, і по хатах лазили. Назад зимою ішли, так тоже таке саме було. Война ще там десь на Востокє, так тоже таке саме було. А вони додому вже йшли. Помирились, чи як це? Корову з хати зимою виводили, а заводили своїх волів, коней. Та вообщем втручалися, якшо був прєдставітель із німців. Єслі втручався, то тоді румини шо-то і могли. Війни, допустім, не було у нас такої. Утром пробігли по бугру німці, на машини, і поїхали. Наші пройшли, а тоді наші цілий день йшли. Тоді десь в обєд, примєрно, обстріляли німці. Ну, не дуже. Мене лічно не дістало, осколки тіки. На городі як раз був (обідня перерва), снаряд розірвався далеченько і отож осколками. Ну нікого я не помню, щоб у нас повредило во время обстрєла. Ну, оце ж война так.

У 46-47 році голод був тоже ж. Кому война, а кому мать родна. Так само і голод же. Кому голод, а кому так.

Як рятувалися від голоду? Та біс його знає як! Не знаю даже, як сам я. Добрі люди мене врятували от голоду. Їсти не було нічого. От-то при німцях було трудно. Ну, а як німці пішли, так і всьо. Так і трудніше стало, потому шо усе ж забрали на войну. Наші як ішли туди, все забирали, і назад все забирали. Обробляли землю коровами. Я вчаствовав, уже в 47-му году я вчаствовав. Своєю коровою землю обробляв в колгоспі. У нас корова була, так от-то єю і спасалися. Коров пасти надо було. Напасеш, а тоді виводив корову, запрягав і тягали корови. Їсти нічого не було. Абсолютно. Ото десь батько прийшов, то десь поїде привезе того – шелухи там з проса, або тульки там привезе. От-то таке. Ну була корова. Та ото молочко, а якби корови не було то, от-то і попадали б.

В колгоспі механізатором робив, а тоді електриком. В основном, по електриці. Із неї і на пенсію вийшов.

Войко Надія Олександрівна, 1933 року народження, с.Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

[1] Опитування провели І.Горбик, І.Раєвська, 6 липня 2006 р.

Мене ж тепер чоловіча Войко фамілія, а булла ж Забала Надія Олександрівна. 33-го я года. От. Папу – Забала Олександр Степанович звали, а мама ж тоже по чоловіку Забала, а мамина – Балашова Оксана Павловна. Оце таке. Батьки мої тутешні, з Чубарівки. Сім'я у них велика була чимала. В мене було їх було семеро, а в папки. В общем брали глину, прикидало мати глиною... А тоді батько женився на другій, стало тії жінки двоє сукупних. І в неї одне було і їх пятеро. Та сім'ї були тоді великі. От-то таке. Но не заможні. І не бідні, і не багаті. Посерединкє.

Землі у батька не було, тому що вже ж колхози були. Так що не було вже той землі. А мама ... у неї тіф, вона інвалід. Там от рядом от було, робили помаленьку. Отаке. [не розбірливо, плаче Розповідь про те, як тіло її батька пошматувало артилерійськими снарядами]. Ой, я не можу розповідать про це. Трудно таке.

А тоді вже ж ми. Та як ми жили? У війну німці, як війшли. О-о-ой! Хату забрали, повиводили нас. Мама в сусідки, як раз пішли до сусідки. А тут як раз оце заїхали. Як стали ми там от-то жить. Заїхали, мама ж на цій стороні, а ми на цій стороні із братом і там ще сусідські були двоє і нас. Як загородили і маму не пускають сюди і нас туди, і мама не знае де ми, а ми не знаєм де мамо. Мати ходе плаче, журиться де їхні діти, а ми. Німці у сараї нас от-то прижали, світять на нас, а ми не знали шо це таке. Світить, піщить, сховалися в куточку, сидимо. Та вибрали с хати все на світі. Нічого не осталося. І так ми от-то жили. Тоді ж жизнь, як пішла, по-маленьку, по-маленьку. Той, піднялись на ноги і все ж виросли. Я робила у колхозі, та робила пчеловодом, а тут і дояркою, і свинаркою, і телятницею була. Чоловік тоже робив до армії біля овець, вівці пас. А тоді з армії прийшов та й... А ми жили по сусідські, а тоді поженилися із ним. І так же по-маленьку, як кажуть, копійка до копійки. А тоді ж мами держали пчьоли.Два-три вулічки. А тоді ж почали, ми ж виросли ж і вже сталі взрослі, вже ж стали батьки й матері. Начали ж розводить пчьоли. Ну, а тоді мед був у ціні конечно. Так збирали гроші по копійки. А жили там, та тут десь недалеко хата. Збирали копійки до копійки та може хоч на старості поживемо.

Заміж вийшла у 59-му. З чоловіком мало зустрічалися. [сміх] Дуже мало. Я була вже тоді в Запорожжі, робила в "Комунарі". Він з армії прийшов. Він на чотири годи за мене старший. А з армії прийшов. Я поїхала тоді в Запорожжє. Він зайшов у хату, колхоз дав їм хату. Вони жили в землянкє, вона ж така під черепицею була хата. Тоді колхоз дав їм хату. Вони робили на овець той. Ну, а ми далеченько вже жили один від одного. Прийшов же він, він вже ж чотири годи служив в Германії.

А прийшов же з армії ми вже ж виросли за це время, і вже ж знали друг друга. Я теж їхала з Запорожжя перед Новим Годом. А мама каже: “Ваня прийшов з армії”. Мені показали його, а він бачить що новенька зайшла у клуб. Тоже ж пита, хто це. Так то ми взнали один одного. От-то таке. А шо тоді Господі? Я поїхала в Запорожє, а потім приїхала і сказав, що жениться на мені. Тай все. Поженилися і прожили вже пятдесят год, уже 51-й год прожили. От-то так.

- Ніякого Оце тобі і сватання, нічогісенько. “Я прийшов тебе забрать!” Ну я, правда, не собиралася ще заміж. Я йому против. Він – “Ні, я не піду без тебе, тебе заберу!” Всьо. А потім росписалися і все. Яке там весілля було?! Тоді нічого не було. Це шас свадьби і це все таке. А тоді не було нечігісенько. ми жили. У мене брат тоже женився до армії його жінка жила тут, у мати при нас, я ще не замужем була. А його брат тоже прийшов з армії так. А нема де, ні там ні там. То там переспемо, то там переспемо. А тоді то, што там хатинка, там бабушка була і ота бабушка забрала до себе нас. Так у бабушкі були, одремонтіровали хату ми. Та так і жили. Той один син у нас, в Пологах зараз. А в сина конешно... Ми прожили пятдесят один год уже, оце двадцятого буде пятдесят один год. А він ні. В нього судьба не важна. Воєний був, на Дальнем Востокє робив. Потім женився, сім років пройшло – розійшлися. Двоє дітей, дєток. Женився на другій, обратно розлучився. І на третій женився – тоже розійшлися. А це ж женатий вродє нічого, а йому вже слава Богу пятдесятий год. Скільки ж можна. А діти. Дітей же жалко. Діти ж невинуваті. Робив воєнним. В нас він один. Жалко ж, ми ж прожили в бєдності. І ми все отсилали їм, щоб жили ж хорошо. І контейнером батько, і багажами туди все. Вона пішла в гульню. Жила ніде не робила. І все. А тоді сказала: шо ти мені вже не нужен. Він на роботі, а сіжу дома. Поїхали сюди, стала її просить, кажу: Оля це ж двоє деток. – Ну і што, я б пішла б гулять. Він на роботі, а сіжу дома. Як тобі не надоєла дома, іди на роботу. – Я мені, каже, такий не нужен, коли я работаю. Бачите які дівчата. Що робиться. А я сказала діти. – А што дєті. І вона той наша звідсіля. Каже, як буду алименти получать буду і работать. І розійшлись. Хлопці вже взрослі. Тепер не спішать вони жениться. Одному двадцять сьомого буде двадцять чотири роки. Звонять з Востока, а вона ж звідсіля. Не захотіла вона переїджать тут, і сестра в неї тут – не хоче. Тож так. Воєних багато, з папи хлопці сміялися, а тепер старший сказав: Ти мнє не мать. Ми ж понімали, як приїхала вона сюда, хлопці вже ж взрослілu. Одну було дванадцять, одному чотирнадцять. А вона тут: один за одним. Отак хлопці питають: А де мама? Дзвоне. Де? – В Самару. – До кого? – До

папи. Так вже скільки у вас цих пап вже, скільки єсть цих пап. Вони сміються хлопці.

Я зразу тут робила у колхозі. Я зразу ж тоді ще в Донецьку я трохи вчилася. Поступила я на швию. Два місяці почилась, а тоді закрили його. І тоді я приїхала і поїхала в Запорожє. От-то таке. Приїхав же жених, прийшов з армії. А тоді і кочилося все і Запорожє, бо він тут на тракторі робив, учився, трактористом робив він. І все. А я пішла на грядку полоть, на поле, на прополку ходила. Це у нас один син. Більше дєток не було.

В селі був дитячий садочок (отам. де отой зараз садік). Я робила там, ми там через дорогу жили як раз. Я і в садику робила, я кухаркою робила в садіку вже і не помню скільки там годів. Як от-то построїли і мене туди взяли в садік. Нічого, непоганий. Ми ж от-то там і жили. А той вже аж там садик вже ж отой, там в центру біля школи там. От-то садік там новий, от-то построїли там. Там я не була. А тут тоже непогано було: комнати чисті було, няньки були, завєдущая була. Заведущею тоді була, вона вчилася. Чи не заведущєм вона вчилася? Ах да, мать-воспітательницею вона вчилася. Потім заведущей стала. А тоді вона пішла. Поступила чи-то в інститут. Вона у Пологах, мабуть і на пенсії тоже пішла. Вже вона врачом робила.

Після пологів дома тоді було вісім місяців і йди на роботу. Як хочеш. Ну я не знаю, я не ходила, мене чоловік не пустив. Дитину ж нема ж, де ти ж дитину денеш? Дитина маленька була. Тоді було той таке время. Боже мій оце манюсенькі діти. Брали їх на полку з собою, положать от-то там десь рядом під кущами чи в пасадку дитину, а сама йде в поле. А дитина та кричить, а тоді вона зове дитину годувать. Да Боже! Згадувать не можна таке. Тоді таке время було, шо не дай Бог. Зараз же. Три годи, Боже мій. А тут три года дають і тобі ще восємь тисяч дають на дитину! Та ви шо! А тоді ж як робили? Поставили отак паличку і ми не получали анічогісенько. Нічого не платили нам. Отак до Нового Году, вже після Нового Году то репу дадуть, а то якусь двадцятку дадуть. І так анічогісенько. От-то може там щось держали чи картоплину, чи часничину. Я ж часнику багато садила. По двадцять відер часнику садила, і цибулі багато садила. Та от-то тим жили. А тепер і то кажуть, що погано. А нам... А зараз як жить хорошо. А нука, три годи післядекретних. А тоді, восємь месіцев, я ж тоді ще дівчиною була. Після школи в садику тоже робила нянькою. По восемь місяців дітям несуть у садик. Його ж кормить надо. Дають їм роботу, вони прибігають кормлять ту дитину. Хіба так можно було жить. Жили як собаки. То не жизнь була. Тепер конечно можна жить. Тільки конечно люди не знають тієї бєдності, шо ми жили. Шо ми войну прожили і

чисто. Того ж не знають. Тепер конечно. Дитину народе, а нука три годи та й тепер Ющенко восемь тисяч дає чи восемь з половиною. Це ж ви... Це ж поміч яка, поміч яка. А як нічого не платили. Нічого. Я...получала декретних двадцять пять рублів чи щось таке. Двадцять пять рублів! Можна так це жить. От-то так ми прожили.

В 50-60-х роках дітей було по пятеро... Тоді ж время було таке, тоді ж время пішло таке, судили. В основном було по пятеро, по семеро дітей. А тоді вже ж пішло... Ми робить начали. От-то вже як ми стали, то так двоє-троє. Були і по четверо це саме найбільше було, четверо дітей було

За аборти (це ще при Сталіні було). Я не помню вже який це год був. Це мені було пятдесят... в 55-м ми поженилися. І попередні годи ж той, а ті годи так дуже строго все було. Тут були і такі, посадили їх. Діти маленькі, а все одно, а матір посадили. От-то таке.

Судили... Ні! Вони ж не знають хто робив, шо робив. Ніхто нічого не знає і вони самі чи, я не знаю, бо я не в курсі діла була. А садили ту, шо вона зробила. Оце тих сажали. А як взнають хто робив тоді і тих сажали. Тих і тих. Були і смертельні випадки. Були. Були, угу, були. Я не знаю, а чула, що вмерла отам одна. І одна і друга вмерла від абортів, да.

А за позашлюбих дітей... тоді, знаєте, який це позор був?! Тоді це дуже-дуже... І той я знаю в однії було та це її считали ні за шо. Всі і дівчата і хлопці, дівчата так дуже. Тоді якось не було цього. Це великий позор був.

Після війни паспорти появилися. Да. З села можна було вільно виїхати. Їздили, їздили, то, де хто їхав. Виїхджали люди. Виїджали, не те щоб там запрєщалі, виїджали.

Ну як. Почали платити, в колхозі начали платити... В якому? 45-й, 46-й... Чи той 55-й. Та навєрноє з 55-го. Оце почали платить у колхозі. А тоді ж начали платить. Заробітки були малі тоді, такі заробітки були – шістьдесят гривень получали. Що це за заробітки?! Це трактористи, комбайнери – це такі получали У мене чоловік... (теж харашо получав). А ті шо на прополкє, на фермі тоді ж мало було. Тоді коров мало було. А оце тракторісти получали – і сто пятдесят, і сто сємдесят. А тоді вже стали платить. Мій получав вже пятсот, вже получав. А ми тоді годів через десять, тоді вже получать стали хорошо. В основному хліба багато давали. Зерно ж дають так це ж надо держать свиней, надо з ними пораться. Свинячку надо ж вигодувать, шоб її продать. Вигодуй свиняку, за триста продаси і... Но до год, а то і більше держать ту свиняку надо.

Тоді якось не звертали увагу, скільки голова получав. Тоді ж получали по-разному. Там по шістсот, по восємсот, по тисячі тоді стали по-

лучать і по півтори тисячі. А тоді потім скільки хотіли, стільки і ставили. Уже в послєднє время ставили, получали скільки їм хотілося.

Не було виборів. Прислали голову колхозу і робе, і ніяких виборів не було. А вибори голови сільради тоже так. Так само було. У нас присилали. А мєстних і не було, це тепер местні. А то їх присилали ото по колхозах. А тепер же ж вибирають.

Який у нас колхоз був багатий! Ферми які, свиней скільки було! Люди роботали. А тепер немає. Один у нас, звали його Горовий Олександр Владіморович по-моєму, зробив з нього, обікрав, розпродав, гроші собі набив і застрелився. Ну, ну дома застрелився, дома у гаражі. Він же ж жив отам, де оце садик в центру і навпроти от-то там жив. Та він як там творив. Він людей обіжав. Робив в училищі директором, а тоді ж перейшов у колхоз головою. А Горулько не став головою. Він ото построїв садик, гарний садик. І грошей дуже багато у банку було, він наклав. Так він як став той Горовий, так і грошей позабирав, шо він тільки не робив. А людей як обіжав і відзивав разно і матами. І казав: "Я колхоз цей спопелю!" І шо він тільки тут. Люди було на токах роблять, та просять: "В нас діти, дайте хоч двадцять рублів". Та він матом їх послав тай усе. Колхоз називався Чубаря. Село Чубарівка і колхоз Чубаря. Та він газ захотівся проводить. Позабирав у людей їх гроші, зібрав з людей гроші. І кажуть, шо він поклав в банк на проценти гроші, і по цей день.

Колхоз був один. Колхоз дуже великий, дуже великий там ще єсть і хутора, там аж три хутори єсть. Хозяйство дуже велике було, комплекс був. Розпродав скотину, а людям не платив ні зарплати нічого. Бо син ще робив завгаром у тому, тай теж не получав гроші. Тут ще один Пісковець був, так Горулько тут і поставив Пісковця, сам з Пологи. Так він його поставив. Так вони не питали, вибори були предсідателем – те вони що хотіли те і робили. І цей же Горовий поставив тут Пісковця предсідатєлєм. Так це тоже страшне що робив. От-то масло тонами продавав. От-то таке робили. А людям нічого не платили. Ну на роботу все равно ходили. Ходили на роботу. А люди ж ходили надо ж, пенсія нужна. Трудодні ставили, а платить не платять. А тоді вже як урожай заберуть, зерно отдадуть. От-то таке.

...Раньше таких п'яниць не було, як оце зразу. Ні, раньше не було. Ну як, випивав, там чайня була і то в чайній і після роботи вип'ють. А шоб так п'яниць було як оце зразу. Боже ж мій! Цього не було раньше. А зразу ідеш по вулиці і дивишся молоде таке, ідуть, Боже мій, отако. Як не один так другий. Так ще в нас дорога центральна, так тільки дивишся на них [сміх]. Йде-йде впав.

Ой! За воровство тоді судили. Тоді дуже строго було. Це зразу шо роблять. А тоді...дуже строго було. Тоді садили. Тоді піде на базар і зерно візьме, за зерно посадять. Да, тоді дуже строго було, і було правильно. А зараз що роблять? І вори прийдуть ноччю і повитягують все. А тоді такого не було.

Були такі випадки, що за зерно судили. Були, були. Я це знаю, сиділи. Ну, мабуть. од году до трьох. Одна каже мені, набрала у карман зерно і мені год дали. Як в село поверталиcь, до них нормально ставилися. Ну людина ж тоді не винувата була, тоді ж голодували, недоїдали люди. Нє, до них люди ставилися непогано. Що ж я? Як я до жінки буду ставиться, як її горе заставило! У нас одна була ... (так же ж не можна було!!!) Ой, дєвочкі, не могу расказиватъ. У неї було троє дітей. А жили дуже бідно, чоловік інвалід, з войни прийшов без ноги. А вона ж на току ото робе.Так вона оце на степу брала, зерно їла, прям наїдалася зерна багато. І тоді приходила додому, оправлялася. А тоді отевочки перемивала і молола, і дітей кормила...

Ну, ми ж, городи сіяли. У нас у мами город був. Сіяли там, і кукурудзу садили. А тоді ж, тодів те врем'я такі ж робили камінні драчки. На їх мололи крупиці, а тоді крупиці пересівали і мука була. З муки ж робили, тоді називали паторженники. А в войну сушили лободу і оце мололи і пекли. Война ж була, німець як зайшов і позабирав все, до зернини, до зернини! Не було ж нічого. На те і жили люди. А тоді вже в городах садили і картоплю, і цибульку, часник, усе чисто, кукурудзу, гарбузи, буряки. Буряками жили, буряки й варили у плитках, на печі. Це мама як буряки....вже і буряків немає таких сладких як тоді було. Буряки такі сладкі. Корову держали. Тоді як німець позабирав, і корови і все на світі позабирав. А тоді вже після війни корови стали держать. Десь привозили, оті телятко були, давали людям, щоб держали корови.

Податки були ж не дай Бог! При Сталіні давили цими податками. Не дай Господь! А хто ж став після нього, шо одмінили тоді той?! А тоді: крашанку дай, мясо дай. Та де того мяса возьмеш?! Молоко сдай і скільки ж яєчок... вже позабувала... Багато яєчок, а мяса, а мяса точно знаю – по сорок кілограм мяса. А якщо не здавали, то приходили додому, де курицю. де шо. Все позабирали. На сорок кілограм щоб витягти. Брали все. І курицю чи кроля держе – все забирали. Прийдуть і позабирають голодні не голодні, не дивлячись позабирають. Налоги були на всіх чисто, на всіх були. Хоч і заробляй одну копіку в тебе її вивертали, забирали.

Це було на рік сдать определьонноє количество. Де його возьмеш? Оце так: корова розтелиться, тоді телятко тягаєм ціле літо, пасемо із

братом. Це по очереді мама нас: один день одне пасе, а на другий день друге пасе. Та поспать же хочеться. Так ото ми по очереді пасли. Випасемо, а осінню здавали на здачу. А може ми його сами вбили, а на фіга нам було сдавать. А тоді як вже одмінили, тоді вже конєшно вже пішло, пішло і пішло, людям легше-легше стало жить.

Лікарня в селі була. Ну, в те врем'я вона невеличка була. Чого таке село здорове, а лікарні немає, її закрили. А людей багато, хіба в Пологи наїздиться людина. Взяв би, пішов би полечився. А той же нема больниці, закрили.

Сина я в селі народжувала. Тоді оте врем'я було. У бабки там хата велика була і там був і роддом. А були такі що вдома народжували, були. Зразу я не знаю, а тоді й в больниці діти мруть.Тоді як уже я стала, тоді їх вже не було. Це мама розказувала, тоді були бабки, тоді ж не було больниць, а дома. А такі були баби. А як стала я...мені вже годів шістнадцять було, це больниця була вже.

Тоді ніхто нічого не дарував на народини. А Боже мій! Хто там дарував? Ніхто, нічого. У мене ж родився в 57-му: не було пєльонок, не було нічого. Мамо моя понашиває дитині і все. А тоді ж я сама шила, ото плаття старенькe замотане. І ліжечок не було дитячих. Не було нічого. Ми спимо там... лежанка була, піл. А піл називається для лежанки пристроєне із досок. А тоді піч. І ото спали і на лежанці, на полу, на печі. Оце на такому спали. Кровать була у мами дерев'яна, ото стоїть там і в комнаті, ну на ній не було нічого, доска там стояла і всьо.

Було так шо і по году і більше года годували груддю. От. У кого як молоко. Я годувала, наприклад, півтора місяця усього. У мене мастіт був страшний. Мені ж запрєтілі робить. Ото корова була, тим молоком і кормили. Ну нам так врачиха сказала, щоб така корова була, розтєлєна. І ото ми брали молоко. Надудиться дитинка молока і спить. І не хворів, анічогісенько. А тоді ще печен'я в марлячку з молоком зав'язали і у рот, щоб сосав. А діти ж кричали, а тоді ж не було, нічого. То лампу засвітим, позабавляєм, щоб не кричав.

Зразу я не знаю як, а тоді були, та мабуть йому вже шість місяців було, щоб ручки, ножки пеленені були. Це так його той, щоб обмотувалося і той рівно (сміх). І онучат, так я їх тоже зав'язувала, як той струмочки такі. Три внуки: Альоша, Саша і Ваня. Саша в нас жив, поки мати не забрала. А як ножки боліли в нього! Плакали, тоді ночами не спали. Ото сіль гарячу ростирать на ножки, тоді воно успокоюється. А забрала, і то з горем попалам забрала, поки... Я ж не можу не віддать матері дитину, яка вона не є, вона ж мати! Ми йому кажемо: "Ми тобі дєнюжку дамо". Ми вже тоді ж багато жили – і машина тоді була, "Москвіч" був. Зразу мотоцикл купили, тоді машину, бо надо було за пчьо-

ли їздить на степ. Ну, вже конешно зажили: меблі було багато. Но було важко. Ми не знали, коли субота, коли неділя. На работі були, а з роботи – на степ. Субота-неділя – мед качаємо, тоді медозбори були дуже сильні. Зараз його ніхто не бере. А тоді дончани. Тоді Донецьк був дуже багатий. Боже ж мій! Та хіба як оце тепер зразу. Тоді Донецьк був вообщє. Яка там колбаса була, рулєт оцей!, дєдушка ж по роботі їздив і привозив колбаси разної, і рулети, і помідори, і огірочки. І все було, там таке снабженіє було в Донецку! Донець був багатий-багатий. Тепер що з Донецька зробили. Люди голодні сідять. Ну і мед тоді накачували, ми ж тоді накачували по тридцять три бетони меду. Дончани оце ізготовітелі, уже познакомили приїхали сюди куплять мед. А тоді ж отой та вони каждий год оте. Кончається медозбор, дєдушка туди їм звоне. Ну і вони тоді приїджають, привозять свої бетони. І так каждий год оце воно ішло. Тоді вже, конєшно, ми зажили. Отой і построїлися, зібрали ж гроші за мед той. Зібрали і всьо. Цемент був і по три тисячі, і по п'ять тисяч. і ось машину. А тоді вже я пішла у колхоз. Я була в училищі біля пчьол, а тоді там помінявся директор, і ми з ним не зробилися. А тут в нас сорок сімей, мені важко од пчьол. А медозбор був невозможно який. Тут тільки покачали, не встигли кончить качать. Я ті старі бетони подивилася, а в них уже залито. А качать надо. Ооо! Я сиджу, кажу, що в мене сили не хватає. Кажу: "Вань, продавай, продавай! В мене сил не хватає!" Іди в колхоз, бо в колхозі не було пчьол. Так він туди пішов, у колхоз, а директор каже: "Ми пчьоли возьмем, тільки робить будеш у нас". Він же приходе і каже мені, що так. А я та не піду. Я ж раньше робила у колхозі тоді робила на пекарні, а тоді пчеловодом робила. А я ж кажу що в мене той, а в стаж не входив тож. Рабочий не іде в колхоз, як пішов на пенсію, считали ж. Або рабочі считали, або считали як колхозниця. Я тоді ж пішла у колхоз. І я пішла і робила до самої пенсії. І то робила, пчьол же ж там не було. Ну, раньше були ж пчьоли, багато було, сто вуликів, но меду в них не було і не бачили того меду. Я як стала уже робить пчеловодом там і оце ж наші двадцять сімей. А їздили у Пологи ж на совєщаніє туди ж ото. Осін'ю і весною їздили от-то. І там був той главний агроном по пчелах. А вони, ну, люди чують в когось є в дома чи де. Бачать скільки меду. Ну, як тоді як стала робить із двадцяти семей я їм у колхоз накачала тонну меду. Так вони там не дай Бог і в районі премії получала, і в колхозі получала. А тоді з машинами, трудно було машину купить. Я ж тоді щоб «Ниву» нам той мені ж дали, за гроші дали через полгода. І ми тоді як в Запорожє получали її, я хотіла на чоловіка, а вони мені. Ну, дали. І ми тоді мед продали, пчьоли продали – девять тисяч взяли ми за них гроші. Хороші, хороші. Давай, кажу, построїмся, бо та хата вже стар'ьо,

щоб де було жить на старості. Так той і построїлися так. Живем тепер в новенькій хаті. От-то таке, от-то так ми жили. Тепер можна жить. Куди там. Це конешно молодьож не знаєт те врем'я, як жили люди. А ми же знаєм те врем'я як. А зразу жить можна, можна жить. Я як подивлюся по дорозі йдуть дівчатка і так на діскотеку повдіванні як... А при союзі так не ходили вони. Так вони не вдівалися як зараз вдіваються. Тоді не було такого. А зараз подивишся, як одіваються. Так чуть не каждий день або на каждий, знають ж дівчатка, так по два рази, по три рази. А тоді не було такого. А зараз жить можна конешно. Тіки у нас, оце колхоз, оце Горовий зробив. Колхоза нема і людям ж нема роботи. І їдуть у Пологи і в Пологах і роблять. Хіба це можна так. Було ж хорошо. Кругом тут колхози: і Златополь, і... Живуть же люди. А в нас що зробили?! Отакий колхоз багатющій був і шо він зробив з того колхозу цей Горовий. А тепер работи людям немає. А молодьож де. Так отож вже й і сім'ї: по сорок по пятдесят год. Де воно буде їхать? І куди воно поїде уже. Чоловіки їздять у Пологи же роблять, і приїжжають додому. Шо то за жизнь жінкам і чоловікам. Їде туди на роботу, тиждень робе, а в суботу-неділю тоді приїджає. Отак.

Галенко Надія Василівна, 1928 року народження, Галенко Василь Григорович, 1934 року народження, с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Галенко Надія Василівна: Галенко Надія Василівна. Народилась я у селі Новоселівка Пологівського району Запорізькій області. Батька я і не знаю. А мати робила в колгоспі. Сестра головою сільради проробила весь час. У Новоселівці, Новоселівської. Зараз її робе син там. Там, на її місті, після неї – вона вже вмерла.

Робила я учителем української мови... Працювала спершу у тому, у Костянтинівці Пологівського району, тоді в Новоселівці, тоді у Чкаловці, у Чубарівці вже й не робила. Ні/ Вже на пенсію пішла.

Навчалась у Новоселівці, да. Тоді була ще семирічка. А тоді оце тут, у Чубарівці десять класів кончала. Тоді було десять класів середньої школи.

Батьки розказували, що був тут, і у Новоселівку приїжжав Махно. А коли оце ми стали тут жить? [звертається до чоловіка?] У Чубарівці? Ну Саша в армію в якім році пішов? Тоді мовчи хоч ти... [сміх]

Про колективізацію...

[1] Опитування провели Я. Герцик, В. Гиря, 5 липня 2006 р.

Галенко Василь Григорович: Ми не помним... Но всю жизнь працював у колхозі. Сорок сім год. Сорок сім год і восєм місяців.

Надія Василівна: Тепер на пенсії обоє живемо. На пенсії...Ну що про громадянську? Нічого... Вітчизняну війну і то я погано помню.

А про голод?

Надія Василівна: Ой... Про голод і не вспоминайте... Да, 47-ий...

Василь Григорович: Ми жили в [нерозбірливо] Їсти не було чого. Сестра робила ото там в колгоспі так ото. Щось могла доставала, а то чим могли, тим і жили, виживали. Пухла я ходила [нерозбірливо][плач].

Надія Василівна: Про війну, ну шо... У війну я... Скільки ж мені там було? Ну отам же у Новоселівці я жила. Дєд тут вище жив, так вони наблюдали [сміх]

Василь Григорович: Не наблюдали.

Надія Василівна: А ми жили під войну у тому, у Новоселівці з матєр'ю. Нас було троє... Все приходилось: топить не було чим, їсти тоже так... Мати їздила у Жданов. Це тепер хоч можна було, вже можна вийти та поїхать. Тепер і автобуси ходять, а тоді пішки. На Чапаївку ходила. Їздили там, торгували чим могли. В основному часником там занімалися у Новоселівці. І так і цим...із цього і жили, торгували на те, на...на прожиття. Ой ...

Надія Василівна: Німці... ну шо? В нас за городами був млин. Це ж там у Новоселівці. Спалили, як отступали. Ну я скажу, – в нас хата була під соломою там же. Як зайнялася хата! То вони і тушили. Помагали тушить... Да, ну так. Та виносили все з хати, думали займеться, затушили. Шестеро їх було... То найшовсь один такий, шо з душой був, пожалів. Да... Ну то й ну...які вони були як отступали?

Василь Григорович: А ті палили. Були вже запалили, а тут і хата була...

Надія Василівна: А як отступали німці, то все трощили, і ламали там і грабили, і магазіни і шо було те... хверма яка була – хто шо міг, то і собі брав.

Василь Григорович: Односельчан забирали в Германію на роботу. Брали, да. Багато забрали. В нас 27-ий год ще забирали.

Надія Василівна: А я вже ні – я вже 28-го, я не попала. Туди якось... Ну всяк спасалися там, щоб не попасти в Германію. Робили чесотку самі собі, часником натирали – а воно роз'їдало (він же пекучий часник).

Василь Григорович: Рани робили.

Надія Василівна: Рани, да. Тоді не брали.

Надія Василівна: Ну, а радянську армію зустрічали конєшно з великою радістю. З радістю зустрічали – визволителі, а якже! Вони не безчинствували, не було такого. У нас це вже да, як увійшли вже ж, так стояв у нас у хаті штаб. Нічого, так чим могли помагали, з продуктів що єсть було. Ми тоже їм давали. Сушка у нас була (багато мати насушила), давали їм, а вони нам помагали чим могли. А так нічого не робили.

Надія Василівна: Мій дядько служив. І не прийшов з войни, десь погиб. Під Рогачиками казали мені, чи шо, я не знаю. Ну, а хто? Батька в мене не було, помер ще я й не родилася. Ой... ото іще. Дядьки в армії служили, це вже по моїй лінії, а то по материній... по материній лінії дядько, так той і не вернувся. А мої всі дядьки були в армії: один полковником служив, а ті просто в армії всі. Один ісlєдоватєлєм на Сєвєрі там у Комі робив. Той там і був там, вони жили там і туди не дойшли ж німці, він там був, от...

Надія Василівна: Я у колгоспі не робила.

Василь Григорович: Я должен сказать тільки... Хорошо пожили тіки при Брежнєві... Хоч світа побачили, пожили хоть трохи.

Надія Василівна: Все було, люди почали більш менш зажиточно жить, уже ходить начали вдіті, а тож в лахмотті ходили, в латках. Вот. А він дав тільки пожить. Так шо отак. В мене про цього чоловіка дуже хорошиє воспомінанія. Та й при Хрущові тоже ж нічого жили, конечно так... Кукурузи більше було [сміх]

Василь Григорович: Ну да виход із положення, надо було... Неврожайні годи були – тоді кукурузу посадили і кукурузу їли.

Надія Василівна: Ну кукурузи було да вдосталь. А тепер немає.

Василь Григорович: А тепер немає її.

Надія Василівна: Забуваємо. [сміх] Те що по городах посадять, ото й...

Василь Григорович: Врожаї брали дуже великі.

Надія Василівна: Дід робив у колгоспі... За колгосп розкажи...

Василь Григорович: Про колгосп я могу розказать. Я став у колхозі робить з тринадцяти год. Батьки мої робили в колхозі. Мама робила на винограді, батько робив агр...тоді не називали агрономом, а агротєхніки. Агротєхніком. Вот. Став робить у колхозі з тринадцяти год.

Надія Василівна: Ти вже казав.

Василь Григорович: От. І доробив я до 49-го году пацаном ото. В 49-м пішов, а жив у Чкаловці. Вона дванадцять кілометрів отсюди. Учивсь тут в Чубарівкі, при чубарівському МТСі. У 49-м годі вивчивсь на тракториста. В 50-м годі сів на трактор, робив. 50-й, 51-й до сентября місяця, в сєнтябрі місяці забрали в армію. А пройшов курс

молодого бойця і потої попав в Германію. В Германії три годи отслужив в Дрездені. Прийшов з Германії, поробив я два годи на тракторі, тоді пішов на машини. Вивчився в Германії на шофера, вот, в армії ж. І доробив до шістдесят сьомого року на машинах, а тоді поставили брігадіром. І проробив я брігадіром тракторної бригади тринадцять год, а тоді купив оцю хатку тут, та й переїхав у Чубарівку цю. Тут дев'ять год проробив завгаром. Після цього, після завгарства, тут надо було вже владнаться до пенсії так я заробітки завгара, (нерозбірливо) то я пішов на лєгкову машину. Та на лєгковій машині до 92-го году доробив. І пішов у 92-м годі на пенсію. Оце таке.

Надія Василівна: Як ми одружувалися, це лучшє не питать. Це ж воно було... Зараз... у 51-му годі це було, у скорості після войни.

Василь Григорович: Одружились ми в 54-м... 55-м годі. Да, у 55-м...

Василь Григорович: Вона робила там у Новосьоловкє вчителем, а я ж тут у тому у селі, у Чкаловкє робив тракторістом. Ну а тоді у 55-м годі ми поженилися. Так вона, вона перейшла до нас у школу. Там у Чкаловкє восьмілєтня школа. Вот. Доробила, а тоді пішла на вислугу по болєзні.

Весілля справляли я должен сказать, дуже скромно. Бо ніж чого його було. Ну як...зібралася рідня, батько, материна – це там у мене, а в неї само собою. Була музика. Музика яка? Гармошка грала. Тоді ж не було цей ... те що зараз. І жили в гражданськом бракє. Ми не вінчалися? Ні, ні. Тоді не було ще.

Батьки наші... ну я б не сказав, що там віруючі такі, но і не сказав би, що не віруючі. Просто так – були серединка наполовинку. Великдень, Різдво ми справляли обязатєльно. Празники як було воно, так воно і прєсікалося. А все равно ж.

Надія Василівна: На Великдень печем ми паски, й зараз і тоді обов'язково.

Василь Григорович: Ну по бєдності на столі шо там було.

Надія Василівна: Раніше, раніше там ото ... м'ясо своє вирощували, і курятина, і гусятина. Ну а вже ж тепер по-своєму. Тоже печемо паски, ну а робимо страви іх чого є, по-возможності.

Василь Григорович: Хату я готову купляв.

Надія Василівна: Готову. Ми у Чкаловці жили, а переїхали сюди ж, передумали. Саша, Саша у восемсят первому пішов, у 80-му.

Василь Григорович: Оце у 80-м годі сюди переїхали.

Надія Василівна: Ніхто нам не помагав, крім батьків, що змогли то батьки дали.

Василь Григорович: Ну, ставлення людей було нормальне.

Надія Василівна: Воно считається свої, воно це ж, колгосп один.

Василь Григорович: А то бригада була. То раньше були колхози тут ото там у Чкаловкє маненький колхоз був, у Красносьоловці другий маненький колхоз був. Тут тоже оце Чубарівка, так вона оце річка розділяла їх. Те ж оте тут по цю сторону річки тут було значить, раньше, чотири колхози. А тоді вже два осталося, а тоді шизнули всі колхози до кучі і один колхоз стал імені Сталіна, а тоді імені Чубаря.

... Ну в те время ніякий дурак ні на кого не обращав вніманія. Бо нічим, нізащо було пить і нічого було пить. П'яниць таких не було, як це зараз, да.

Надія Василівна: І кажуть і грошей немає. Все равно вони п'ють і ...

Василь Григорович: Ну шо як оце зараз де яка. Хоч за ворота боїшся, щоб не зняли. Металолом тягнуть. І під свєт лізуть, під ток. Ну і були такі що во двір іде: "Дайте що-небудь". Даємо.

Надія Василівна: Знахарів у нас не було. О!! Про це не питайте. [сміх]

Василь Григорович: В аптеке виручка дуже велика.

Надія Василівна: Одна пенсія йде на ліки.

Василь Григорович: Це як у бабусі давлєніє, серце, печінка, почки. Серце лічать – почки лікарство з'їдає. Ну отаке тобі. Я кажу то шо єсть. Що це таке за преступлєніє?

Надія Василівна: Двадцять шість год я проробила у школы, а тоді по состоянію здоров'я вийшла на вислугу. На вчителя навчалися уЗапорізькому, тепер же університеті, а тоді був педінститут. Українська мова і література.

Надія Василівна: В народі до української мови завжди ставилися нормально, а як же? Тиску з боку влади не було. Чого? Тоді стояло питання, одно время, тільки я не знаю при кому, що скрізь у држакних установах, шоб скрізь і ... так щоб тільки українською мовою. А тепер, і українська, і російська. Но у нас же ж, бачите, у нас же ж мова українська – вона не чиста українська, мішана.

Василь Григорович: Вона мішана. Ну вот можна взять Полтаву – там совсім іначий акцент. Взять Київ – совсєм іначий акцент. А вже в Запорожжі українці балакають так як і ми. Ну пісні співали. Тіки я не співав ніколи.

Надія Василівна: Я сама люблю українські пісні ото записані у дітей і онуків там.

Василь Григорович: Це було як вечір – на роботу і з роботи їдуть – співають. Утром на роботу їдуть у степ – співають. Це таке було, шо куди там. А зараз як почують, що хтось заспівав – "О! – це п'яний". [сміх]

Надія Василівна: Да, хороші пісні були. Свободний час проводили в клубі. Ото балалайка, мандаліна. Гітара якось у те время не була така...знаєте. А балалайка, мандаліна і гармошка. Оце. Артістів не було, а самі з себе ото там. Молодьож, і пожилі люди ото там тоже так на празники старалися, виступали.

Надія Василівна: Драмгуртки були, хор.

Василь Григорович: Я не брав участь, ні.

Надія Василівна: Ми – ні. Не обдаровані були. [сміх] Не танців, нічого.

Василь Григорович: Да.

Головань Надія Саустіянівна, 1929 року народження, С. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Зовуть мене Надія Саустіяновна. Я 29-го року. Фамілія – Головань. Батько – Сидоренко Саустьян Іванович, мати – Марія Андреєвна. Ну мама моя з 1907-го, а батько – з 1908-го. Дідів і бабусь своїх не знаю, тих я не знаю.

Тепер колхоз наш розігнали, все розпродали. А раніше був хароший у нас колхоз. Я з дєтства працювала в колгоспі. З дєтства коров доїла, коров доїла всю жизнь, поки на пєнсію пішла. А в мене троє діток. Вони у мене під замком і поросли. Троє в мене: старший Льоня (в Москві), середній Вова (на сєвєрє живе), і Вітя тут живе – в селі.

Пам'ятаю, мені було пять год, як голод був 33-й год. Я пам'ятаю. І 47-ий год тоже був. Ну в 33-му шо ж? Голодомор. Все, все забирали в людей, все забирали, хто тут даже розжився, забирали. Люди вимирали. Та не дай Бог, страшне! А забирали оті ж комуністи [не розбірливо]... Вони, конєшно, були то не з нашого села. Голодовка ж була по всьому тому, по всій Вкраїні. У всіх порядки свої, то й голодовка була. Це в сталінщину, сталінщіна, було оце таке. Людей багато померло. Ну, нехай оцей вам скаже [показує, мабуть, на чоловіка]... Цей старіший мене набагато, він 1919-го году. Він воював, війну прошов усю. І були голодовки, він їх знає. Культівізації знає він, усе він знає... А я ж, шо я? Скіки, то мені було?

А в воєнні роки я тут була, тут робила, пахала. Чотирнацять год мені було. Я пахала в колгоспі вже. І за гарбами загрібала, і косила (косарками ж косили). Сіяли оці хліба. Жінка поганяє, а мужик кида з коса-

[1] Опитування провели І.Дядюренко, І.Свердлов, 7 липня 2006 року.

рки. О-о-о! Тоді мужик поганя, а жінка скида з косарки. Жінки йдуть разом – снопи в'яжуть. А ми отакі підлітки – по чотирнацять год, берем снопи і в копи складаєм. А тоді свозим. Комбайнів тоді не було, а молотарка була. Ото молотарку приведуть до скирти (робили ж скирту з снопів). Молотарку привезуть, притягне вона, і ото, під гарбами возили снопи. Ми за гарбами загрібали, босяком по стерні! Ноги печуть, кров тече! Ми ж тоді дівчатками були, підлітками. Ой! А тоді молотарками молотять. Баби стають і кидають в молотарки. Молотили. Тоді ж не було комбайнів! Це я помню, бо я тоді вже пахала. А тоді як пішла я коров доїть, в якому? 49-ий год? Да в 50-м я пішла. Ще мої батьки живі були. Пішла робить на хверму. А тоді батьки мої померли в годі, обоє померли. Да в 52-му у нас похорон був – батько вмер, саме зімою – на Різдво, а мати прожила пять місяців саме перед Троіцей, у понеділок вмерла.У вівторок хоронили, а в суботу – Троєцька субота. Ото потом осталися дві нас сироти – без батьків! Осталися та зазнали усього! Кому-кому, а мені найбільш вдалося... [плаче]... Сестра у мене на сім год меньша, з 35-го году, тоже в Запорожжі робила. Вона і зараз живе в Запорожжі. Оце таке, добре хлібнули ми... А ну ка? Остаться двом дівчатам без батьків? Це і діти мої зазнали, хлопці під замком, іду-біжу на ферму, один старшенький у мене був – Льоня. Оцей, шо в Москві. Біжу на ферму в три часа ночі. Приходю з ферми, а він откриє у хаті кружки, задню двірку, сидить перед плитою. Як прийду, як гляну, а він усей у сажі. А я – тіко ферма. Біжу я на ферму на обід управляться, доїть коров, да, зварю поросятам кашу. Ой Боже, приходю, душі нема, – дитина сама в хаті! Приходю, а він кашу та возьме, каша гаряча, бере кружкою ллє, кружкою по печі воде, ой...

Чоловік тоже, да, двацять восім год працював у колгоспі. Рядовий був. А працював він зразу ким? Помошник комбайнера був, а тоді на комбайн його поставили, комбайнером був, а коли вже пішов на пенсію – коло тракторної бригади там сторожував. а тоді помер. Оце вже пятий год, як дідусь помер, паралізувало його. Я одна осталась в стінах, оце таке. Оце до мене приїде той шо на севері і той шо в Москві, поприїжають всі до мене.

...Мені було чотирнацять год, як война була. Сусід наш був старостою, Писаренко фамілія. А нас всіх – і старих, й молодих гонили сюда, на поляну, на дорогу, землю (окопи) копати. І мені оцей сусід каже: "Не підеш ти на дорогу, я тебе, – каже, – пошлю у німецький штаб" (У нас там школа була). "Пошлю тебе туди, хай дають тобі пльотки німці. Каже мені батько: "Дєтка іди, знаєш як німці б'ються!" Беру я лопату і йду. І жінки і мужики, і туди, аж туди, на поляну. Там зараз дорога, то прирівняли, а у війну там орали, а ми ото на дорогу викидали, не дай

Бог! Було і хати палили. Ну нашу ні, не спалили нашу хату, а людям палили-палили, снаряди там падали. Там в посадках німці були, там снаряди – бац! І ототуво дві хати спалили.

Біля церкви, де був млин, там ще була пристройка з зерном, пшеницею. І попали снаряди. Як глянули – млин, зерна – горить! Кладові горять! Млин горить! Підпалили! Та "добре" німці робили. Оце у нас велика школа була, так тоже, як відступали вони – спалили школу. Та й румини були у войну зімою. А вони ж румини бояться холоду. Ой, Боже! Зіма. Вони оті пілотки пооткатували, ідуть в шинелях. Ой, мама! Мама, ой! Дуже румини мамалигу любили! Мамалигу – молоко або масло! Румини і ті, [не розбірливо, мабуть їхні коні]...голодні їхні були. Дерева гризли... Було всього в війну. Шо я ще помню? Тоді мала була.

Тоді після войни вобщєм лучє було, як зразу, лучє було як щас! Бачите? Колгосп... Усе порозрушували. Горбачов – той разорив Союз. Кравчук начав, а Кучма доончив.

Після війни в колгоспі давали макуху. На степу, як люди робили, пололи кукурудзу, то кухарка виїжжала, і давала затірку. Колхоз раз на день варив затірку на обід. Помагав. А так людям макуху виписували. А так шо у кого коровка була, то ото патарженики з лободи нам напечуть, молочко ж у коровки! А ще ж цибуля вже тоді зелена була, ті стебла насічуть, і ото з сметанкою їли. Та не дай Бог, ой. А де колосок людина достане – да, судять. Судили. Засуджували. Сиділи люди, отбували.

У нас у колгоспі жінка одна, так настригла колосків, її схватили. Тоді ж просила, на колінки падала. Отпустили її. А друга жінка – не знаю шо вона узяла на той кучі? Сім год отбувала. І діти самі-самі були дома. Тоже в колхозі судили за колоски. Кх-кх. Ото таке було.

У дитинстві ну які там ігри? Ніяких ігор не було. Ну, так з дівчатками в футбола гуляли, молодьож. Туди на вигін вийдемо та в футбола гуляємо, в мяча, а так нічого. Колхоз і колхоз, робота і робота.

Обрядів тоді не було, не те время! Трицять рублів метр матерії стояв, в 50-м году. Так які там обряди по народженню дитини були? То шо є... То з сорочки зробиш пільонку, то з плаття старого, то таке.

Весілля в мене не було. І сватання не було. Ні. А хто Як у мене батьків не було. А хто ж мене. Приїхав із Запорожжя дід по мене... Тут ми розписалися, по знакомству розписалися ми тут у нас, у Чубарівці. В 54-му годі. Розписалися, а тоді поїхали в Запорожжя, знайшли там кватиру собі, жили там на посьолку два годи жили. А тоді я не схотіла. Тоді ж за кватиру платили гроші, рублі ж були. А тут у хаті, кажу, даром люди жили. Так, кажу, діду, як хочеш (а він робив на поїздах составітєлєм). Так, кажу: "Я їду! Хата пуста. Люди живуть у хаті, і безпла-

тно, а я буду платить?!" І поїхала сюди. В хатах повимазувала... А чоловік ще там був. Я ж пішла тоді на ферму. Вже один хлопчік був у мене – Льоня. Пішла тоді я на Могучу, на ферму робить, та так і осталася я. Тоді й дід розщітався, приїхав сюди. Начали ми жить поживать і добро наживать. Хату построїли, взялися.

Грошей конєшно, в колгоспі не давали, брали в долг. Ото робили, до копійки вищітували, брали в колгоспі. Піду до бухгалтерші, кажу оставтє мені хоч на сахар в цім місяці. Вона, спасибі їй, оставе, я ото сахар візьму та ще чогось куплю. А тоді в Пологах брали ссуду на стройку. У нас і досі в хатах полів не має. Вік прожили і полів не має, лінолііум понастиляла.

Великі налоги були. І за город платили. Поки й на пенсію не пішли, платили за город. У нас шіісят соток городу, по сімсят рублів платили ми.

Да, при Сталінові ми платили яйцями, тоді все м'ясо отдавали, курі платили, яйця односили, молоко – це все при Сталінові було, після війни це ми платили. А тоді це за огород грошима. Почали бумажки розсилать скіки платить. Грошима платили, сімсят рублів. Тоді ж гроші ми вже заробляли, в колгоспі ж платили оце таке. То грошима, грошима вже платили.

Хата наша, де оця врємянка, тут була хата і аж туди була де машина, аж отуди була. А цю – на новому місці построїли. Дід поїхав у Чапаївку, заробив пальонки, у людей купляли саман, саманом той клали, а пальонкою облицькулували. А тоді дід поїхав у Запоріжжя та купив шихвера, то оце тоді з шифером перекрили, то таке. Так шо нам той... У мене діти поросли... Ой Боже, латка на латкє! Трусики латали – троє діток, латала я. Ой, не дай Бог! Повиучувала усих три: старший кончів одинацять класів вечірньої школи, у Пологах атестат йому давали, а ті два тоже кончіли по десять класів. І на фермі робила, і дома впоралася, і троє дітей, а тепер не впораюся. Оце таке.

Чоловік мій робив тіки коло комбайна, на комбайні. То на прицепі зразу робив, а то на комбайні. То вже у комбайнера, у цього Стукальського був. А тоді ото сторожував коло будки, і сам на комбайні працював, поставили його на комбайн. А тоді шо ж на пенсію пішов, паралізувало, і всьо – вмер.

Діда хорошо хороніли. Колхоз як кажуть. Хоронили..., десятого мая він вмер, це День Побєди – Девятого він ще живий був, а десятого мая він, ото вмер, а одинацятого у неділю ховали його. Вінок колхоз привіз. У мастєрській там, у столовій готовили, у столовій хорошо там люди було, хорошо готували їсти.

Ну як хоронили ж, ті зеркала закривали, закривали всєгда. Ото як дід вмер то невістка поїхала, та ото сто піісят рублів похоронні дали, із собвезу дали. От таке. Ну, слава Богу я не дуже хворяла, а дід – дід болів, дід болів.

Лікувались ми не в бабки – в больниці. То тут у нас як була больниця у Чубарівці, тоді часто він лежав з желудком. А тоді забрала невістка його в Запорожжя, старшого сина, та в Запорожжі його вилічіла та дві неділі він був в Запорожжі, там у неї лічився. І на телевізор його просвічували. І тоді вже рана зарубцювалася, вже хорошо поки і вмер вона йому не боліла. Ото таке. Ото таке воно.

Із страв борщ я люблю більше всього. Борщ з мясом, да. Пельмені я беру в магазині. Я сама варю його... Нема ніякого рецепту. Оце квасолі намочила на ніч, а тоді на другий день утром квасолю кидаю в борщ, м'ясо кидаю, тоді поки як, достаю квас, кидаю буряк, на тьорочку бурячок, кидаю бурячок, хорошо покипить довгенько, і картошка, капуста, цибульки, тоді ще й зажарки, щей зажарочку роблю: томат, моркви туди у зажарку, потру на тьорочку, моркви так ото таке.

Виступали ми раньше цім селі ... У нас тут хор був, і в Пологи їздили , виступали, отам на правому березі виступали в Запорожжі. За плотіною отам, ну такий ще там постамент, там ми виступали, там багато колхозів виступали, в мене фотограхвія є.

Пісні ми співали всякі. Називався хор села Чубарівка, в Запорожжі тоже виступали. Багато пісень співала, позабувала. А ще у нас і вбрання було. Юбки були, плаття, кофти. Нам сєльсовєт давав (заказував в домі культури). Та як їх? Почотні грамоти давав нам сєльсовєт. Почотні грамоти ми получали.

По дворовому батька мого називали – Саустян, так і називали – "до Саустянів".

Як хату ми будували, так на тім вуглі дєньги закладали, мабуть, піісят копійок чи три копійки. Закладали на тім вуглі там дєньги є. А так ні, входинів не було, які там входини? Отробляли в колгоспі за хату, і туди платили в Пологи, ссуду платили. Колгосп дєньгами помагав, да... І трактор давав, і ссуду давав нам із совбезу, із відтіля із Поліг давали нам, одробляли ми ж і отдавали.

Землі колгосп однаково усім давав, по восєм гектарів на душу. А тепер шо ж тепер? Колгоспу нема, треба наймать шоб комбайн скосив, шоб ізмолотив комбайн, надо платить рублів шісят-сємдесят. Оце він змолоте, а потім чоловіку надо платити рублів шесят-сємдесят, бо солярка дорога.

Раньше тоді колгосп був, оце ж той, колгосп сіє хліб, а тоді, косять – жатка. А як закончуть, жнива були, і п'ють отам в тракторній бригаді.

Но раньше меньше пили. Ніколи за роботою було, робота й робота, от зорі до зорі, (не розбірливо) ...ідеш сонце сходе, на роботу, і йдеш сонце заходе. Приходиш додому – дітки на порозі, вже темно, сплять. А було ж не дай Бог, це ж все після війни, та й у войну тоже.

Самогонку гнали з буряка сахарного. Да. З буряка. Та й водку пили, водку брали. Може так і випивали, так у віхідні, в воскрєсєніє, випивали. А зараз з ранку босі-голі ходять, ото по дорозі п'яні

Гуляли раньше на Тройцю. На Вознєсєніє ми у церкві були. Там ходіли вокруг церкви, і той обід готовили в церкві, обідали ми на Вознісеніє. Вірили в Бога. Да-да-да-да-да. А місцева влада, хоч і комуністи, а й самі тоже вірували. Он бач, – по телевізору, – свічки ставлять, чи Горбачьов, чи той Ющенко – свічки ставляють у церкві! Всього було, да.

Церква у нас була, велика церква. Я ще мала, може годів чотири мені було, де ото дом культури у нас, ото там. Там церква велика була, та її розібрали ту церкву, та школу построїли ото двохетажну. Нас церковь вся золота була.

В мене є віконки такі, маненьки віконки, є на бухветі стоять. Це я купляла. Є в мене стара одна, ще материна, стоїть у бухветі, стоїть ікона. Стара-стара вже. Ніколай Угодник. Ну, раньше як батьки женилися, давали, їх благославили іконами. Вони і оставалися у нас. І досі вона в мене іконка – благословєніє батьківське. То таке.

Дядюн Валентина Дмитрівна, 1936 року народження, с.Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Когда отца в 41-м году на фронт забрали, мне три года было. Конечно, я все не помню. Помню, как его забирали, как его провожали на фронт, а я спряталась на печке, и не хотела выходить. Как забрали, больше я его не видела. И уже в 41-м пришло известие, что безвести ... А я знаю, что мать сильно плакала – друг вернулся с фронта, а мой отец не вернулся. Осталось нас пятеро. Ну, жили бедно. Матерям помогали, они косили, а мы носили, нам тоже покоя не было, конечно. Всё вручную. Не так, как сейчас.

Потом я жила в Чувашской АССР, Чувашия, на Волге. Вышла замуж, конечно, там. В 58-м году в Магнитогорск по вербовке поехала (раньше была вербовка). А потом сюда попала. Снова выехала с Укра-

[1] Опитування провели П.Давлад, А.Підорич, 12 липня 2006 р.

ины, ...муж забрал в Бурятию. В Бурятии мы там работали, он был геолог. В 2000-м он умер, осталась я сама одна, отак. Моя история.

Когда выходила замуж в Чувашии, играли свадьбу, так парни поют, а я плачу ... Ну, все равно было веселее, не так, как сейчас. У нас обычай такой был – меня украли. Как украли? Посадили на лошади и везут туда, где они, а там никто не спасёт. Потом мои родители ищут, а ночь ночевала – уже назад меня родные не принимают.

Вот это, ночь ночевала, значит, ты уже была замужем. Ни мои дивчата не принимают, ни мои родители не принимают.

Свадьбау у нас гуляют почти целую неделю. Первый день свадьбу вот эту гуляют до утра, потом расходятся, через два дня опять приходят. Потом, от его стороны родители, от моей стороны родители вместе собираются, там и молодёжь уже, раньше фота не было, от это снимают, ага, мы тоже, от это, с мужем гостей встречаем, провожаем уже молодёжь. Вот такое у нас раньше было. И так целую неделю!

У нас блюдо не так, как в тарелке, расставляют на каждого человека, у нас такой нема. У нас ... одну миску, наливают туда вот что надо кушать, а они всё туда вот, одну партию соберут. Они покушали ... да, от это, покушали и ушли, другую партию тоже заходят и от это, ну раньше какие там тарелки, от этот, этот, миску делали и на таком ели, чё там, ну ложки деревянные были.

У нас все вязали, и сёстры знали, как вышивать. И ковры ткали, и что только мы не делали, когда маленькие были, конечно.

Праздники в Чувашии, когда осень, от это, 14 октября, это Покрова – отмечали. И от в каждом селе свой праздник. Потом пост кончается в масленицу. Вот это, гуляют, ну они, вот это, вот это, ну в каждом селе, у каждого свой праздник. У нас это, самый дорогой, это, пельмени. Пельмени делают, на каждый пельмень то копейки ложат, то ... кому попадёт – бутылка водки обязательно [сміється]. Вот у нас такой обычай. Ну, в Чувашии веселее было жить, как, чем на Украине. Мы никогда не ругались. Мы сильно жили хорошо. Четыре дочки росли у нас, трудолюбивые были.

Были у нас и любимые песни:

Окрасятся листья ...
И волны бушуют вдали.
Поедем красотка кататься,
Давно я тебя поджидал.
Я еду с тобою охотно,
Я волны морские люблю,
Дам парусам полную волю,
Сама же я еду, крылю.

Ты правишь в открытое море,
Ни бури не справятся нам.
В такую шальную погоду
Нельзя доверятся волнам.
Вот так вот, вот это моя любимая песня, ага.
А еще украинская:
Цвіте терен, цвіте терен,
... пропадает.
Кто с любовью не знается,
Той горя не знает.

В нашей семье готовили всегда в русской печке. Раньше же кизяками топили, хлеба пекли, как, вот это, в печку положишь 9 штук, ага. Солому выгребут, ага, потом подметут, метлы там такая палка длинная, туда тряпку завязывают, намочат и, вот это, ту золу вытаскивают. И положат туда, вот это, в русскую печку, держат ... ржаный хлеб, ага. А потом, вот это, до хлеба слой картошки, слой мяса, а наши родители держали кабана, свиней держали, всегда держали. Без этого никогда, две штуки всё равно держут, ага, и вот слой картошки, слой мяса, слой картошки и в печку. ... называется, не помню. И она вот это в русской печке сделает и это называется, ну как, ... тушёная картошка, да ... .А там называется «жарку». Варили суп из крапивы, это самый лучший у нас суп был. Наша мамка, вот это, кирпич положили, там кастрюлю поставили, у неё кастрюли, это, были, это, чугунные, вот это, круглые, ага. Туда навоз... Нас мать замучала: иди таскай, собирай. Дров-то не было, только солома, вот эта, с навозом, ага. Тогда бросала – листья картошки, капуста, крапива, щавель, вот это перемешает, сварит. Мы ели всё с таким аппетитом. Там ни жира не было, ни молока. Корову держали, но мамка, все это масло – на базар! А пахту – свиней кормила, нам не давала, потому что надо свиней держать. Свиньи детей кормят. Пахта – это от сметану колотишь, масло будет. От масла останется вот эта жидкость – пахта.

Мы сами ткали материал на станке, шили платье себе. У нас в каждом доме был станок. Ткали из конопли, ага, а тут говорят лён, а у нас была конопля. Коноплю колхоз сеет, вот эту коноплю покосили, ага, сделали валок, в воду бросили, ага, а там он лежит недели две, потом вытаскивают, высушится, потом был вот такой станок, тут впереди ножки, а тут внизу, а в середине был такой канал. На этом канале ... держали, вот эту, палку, вот эти. Вот это, когда конопля высохла, мы положим, вот эти, на вот этот деревянный и сверху ещё и палка есть, ага. Вот это, коноплю положим, а, вот это стукаем, ага, и она, вот это всё чёрствый, это, твёрдый, она выстёгивается, ага. Потом опять, она полу-

чается как лента. Вот эту ленту, ага, вот такой есть тоже, вот такой же станок. Туда вот это положим, было, это, четыре человека, вот это толчут, а потом, вот это, она получается мягкий нитка, не нитка – просто материал, не матер.., а вот это так, ага. Вот эти, потом есть такая, вот эти, вот такая «кребли», вот это, как гребешок. Ну, вот эти, эти, вот ещё мы делали, и, вот это, освободили, вот это, от мусора, ага, туда положим и прядём пряжу, это, с этим, а как же это называется, ну у меня ещё-то есть, ну, под диваном, ага, ну ладно. Вот это мы прядём и получаются нитки, тоненькие-тоненькие. Вот это нитки покрасим, раньше краска был, вот этой краской покрасим разные цвет, ага, и потом получается нитки, вот это на станок, который мы делаем материалы, как, вот эти, ковёр, вот и этой, ага, и вот этой ниткой делается платье, ага, она платье такая жёсткая, ага, ну, а потом, вот это, на этой и материал купляла мамка, они там по 50 копеек было раньше, метр – 50 копеек было. А краска обычная.

Іваницька Галина Олександрівна, [1925] року народження, с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Галіна Александрова, я на своїй фамілії – Іваницька. Я 25-го року народження. Мені восємдесят один год.

А чоловік мій – Шахов Ніколай Іванович (він вже вмер). Ну батьки його тут, тутешні. А мої батьки з Полтави. Звали – батько – Александр Васильович. А маму – Клавдія, а по-батькові не знаю, бо я ще мала була. Вона вмерла в 30-му году, а другу взяв він... А як же цю? Євдокія Константіновна.

Воно ж тоді, в 30-х годах, переїжжали, шукали лутче, тоді ж була колективізація. І батьки виїхали з Полтави, ото таке.

Дідусів, бабусь не знаю, бо мене вивезли малу з Полтави, і поїхали по всьому світу. Переїжжали, шукали лутче.

Як до колективізації господарювали не знаю. Я знаю, шо в нас було...(це мені було п'ять год), шо були у каждого коні були, земля була, були вівці, свині, усе було. Ну так як і зараз, хто знімається тім. Як оці ж? Фермери. Да. Ото ж і тоді ж. Ото ж в каждого була земля, та й каждий сам собі господарював. А тоді началася в 30-му году колективізація, начали все здавать, у те... Поздавали і виїхали відтіля. Ну тоді ж ревкоми, чи..., ну тоді ж не казали парткоми, а ревкоми. І ото ж, ну, ор-

[1] Опитування провели І.Свердлов І.Дядюренко, 2 липня 2006 року

ганізація була. Так же приїзжають і так, як оце щас на собраніє, і тоді ж ото. І добровільно вступайте в колхози. А хто не хотів виселяли в Сибір. Не знаю, на станції багато було сиділо. Кажу: “Шо це за люди?” Ми то ше малі, а то ж бігали, туди ж, на станцію дивилися, то багато людей виселяли, на те, на лєсоразработкі. І ото привезуть їх. Там як оце – нема ні хат, ні кола, ні двора. Вигрузили, розбили участки і стройтеся. Ну, які ж поставалися там. А які отбули срок, на скільки їх год виселяли туди, верталися назад. Ото таке.

В школу ходила, а як же? Ходила, сім класів кончила, а восьмий..., сім класів кончила, а мені було тринадцять год. А мене нікуди на роботу не приняли. Та шо! По годах, з чотирнадцяти год принімали, а мені тринадцять год. Ну шо ж, прийшлось іти в восьмий клас. А в восьмий клас ходила я аж за девять кілометрів. Четверть походила, а воно перед войною, в 40-м году це, война в 41-му началась, а в сороковом году. Да. Началась школа платна, сто підісят рублів нада вже було платить, оце восьмий, девятий і десятий класи. І я одну четверть походила, заплатила за пів года і бросила. [сміється] Далеко ж ходить. Дівчата казали, шо: “Давай. оставайся сдєсь, побудеш у нас”... Я руську школу кончала. Це я вже тут, перетой, перевернула язик, а тож я в руській школі вчилася. Тоже там і діддомовські були, дівчата й хлопці. Кажуть: “Пішли у діддом, і будеш зіму там з нами жить”. Ну це ж, воно ж, якби той ум, шо щас. А то шо? Батьки казали, шо будеш жалкувать же – бросила школу. Я кажу, я год побуду дома, я дєнєг заработаю, і тоді поступлю в технікум. Ну шо? Побула зіму дома, а на весну, отєц говорить: “Киш на работу”. Так я пішла на шахту на вентилятор, сто п'ятнадцять рублів получала. Шо там? Кнопку нажала, посиділа восєм часов і всьо. Це ми жили – Ростовська область, хутор Прохоровка, Красносилінський район. Пролетарський [нерозбірливо], хутор Прохорова. Ой, Там хароша мєсность: річка, дві шахти, лісхоз (три кілометра). Колхоз оце як було, як літом, так председатель приїжджає в школу і просе. Ну, оце, шо ходять у школу. Ми за шість кілометрів ходили, це п’ятий. Нє... Я шостий і сьомий ходила це в селі, а до п’ятого я в городі вчилася. В шахтах. І ото просе, шоб діти йшли на плантацію, поливать городину. Яка городина була, воно ж так кругом отак річка йде, ми поки туди дойдем, у річку поплигали, покупалися, відтіля прийшли, сюда в річку побігли покупалися. Не обіжали нас, і за літо заробим, і капусту і огірків, і помідорів, і все. Такі, як чорти в грязі. Хлопці й дівчата. Там же поливне усе, воду качають із річки, там же харашо було.

Ну, а тоді ж ото началася война, отца забралі в армію. Іще, іще войни не було, так у нас уже була мобілізація, 3 мая, ще войни не було. І вони місяць постояли в Новочеркаську, і їх пустили додому, і тіки ска-

зали: "Вслучай война начинається, ніяких не повєсток, нічого – на воєнкомат". На другий день, і начали і пішли на воєнкомат. Про войну передали по радіо. Ну – "...двадцять второго іюня, ровно в четире часа, Києв бомбілі нам обявілі, что началася война". А тоді ж ото, як началась война, начали давать евакуіровані листи, хто хоче евакуіруйтеся. Ну шо? Моєї матері та у Сталінграді, там були ті..., її мати, вобщем вся родня її. Ну, давайте туди їхати, думали шо туди ж не прийде німець. Ну поїхали туди. Ми тіки доїхали до Ліхої, в Нагорной грузилися. Із шахти дали машини, все погрузили, здали в багаж. Ой, стіки людей було, стіки воєнних на станції, страшне стіки і те було... І тіки доїхали до Ліхої, і обявляють: "Тіше, тіше. Налітають ті..., налітають німецькі самольоти, будьте на остроже. Будьте внимательни! Тіше, тіше". Поїзд так потихеньку, потихеньку йде, йде, ну нічо. На поїзд не попали бомби, він кидав там на станцію. Ми вже оправились із станції. Ну, а тоді ж там... А якого ж? В сєнтябрі місяці, в сєнтябрі місяці, вобщем так, 23-го августа начался нальот на той, на Сталінград. А ми ж так, от Сталінграда жили сімдесят кілометрів, не доїзжая Сталінграда, і там фронт пішов, отак. Відтіля з Катєльніков, і відтіля, то з Кавказа. Я як же він? Тіхарєцкоє, Тіхарєцька вєтка. Відтіля пішов фронт, на Сталінград. А ми оставалися так, нікому нічого. Шість місяців жили ми самі. У нас ніякої власті не було. Було ж за готзерно, начали ще з той (а я робила в заготзерні). Нікуда ж не переїхали, а там яка ж? Желєзна дорога. Евакуіровані, там шо, уже ніхто ніде не приймає. Сільпо – уже ж безвластіє... Нема нічо. Уже ніде ніхто не робе, ну в заготзерні, оце ж. Скільки мені було? Чотирнадцять год? Чи п'ятнадцять? Пішла мішки грузить в вагони. Ну, жили, ото ж грузили ті вогони, поки німці ввійшли. В сінтябрі місяці ввійшли до нас німці. І це сєнтябрь, октябрь, а двадцять второго ію..., того як? Ноября, їх вирядили.

А в нас у хуторі, ой, стіки в нас того було! І катюші стояли, і орудія разні, шо тіки. А оті німці як прогнали, вигнали од нас їх, так стіки снарядів було, а ці як їх? Пушки? Чи хто зна, шо воно стояло. Шо їхніми снарядами і по їх били. А у нас, три кілометра од нас, воно ж 19-го ноября, а ми ж ходили на роботу до німців. А там у нас в хуторі стояли такі хозчасті. Воєнного нічо не було, а таки ото на отдих, ото з Сталінграда їхали на отдих сюди. І були там воєннополєнні наші. А ми ходили шо там, то картошку чистили на кухнях, то може шо там попідмітать, поприбирать. В комендатуру приходять із того, із частей, і нада там скіки дєвочок узять, чи три, чи чотири, шоб там поприбирать у їх. Ну ми ходили туди. А тоді наші ж хлопці, оці ж воєнні, молоді хлопці, кажуть: "Дівчата, з 19-го ноября наші підуть у наступленіє". І кажуть: "Оце отут, днів через три, ждіть сюда, прийдуть наші войска сюди". Та ми

думаєм, одкіль вони знають? А то вони, мабуть, були оставлені по заданію. (То те уже ми раньше ж узнали, шо вони були по заданію оставлені). Ну, винюхували все і передавали раціями нашим. Коли так: "Гу, гу, гу..." Ось самольоти наші, ті, маленькії ці ястребкі літають. А ми ж роти пороззявляли, стоїмо. Шо ж такоє шо ото, самольоти ж літають, перекидаються, і так, ну мо як оце стовп, отак низько літають?! І льотчиків видно. І льотчики махають руками нам. Шо ж такоє? Шо такоє? Коли чуєм, шо десь гримить, як грім. Коли ось тобі – на другий день, чи дев'ятнадцятого, двадцятого, уже ті, уже солдати по хутіру бігають, видно ж ті... Як воно? Разведчикі. Питають: "Німці єсть?" "Та були". "А де вони ділись?" "Хто зна де вони ділись". Як узнали шо наступленіє, так вони через Дон, на [Калач], (це за Доном). Раньше був Сталінград, зараз же він Волгоград. І це тупік, так як це Бердянськ, і там переправа була, і вони на Калач і тікать. А там іще [нерозбірливо], мост через Дон, мост там здоровий такий, три кілометра моста.. І це як зайшли наші, їх вигнали, а в нас оста..., три кілометра од нас німці. Ой! Скільки нас забирали на окопи, де ми тіки не були, і чи..., де я тіки не була? [сміється] І на стройкі Сталінграда була, і на окопах була, чуть і до німців не попали. На передовій були. Приходять так, у те, до сільсавета, і кажуть: "Нам нада двісті душ людей, окопи копать! Ну, шо, хлопці дівчата? Хто можеть іти, і хто можеть рабо тать?" І нас забирають, і йдемо туди. На передову ведуть нас, а воно ж в 42-м году, яка зіма була? Це ж сорок, сорок, більше сорок п'ять градус морозу було! І воно ж так, ідемо оце вечором, дощ іде, ну шо? Валєнкі з калошами, а вони ж намокають! А до утра, до чотирьох часов, до чотирьох, до п'яти, і ото зімою, нас держать отам. Так, і п'ять минут було не постоїш, ото окопи копали. І копали отак, там степ увесь зритий був. Увесь степ зритий був. І це, сільки ж вони стояли там? Шість місяців, в Сталінграді оце, август, сентябрь, октябрь, ноябрь, дєкабрь, январь і фехраль. Третього февраля освободили Сталінград. У нас, три кілометра німці були од нас. Ті відтіль б'ють, а наші відтіля б'ють. Ну, а наші зайшли, тоже ж, ну хто... підбирать. Сільсовєт уже ж сільсовєт начав робить. Уже начали, той, людей брать. Хто можеть куди на роботу, так ми в воєнних частях робили, у прачечних. Стіки отой... Де хліб пекли, там помагали, де борошно сіять. і хліб ото помагали, і все. А тоді, як німців вигнали, тоді вже пішли жить уже по-совєтському. А пішла на почту робить, робила телефоністкою. Усі де які новості, усі знали. Ну, а тоді, схотілося поїхати на завод. На востановленіє завода в Сталінград поїхала. Так там... З мене сміялися там: "Не схотіла в чистому сидіть, у теплі, так, – каже, – работай тут". Приїхала, а там нема нічого, там був цех і все. Ну пусто. Заводи ж усі за Волгу, те переправили, а тут не було нічого в Сталін-

граді. Шо тут? Сталінград увесь був занятий німцями, три кілометра, оце до [Бекетовки] тіки не дойшов. Сюди, сюди ж на те..., з відтіля ж він ішов з [Кательнікової]. Ото пройшов весь Сталінград (а Сталінград над Волгою розтягнутий на 76 кілометрів), над Волгой. Ну красівий город, страшно красівий. Я вже була після войни, і в мене брат жив, уже немає, помер. [нерозбірливо]. Моталася ще поки ходяча була. Я каждий год їздила туди. То не у СталінградВ 43-м году я сюди приїхала. Ну у Сталінграді ж робили на заводах, по дванадцять часов робили на заводах. А в нас був воєнний цех, охранявся. Ну ухитрялись так, шо дуже багато тікало, і я втекла. Мені мастер казав: "Галка, не уїзжай. Ти на хорошому счету!" У мене на станку ніколи не було того, як? Браку, ага. І вже станок, я його ізучила так, шо я його сама справляла! А і тепер же учаться, по три года і по п'ять учаться поки він піде на станок, а ми училися і на станку робили дві неділі. Ото на практиці, як тєорію пройшли, розказали станкі нам: оце така часть, оце така часть, оце сюди, оце сюди закладається, і ставай работай. Дві неділі тіки пройшло і стали робить. Ну, а воно ж у Сталінграді, тоді ж хліб, отака як щас – оце ж кірпічик такий, – двісті рублів хлібинка була! А ми ж такі голодні були. А я ж така дурна була, шо піду у столову, всі їдять а я подивлюсь у тарелку на мене вроде всі дивляться, я не можу їсти, ніколи не їла в столовій. А тоді вже, а то, а шо я получу ції гроші. Піду на базар. Шо тридцять рублів? Стакан того, пшона, крупи разной тридцять рублів, відро картошки пятьсот рублів. Ну вобщем все дорого було. А в мене тут тьотка була. І я написала сюди. А вона каже, прислала пісьмо – приїзжай сюда. І я зібрала манатки та й ушилась, і приїхала сюди. А приїхала – колхоз! Ну, а я ж, я ж і колхозну роботу ж знаю. Сперва були на..., і посіяли і в степу, і картошку садили. Все в полєвой бригаді. А тоді ж пішла на ферму, на свинарнику п'ять год робила, а тоді біля телят три годи робила, а тоді, як пішла з 58-го году на ферму, і по ті..., до 86-го году на фермі робила дояркою. Поки пішла на пенсію, і ще на пенсію пішла, так ходила дівчат підмінять. А тоді пішла, на городині була, в клубі год була уборщицею. "Пішли, – просять, – пішли побудеш. А я кажу: "Ну так це ж постійна робота, так як на ферму, йди каждий день". "А мені, – я кажу, вже одвикла рано вставать". Я на ферму ж у три часа вставай і йди. І тридцять коров було, сперва було по п'ятнадцять, по шістнадцять, доїли руками, а тоді апарати пішли, а то дойка. Ми ще могучі були, то там он бригада єсть, там в нас уже була там автодойка. Так ми вже з апаратами знакомі були, так як тут дали апарати так ми вже знали, як включать і все, так дали нам по тридцять коров. Ну, воно ж тоже, корови, чи той..., робота ж така, як кормлять харашо, той молоко єсть, корови не те, трохи пасли а то стояли в загонах. Дуже

багато корму возили, молока багато було. По триста, по чотириста, по пятьсот літрів надоювали.

Ну, то з 50-х років я тут вже живу. Да. У післявоєнні роки трудодні були, налогі дуже сильні були. Ну оце хоть є в мене, хоч нема нічого, однако плати м'ясо і яічкі плати, двісті яічок, сорок кілограм мяса, за город чотириста підісят рублів.

Були й на дерева налоги. А тоді знаєш шо, начали садки вирубувать люди. Були те..., а тоді ж в 50-х годах. Я в 47-м, чи в 48-м на свинарнику робила, вже трудодні були. Тридцять трудоднів, ото як день одробиш і один трудодень. А стіки? Хоть роби до упаду. Самі і вичищали, самі і той і фураж привозили, і ночували самі. І ото тридцять трудоднів усе. За місяць заробляли, ну тоді і мало давали хліба, а тоді в нас... А в якому ж году? Їй бо забулася в якому году? Шо оце, тридцатитисячникі були, председателі колхози піднімали. А тут, тут оце у Чубарівці, тут колхозів багато було, це – Могуче, Пролітар, це ж Перебудова, Молотов, Перше травня тоді там, там іще десь. Мабуть, колхозів сім було тут. А тоді ж ото начали соєдіняться, обєдіняться колхози. І те... начали дороги строїть. Ми оце на Роздьори дорогу строїли. Тоді оце у Пологе, як під міст під'їжджаєш сюди, вже на Чубарівку, оце [тут де я мосту] була на дорозі з хлопцями. П'ятнадцять душ у мене бригада була. Я їсти варила їм, я кажу: [сміється] "Хай вас порозриває, як я вам успіну?" Ну встаю в чотири часа, або в три часа. Нада ж картошки начистить, нада наварить бригаді, шоб позавтрикали. Камінь били Дорогу тепер же асфальтом покрили, а тоді ж каменна дорога була. Так я ото, була з їми дві неділі. А тоді приїхали додому. "А, – кажу, – я більш, – кажу, – не поїду з ними". Кажу: "Хай ще хтось їде". Кажу, я там і не спала. Ну, а як же? Поки снідать звариш, це ж не один, а п'ятнадцять душ. Ну ми були осінью. Продуктів не знаю, стіки возили всього: і яблока, і дині, і кавуни. А хліб отакий! Тоді ж у колхозах самі пекли хліб. Мяса! М'ясо каждий день возили. Тоді ж холодільніків не було, і ото каждий день м'ясо привозили нам. То шо, а тоді ж не в кругову, а навпростець дорога була. Ми вілісапєдами їздили на Пологе. Ото утром встали, вилісапєд включили і газнули. І після обід, на обід уже й дома. Навпростець, піднялися і уже на Гострих. А ну шо ж? Харашо, після войни, усе начало в магазинах поступать, усе. А тоді начали гроші давать, хліба, ну оце після оцих год... Да, уже в 60-х годах. Да.

Паспорти з'явилися мать, в яком? В 76-му? Мабуть, в 76-му году паспорти начали видавать. Бо я колись глянула в те..., тоді ж совєтські були в нас паспорта, а оце ж поміняли на українські. І шо воно дало? А тепер попробуй поїхати куди? Поїдеш? В жизні не поїдеш.

А в 60-х роках тоді не було. Тоді із колхоза не випускали. І попробуй не піди оце день на роботу, так тобі і в павління і оштрафують і все. Тоді ж усе уручную, і пололи і все. Я знаю, шо ми ходили, дарма шо я на фермі робила, а ходили і качани ламать. Оце в нас було три свинаркі на фермі. І яка оце дома вихідна, то йде на те, і попробуй не піти. Тоді ж строго було, шоб усі рабо тали. А тепер, хочеш роби, хочеш не роби. Як хоч, так і живи. Такі молоді люди й не роблять. Ну то це просто вредітельство. Я знаю, як ото ж ми в Волгограді були. Так, як на завод іде смєна, стіки людей ідуть. Там же тисячі на заводах. Одні туди ідуть, гудок загув, одні туди йдуть, а другі ідуть із смєни. Так там же тисячі. Там же стіки заводів! Ой! Та шо тут?

При Брежнєві, жилося харашо. Ну оце Брежнєв і Андропов оце, в оціх годах харашо було. Усе в магазинах було, і все дешево було. А тоді ж..., тоді..., перестройка пішла. А чого пішла перестройка, я ж..., в мене в голові не вкладається. Взяли розігнали Советський Союз. Голосували ж! Я не знаю в якому году... В 91-му. Ну ото ж голосували за Союз. Шо б був Союз. І хто нас празнував? Ніхто! Вони шо зхотіли, те і зробили. Оце Шушкевич той, Єльцин і той... Як же його? Кравчук. Оце їх три. Три нада було в морі втопить. До чого оце дойшли? Ну до чого?

Ферму Горовий розпродав. Председатєлем був. І оце ж, я не знаю шо воно там случилося? Колхоз на банкрут, не стало роботи. Та, та ж сама земля! Начали фермери, каждий собі тягне.

В 79-м году чоловік умер, а я сама осталася. Ну шо осталася? Дуже я злякалася, як він умер у хаті ж. Лежав в больніці два місяця, нічо не помогло. Так вони його виписали, так він дома вмер. А я злякалася. Так тоді ж ото ж в 79-му він... А восімдесятом году я поїхала на курорт (я п’ять, п’ять год підряд на курорти їздила).

Прийшла парторгша і каже: “Знаєш шо Галя? Поїдь на курорти, ти от дохнеш. Трохи розвієшся между людьми. Воно ж там процедури пройдеш, усе”. Ну я ото ж поїхала, в П’ятигорському була. Тоді була... А де я ще була? В Місхорі, в Алупкє, в Черкасах була, у Чернігові була, в Закарпатті була, на Карпатах, на Карпатських горах була. Які там гори! Вроде оце ліс з небом стоїть. Ну там шо, я дуже хвора була, в 68-м году. Як тільки взнала шо захворіла, пройшла комісію, і мені дали справку, через тиждень дали путьовку. У Чернігові була,у Ялті. Путьовки по двісті двадцять, а я ж за путьову ніколи не платила. Це я там платила десять чи пятнадцять рублів. А вобще один раз зовсім безплатно давали мені путьовку, ну ті..., профсоюз платив за путьовкі. Нічого, отак і жила і тепер ото живу. Колотюсь.

Кейда Іван Миколайович, 1939 року народження, с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Звуть мене Кейда Іван Миколайович. Тища дев'ятсот тридцять дев'ятого року народження. Батько мій – Микола Іванович, з 1909-го року, мати – Матрона Григорівна, з 1910-го року народження. Були колхозниками. А дідуся, бабусю не помню я.

Ну, то розказували, до колхозу, як ще до колективізації, казали, шо то там самі хазяйнували. Ну, що , один каже, що хорошо, а другий каже, шо нехорошо. Важко було – і так, і так було, понімаєте? Дідусь мій, хоч я його не знаю, а він, тут село Межиріч рядом, в нього був млин, вітряк. Він був багатий, коні були, да. Хазяйство, все було. А потім вже колективізація... Передав цей млин колгоспу і так і робив в колгоспі. Дєдушка в нас занімався ремеслом. Робив шкіру на ботінки. Сам робив, сам і шив, це все його було діло. Ну, я не знаю, звідкіля він це знав. Тому, шо, я знаю, жизнь, така обстановка заставляла це робить. Це ж було ще до революції.

Як організовували колхози то я вже, цього не знаю, не при мені це, вже батьки наші знали, а ми...

Про Махна чув, почти земляк. Ну, розказували, да, що банда була. Батьки казали, шо жестокий Махно, жестокий був, казали. Вродє так розказували, – хто вигравав, тому і помагав.

Про голод 30-их розповідали. Ну, так казали за 31-33-й, да розказували, що був голод. Да дуже страшний був 47-й рік. Уже я помню цей голод, і мені було там дев'ять років, помню тоже.

Ну що їли обично? Якщо б не корови, то ми б, наверно, пропали би, а як корови були – молоко... в, це, лободу це совмєсно мололи. Робили такі лєпьошки робили і цим пітался. Да лобода, де там той, оце той, називається, його, він, тим, конячий, кінський молочай, шавель кінський, ото те мішали, ну вижили.

Про війну не можу нічого сказать. Ну, батько пішов на войну, він не вернувся, так шо після войни його не бачив. Ну, і ще помню, да, як бамбьожка була, це помню. (незрозуміло). Пацани були, ото біля нас, з бугра пушки били, а ми у погрібах ховалися, сиділи, це помню, да.

В дитинстві в школу ходили у 47-му, да, в сорок сьомому я пішов у школу, первий клас. У 55-му закінчив. Вісім класів. Ну, робив тоді у колхозі після школи, а в 58-му призвався в армію.

[1] Опитування провели Н.Зубенко, Д.Веронський, 10 липня 2006 року.

Служив в Ніколаєві, на Україні, воєнно-морськой флот. Ну, прийшов з армії, так же в колхоз поступив, шофером робив, і поки, на пенсію пішов.

В дитинстві в нас був футбол, та не футбол, а м'яч (незрозуміло) просто такі ігри були, ну, все в основном, таке... Ну, зимою – коньки (незрозуміло). Коньки, санки. Ото таке. А так , в основном тоді не було (незрозуміло).

Ну річка тоді, конєшно була, не то шо щас.Зараз річки почті нема, а в те врем'я ми ще коней купали на річці, тошо річка була глибока.

Ну в карти конечно грали. Ну, в дурака, це ж як обачно. Так було, після роботи сідали, не без того. А так, щоб той такого не було. В очко грали, програвали. В то врем'я вобще не було. Щас масово, ви бачите, після тої, і програють, а тоді такого не було. (незрозуміло)

Ну, я скажу, з армії, як прийшов, це 61-й рік. Ото з 61-го і до розвала вже поки, можна сказать, так с каждим годом годом все лучає і лучає було. І луччє-луччє було с каждим годом. Пока оце не розвалили.

Як референдум був в 91-му, голосували ходили за незалежність, як і всі голосували.

І зараз агітація – кажда партія своє, комуністи своє предлагали, Наша Україна своє, Тимошенчиха своє, Ну, каждий отако. Листівки привозять. "Наша Україна" один раз давала концерт в сельськім клубє. Був концерт. Приїжджали із Києва. Внуки ж ходили.

Колись і п'єси ставили. Оце – "Сватання на Гончарівці". Це в нас Валентин Федорович, покійний, так він Стецька грав, було таке. А кого я – не помню, знаєте, дуже давно це було.

Коли я ходив у шостий клас, помер Сталін. Скільки мені було там? тринадцять? Після войни, це конєшно розруха була, но с каждим годом було лучшемі лучше. Налоги накладали, налоги, потом прийшов Маленков після Сталіна, зняли налоги. Легше стало, недовго було, тоже ж ото й так. Стройки пішли. Це з якого там, 57-й, 56-й... Село строїлось, багато, люди строїли хат, да оце я з армії прийшов і я хату строїв , ну якраз тоді.

На свята...в нас ну, як обично, круглий стіл, за столом сіли, щоб компанія, випили. Ото як обично воно раньше було, та і щас воно таке. Да, раньше по хатах збиралися, якийсь там празник, по хатам збиралися. Такого, щоб десь под магазином, такого тоді не було, це зараз, за каждим углом можуть понапиваться, а тоді ні, тоді, оце який празник, на Мая, на Октябрьску там, тоді оце собирається компанія. У якійсь ото хаті.

Ну, тоді, я б сказав, що тоді таких як шас, таких не було п'яниць. Були, не без того, но такого масового не було.

У нас до войни був головою, а потом, після войни, хороший мужик був, його хвалили, маєтний був, і робив хорошо і у нас колхоз один з передових був. Оце і називали колхоз Могуча Україна, оце тож діли.

Дітей хрестили в центрі. Наші в Оріхові возили, бо тут не було церкви, да. Казали люди, шо партійні тоже хрещені. Мій батько був партійний, казали люди, мене ж хрестили, правда мене охрестили ще у війну.

Кейда Таміла Іванівна, 1941 року народження, С.Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Я жила в Куйбишево. Куйбишевський район. А тут в школу ходили, срода ходили, бо там школа в нас була до семи класів, і ми всі сюда ходили, у Чубарів ку. Раніше дітей багато було. Як я ходила, нас було чотири класи: А,В,Б,Г. Чотири класа. А зараз на один нема дітей...

Помню, як я ходила в школу і Сталін помер, це в 53-му році. І ми ходили на мітинг. Там є такі, шо плакали за ним, є, считали його батьком, великим начальником. Нам після войни був порядок. Ніхто, ніколи... Як бідно, не жили, ніхто ні в кого не крав так, як зараз. Ходять і послідню курку крадуть, і все. А при ньому був порядок, хотя він строгий був...

Після війни у нас державні займи були. Обязательно. Купляли ото облігації, заставляли. Молоко здавали все врем'я. У нас Дора корова була, погана. Було важко. Надо було двісті літрів молока здать! І крашанки здавали, і мясо здавали. Оце я знаю годів стільки, а тоді вже не стали накладать. А свиней ми не держали. Якось одне порося було, так його надо було здать на мясо. Тоді [пізніше] вже дали м'ясо... Можна було й собі різать. А то і шкуру надо було свині обдерти і шкуру здать!! А якщо в корови теля народиться, теля тоже ми здавали. А якщо корова помре, що ж його? Смотря який колхоз, було, виручав колхоз, давал теля, вирощували теля.

Були налоги на дерева. Ну, стільки там платили, я не знаю, я ще невелика була. Оце з дєдушкиної половини, а там сарай, і дуже красивий був садок, великі вишні, груші, яблуні. І стали накладать налоги. І люди їх повипилювали, порубали на дрова, попилили.

А на місті садка трава росла, город ріс.

Хрущов прийшов, стало тоді вже краще, вже ми жили краще. І ми раді були, як він поїхав у Америку, як він балакав. Знав коли що ска-

[1] Опитування провели Д.Воронський, Н.Губенко, 8 липня 2006 р.

зать, без ніякої замашки, без нічого. Це нам дуже нравилось, нас він , людей, якось считав... І він всім нравився.

Садили і горох, і кукурудзу, і пшеницю, в основном, як в усі времена. Я знаю, батько мій був агрономом і ми часто любили по полям ходить, так що я в полях і виросла. Так шо я знаю.

А з кукурузи мололи борошно кукурудзяне, як оце ж мука, і таку саму муку давили. І з неї кашу кукурудзяну робили. Тоді оце хліб пекли з борошна такий кукурудзяний, а то в основному, для корму її. Воно і до Хрущова була кукурудза. Тільки при Хрущові якось більше сіяли її.

Ну, при Брежнєві це, конєшно прийшло врем'я! Це вже жилося лучше! Ну що ж, ці времена кончілись. Я получала сімдесят рублів. Сімдесят рублів заробила, я могла купить за них і одітися, і обутися, і купить їсти. Продукти ж були дешеві! Був тоді шістнадцять копійок оселедець. Я піду в магазин, кіло – руб двацят чотири стоїло. Могла купить що угодно, Ковбаси палку куплю – 3 рубля. Називали її і " Московська", і " докторська", і як там.

А у 80-х роках вже краще жилося, вже все ж було, все. В 90-ті ж голосували, референдум був. Да, голосували за вільну Україну, бо думали, шо це ж будем жить! Коли ж тепер побачили, як ми живем. Голосували, щоб Україна була вільна, голосували за вільну Україну, бо нам же носили листівки, роздавали, що Україна і те дає, і те. І ми скільки чого вирощуємо, а Росія нічого. І ми тільки думали, як одійдем од Росії, будем жить. Ну і одійшли. І то тепер все дороге. Всего не докупишся, грошей ні на що не хвата.

Листовки вкидали, видно на почту їх приносили. Чи я зню, де їх брали? Сперва ж ото, був Горбачов, була ота Росія. Ну, Горбачов всім нравився, всі були як то за нього, а за Кравчука не дуже голосували. І його не дуже і хотіли. Кандидат був один.

А ось коли почалася реформа сільська, тоді усі землю паювали. Я робила весь час у колхозі. Тоді же дев'ять років я робила у лікарні поваром, ну і мені ж землі немає, хоча я все врем'я проробила в колхозі. Ну мені її немає! А ті, хто просто вобще не робили в колгоспі, тільки числилися, тільки писалися, тим земля є. Отак розпайовували!

Пісні співали, але я українських мало знаю, бо я більше жила між руськими людьми. Так там руські у нас співали, а тут, уже як стала я тут, стали співати українські.

Назви балок я знаю, от одну, знаю, там де ставок, називають Крутениця. Ну чого, я даже не скажу. Може того, шо там дорога йде круто вгору.

Село наше раньше було, кажуть, Власівка, називалося. Це, як я в школу ходила. А тоді – Федорівка, а тоді вже, після тієї Федорівки, почали називати оце Чубарівка, оце ж в ім'я Чубаря пішла Чубарівка. У нас є музей у центрі. Так ми знаєм про нього. Кажуть було на нього гоніння деякий час. Як село Федорівкой було – це по фамілії одного багатія. Люди селилися туди, строїли там хати, робили у багатих (Нечекуренки були, два брата багатих, їх тоді розкуркулили і вислали). А в їх люди робили, і ото там селились, строїли там хати, робили цеглу, і там жили. Це вихідці всі звідтіля. Це й мій батько і багато таких.

Раніше (дєдушка якось казав), називалися інакше вулиці, як те він казав? Казав якось, ще при німцях, якісь там сотні були і кутки, й бригади там були. Я не знаю цього.

Були знахарки свого часу в селі. Оце батьків батько, він робив же плотником і в церкві був дяком. І він лєчів коров, як це молоко заберуть. Ну як лєчів, я цього не знаю, а знаю шо лєчів. У мене часто люди питають, я кажу, я не знаю, кажу він розказував у той час, мені воно не надо, я не запоминала. Як зараз відьм немає, мені це не надо, я не знаю. Мене часто питають: " Та дід же знав!" Так шо то , шо знав? Так я не знаю!

Були й баби-повитухи, ходили. Як мій родився, найменший, так гукали бабу. Вона ходила по людях, в кого роди, так вона приходила. Шось там читала, співала, навколішки молилась Ну я не знала чого, нас тоді забрали з дома.

Коли молоді були, були вечори. Ми ходили у клуб. Часто був і вечір вальса, і танці були всякі там, і вечори разні були. Придумували то в честь якось празника, то в честь якого робітника, були вечори місцевого робітника, були вечори. Були хори. Ми участували. Була художня самодеятельність. Всякі гуртки були, тоді багато було – драматичні гуртки були, і хорові. Такий був хор! Це організовував все зав клуба. Ми грали і у виставах? Вистави всякі були. І "Сватання на Гончарівці", і інші. Дуже часто. Люди йшли дуже харашо їх дивитися.

Були у нас німецькі поселення. Де я жила була, в Куйбишевськім районі, там у нас село рядом було, Червоноселівка воно називається. Вони (іноземці) називали його Ротендорф. По-їхньому, а по нашому називається Червоне Село. Бо "ротен" – це червоний, а "дорф" – це село. Там німці жили і оце, де я жила, тут село велике, рядом тож де жили німці. А як почалася війна, вони ховалися, бо їх вивозили. Наші ж боялися, що будуть помагать німцям, бо вони ж німецька раса, і багато людей ховалося. Були і євреї. Це в основному село Чкаловка, там в основному були євреї. І в нас там було село Найвен. Найвен казали, так називалося по-єврейські, і там жили євреї тоже. Бо, я знаю, було ідем,

батько робив агрономом, каже: "Сєйчас будем єхать до євреїв, на поле туди дивитися". Займалися тим, що і всі люди в колгоспах робили. А ще я знаю, одна дівчина, вона ходила зі мною в школу, і вона була акробатка. Це вобще, я не знаю, де вона навчилася, я її не питала, ніхто її не питав, но всі акробатичні номери всі вона робила от і до, і вона була єврейка. Ці поселення були тут давно. Їх заселяли ще при Катерині. Хто-зна, коли їх завозили, то німців, то євреїв. Між собою вони розмовляли... ну як там дома, рідня, могли по-своєму, а так розмовляли по-українському, по-руському, в основном.

А тут і баптисти були. Ну якось ходили люди до їх. І те, я з ними, не... Вони наші, місцеві. Це якась секта. І вони ото там усі, знаю, оце там Горба жив на цій вулиці, старий, і казали, шо вони баптисти, і співали вони якось по-своєму все. Одягалися як і всі. А знаю, оце в них як хто умре, у нас плачуть, у них не плачуть. У них співають на похорону, і тоді шо в їх, ото ми ставимо хрест. Єслі вмре хтось, так вони покойнику хреста не ставлять. Так тіки надгробний камінь... Ну, зараз теж єсть священники, священника гукають, священники там і співають, і читать, і все.

А були спеціальні люди, які підказують. От оце ж дєдушка мій, оце ж робив дяком, він знав як там, шо там. Він ходив, оце часто люди гукали, він ходив , підказував. Є такі люди, шо співали в церкві, церква тут раньше була, її ж розібрали. З неї построїли школу. Була красива церква, здорова.

Казали тоже, гарна була церква. Ну дєдушка усім розказував, шо її розбили, і школу з неї зробили, школу. Він же ходив, там робив дьяком.

Були цигани, тут проїжжали бричкою. Вони їздили конями. Кібітки у каждого, діти там сидять у кібітках. То просять, ходять, ворожать ці циганки, як всі. Вони були в основном ковалі. То коня підковували (раніше коней було багато). І в колгоспі робили коні, то коням підкови набивали на ноги, то циганки шось наймалися, ходили трохи і полоть у колгосп, не дуже, но ходили. Ви знаєте, в таких юбках ходили. Ходили в таких рясних-рясних юбках. Рубашки були у жінок в основном то білі, то вишивані такі, да. Ну, мені, мені вони не ворожили. Не вірила я у це ворожіння. А дівчатам ворожили. А зараз тут ніхто не оселяється з циган.

Кібальська Алла Свиридівна, 1931 року народження,

с.Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Кібальська Алла Свиридівна. А дєвічья моя була Мосейко Алла Свиридівна. Я тут родилася в 1931 году. Отут і проживаю. А тільки у нас оцей називалося оцей хуторок, оце во шо зразу, називалося хутор Новий. А Золота поляна була отуди двадцять з лишнім дворів. Отак, через балку аж сюда. Я там...сама крайня хата. Я там родилася. Батько мій був із 7-го, тисяча дев'ятсот. Звали Мосейко Свирид Корнійович А мама 9-го. Тесленко Софія Федорівна. Ну, батько рано помер. Ще у 36-м году. Мені ще й чотири годи не було. Ну мама тоже померла рано шістдесят...у...у якому ж це вона годі? Вже й забула! В мене пам'ять така...

...Про Махна це я чула ж ото, тут розказували. А то ще батько мій іще, тоді ж репресірували багато і придиралися ні до чого, а забирали. Так я знаю, що у нас, у нас нічого не було. А тільки ті вівцю різали і вичинили. Ото ж шкіра була з вівці, і лежала вона на кроваті. І вони ото шарили, знайшли ось оцю то шкуру і прислали до батька й забрали батька. Но вони щось не дуже довго його держали, і той випустили його. А вже діда мого, це вже ж батькового батька. Вони тоді жили багаті, ну багаті жили вони й скотина була в їх, свині.

Ну ото ж їх кулачили. Так, а за шо? В землянці жили, а тільки землянка (я ж помню маленька була так не перелізла), вкопана в землю... так не вилізу! То держусь над, поки мене хтось підсаде. А половник у дворі в їх був здоровий. Ну отако стєнки, а то криша така і ... Потому шо вони... Оце ж вони тоді тоже жили ж...земля в їх була. І вони оце так літом соберуть урожай оце, – пшеницю там, ячмінь, чим там ще яке, і складають в снопи ті у цим же ж половнику. А тоді кончаться отакі літні роботи. Тоді вони вже на дворі там і дощ, і сніг, а вони розстеляють і котками ж, тоді кіньми це...молотили. Настєлають же ж той... Це ж ви не в курсє дєла, воно ж тепер же то комбайни то, а тоді ж вони вручну все робилося. Воно і у войну оце робилося так уручну, і тоді іще ото. А тоді ж, як оце стали куркулить, то вони у людей забирали. Тоді ж ручні віялки були дерев'яні, плуги там, сівалки, і все оце ж везли до них у половник, до дєда нашого. А люди... знаєте які були роз'ярьонні люди?! І коли падав сніг. Один підійшов і підпалив, а він же ж соломою накритий, очеретом. Підпалив же і пішов, і сніг хліб його закрив. А бабушка ж почула дим і та й вийшла ж уже до скотини вправляться. Як вийде ж туди, а відтіль воно горить. І назад, і начала ж кричать, тут позбігалися люди. І зробила ж слід свій, і вони сказали, що це ти підпа-

[1] Опитування провели І Дядюренко, Я. Герцик, 12 липня 2006 року.

лила, і забрали бабушку. Подержали її год у тюрмі, на строгому режимі. А тоді узяли її ж та це у столи оті, де готовлять їсти, туда її ж взяли помагать, вона там наїлась і вмерла. Голодна ж була тоді. Так вона ото год побула тільки й вмерла. А дєдушка ще довго жив. Дєдушка тоді із [нерозбірливо] його не взяли. А в ті, де він перебував оце й войну десь той, дітей побросав, дітей багато в їх було – самі виживали. Так шо ото я помню трохи ще і довоєнного.

Як колхози пішли, то нічого. Тоді знаєте багатих мало було, особєнно тут у селі, а все таки ж бідні люди були, с удовольствієм ішли. Ніхто нічого не заперечив, не робили таке ж...капості ніякої, нічого. Тихо було, спокойно, не вбивались. Не так, як ото в кінах показують на Западі творилося. У нас спокойно було. Люди йшли. І тоді ж ото і корови забирали на хверму зводили, оставляли на двох хазяїнів одну корову. От. А там тоді люди вже вирішали, де теля отдадуть і так начали каждий... Розрішалося одну корову держать, одне порося, одне теля. Зараз, бачиш, скільки хочеш держи, хоч і десяток, хоч і тої єсть. А тоді як таке було, знаєш, строгота була! Це одна корова, одне порося, одне теля. І то, як по желанію, ми ж контрактували називається шло. Законтрактуй теля в колхоз. І люди тоже і їм виплачували гроші якісь там і вони здавали телят у колхоз. Оце я вже, я вже помню у якому це годі, в 40-х, отам десь. Я даже на фермі (в нас була) приймала от доярок телят двадцятидневних, а тоді вже там і по півгоду, по сім місяців були телята. А вони ж тікають, так ми їх триножника, а ще гірше за ногу прив'яжем, щоб [нерозбірливо], а не бігає [сміх]. Примінялися, і ото так. Ну в колхозі тоді працювали всі.

Про голод мама розказувала. Це ж я як раз у 32-му родилась, а 31-ий дуже голод великий був. Казали, шо їли там траву і спасались – оце конопляна олія була стільки. Ну, а їли, мололи всяку всячину. І полову, і просо, і де що було. Виживали, багато і померло й у нас тут.

Оце ж нас багато було дівчат і багато в нас ще ж у Германію позабирали, були при німцях. А тоді стали вертаться з Германії. Як поверталися, розповідали, як вони там жили. Ну розповідали, хто у хазяїнів був тоже по всякому було. Воно і хорошо було і погано. А хто ж на заводах робив, тім вобщє було плохо. В нас тут один мужик був, так він прийшов не живий й не мертвий. Правда, думали що Він, правда так нічого, ще й прожив. Ну берігся, конєшно, тут. Було їм по всякому, конєшно.

Ой! Німці ставилися до нас по-всякому. А вже як отступали, тоді вже й хати палили, і коров постріляли, биків, телят, страшне, що робили... і тікали. І догнали їх у [не зрозуміло]. Ми отам, ми крайні жили, а там по бальці був баштан. Так вони замінірували, знають що ж дітвора

тільки той і в баштан. А в нас вони якраз там на краю ішов один п'яний. І там до одних зайшов – не открили, а тоді одна женщіна сама жила з пацаном, открила, перевділа його. В неї син її, чоловік забрали, тоже в Германії були. Вот. І вона його перевділа і там була така копанка в бальці, там вимочували оці ... прядиво оце ж конопля. Бо конопля раньше дуже нам помагала – в нас одежі ж не було ніякої, а оці коноплю сіяли, вимочували, вибирали його, а тоді пряли полотно з його робили, шили із його одежу. Вот. І там ото в бальці конопля ті були. І вони, значить, його в криницю того плєнного, бо німці ж якраз отступають. І накрили його коноплями. І там іще пацан цієї ж женщини, що ото перевдівала, їсти йому носив. Він три дня там сидів, поки оце пройшла ця передова. А тоді виліз, і начав, оцих пацанів зібрав уже малолєток, і показав, як оці міни розмінірувать. І ото, іще і я там участувала. Вони розмінірували, ну а ми ж тіки дівчата виносили з поля ото накладували. А тоді вже впослє... (снарядів скільки там лежало!), а тоді вже впослє машини вивозили його все, прибирали. І ото так. А німці, я ж кажу, і палили. Но у нас тут одна тільки хата згоріла. А тільки ото ж у нас там орудія як стояли, як німець отступав. І оце ж тоже прядіво вимочене стояло... Той, – лежало. Так вони оту зенітку, що збива самольотів, оцим прядивом вимостили і той. А на ту сторону сад був наш, а на цю сторону сусідський. І вони там орудія страшні поставляли на Чубарівку туди, відтіля їх гнали. Так вони, як бахнули, так у нас зразу в хаті вікна повисипались, і стіни порепались. От. Ну вони ото ж недовго. Три дня вони той, а ми в ямці сиділи, хто в погребі. Іще із Чубарівки вигнали одних молодих, но я не знаю, чи вони женщінами були, но один мужик у женському був одітий і женщина. І волами приїхала у крайню хату, далі вже вони не проїхали, бо вже стрілянина й то. Так вони ті сиділи там в...погрєб у нас ... Німець вийшов з порога і постріляв тих волів, корову, теля. А ми ж цього не бачили – ми ж у ямці сиділи. А тоді один німець та з пістолєтом залазе туди в ямку, а ми ж на дробині там. І сидить і куре. Мама ж навколішки впала та просять: “Не стріляй нас”. А він: “Нєт, матка, нєт. Нємєц капут, нємєц капут”. А вже танка там на низу стояла вже ушла. “Нємєц, – каже, – капут”. І ото покурив, виліз і тоже. Стали ото вже ворушиться виїзжать. Ну конєшно...

У нас був один той, поліцай, його хату спалили, як він же ж акувірувався. Тільки ж начали отступать німці, він акувірувався. А тоді жінка з дітьми вернулася, а він так не вернувся, бо чи живий він був чи не живий. У Чубарівку вернувся один, так його оце начали ж на нього гонєнія, і він утік. А це вобщє і не вернувся. Ото. А так не було в нас більше. Були партійні, їх тоже забирали.

У нас тут в Чубарівці були й женщіни партійні. Мужика так повісили там десь, а я ж там туди не вчащала. Гоняли по снігу босих, голих – збувалися. А у нас тут не було нічого, тихо було так. А ото, як отступали, так тоді ото есесівці ганялись – дівчата бігали, тікали од їх. Були такі нехороші, і особєнно нє німці, а... румини, найняті німцям. Ото так.

Та й 47-ий був дуже тяжолий год, я знаю. Тоже один мужик помер, а його в ряднинку, у нас тут на кладбищі, вмотали в ряднинку. Іі ми ж тоже побігли дітвора. Та не дітвора, я вже ж робила. Пішли ж на кладбище. А він, значить, із голоду вмер, не застиває тіло. Із ряднинки рука так і випала. А ми полякалися [посмішка]. Ану-ка – мертва людина! А вдруг його ж в яму кидать, а він рука той, ряднинку дужче тягли, поклали, прикидали. Це таке.

Ну, вобщєм я не знаю за Чубаря, а читала ото колись, що він землякам помагав. Він же ж житель Чубарівки. А ми тут самі виживали.

За ці два голоди людей багато повмирало. Дітей багато померло, да. І в нас є діти поховані. Тоже кажуть, із голоду померли, на кладбищі. Но тільки хвамилій я їхніх не знаю.

Після війни ми ж працювали. Вивозили оце ж, і городину садили, і собирали і огірки, і помідори.. А виращували як ми їх трудно. Ано в нас що то там на Золотій була городина і ряд криниць оцих от понад тим... городиною. І оце ми так, малишів в нас же скільки. І бочка дере’вяна така, літрів триста в неї влазило. Волами з криниці там витягує, те ж на бочці сидить, наливали воду. А тоді ще потому, наші матері і наші ще й ровесники, ті лопатою копають ямки, ті розкидають розсаду, ті садять, а ми ідем поливаєм, за нами йдуть пригортають. І це ж так виращували. А потом оце ж і баштан собирали, вивозили ж. Все ж воно йшло людям на живность ото. І так же ж пололи ланки, і кукурузу, і сонях, і рицина ще в нас була. Тоже, казали, виробляли масло на самольоти з цієї... з растєнія цього. Тліщавина вона називається, а ми ж тут просто так рицина називали. А як її трудно різать [не зрозуміло] А тоді на сонці воно вилускується. Тільки її нічим не молотять, нічого. А то ж ми вибиваємо граблями, вилами перетрушуємо і той, і так тоді ще й нарощата точимо, поки ми його той. Но вона дорога була, хорошо ми заробляли на ній.

Ну послє війни, конєшно, не так дуже швидко восстанавлювалось, потому шо, знаєте, зразу ж після війни ні тракторів же ж не було. А тоді вже ж один-два “хе-те-зе” було, но це вже після. “Універсал” був, а тоді вже це у 48-м, навєрно, вже американські були такі формали: два колеса спереді, і два разом, вже колеса були. І було ще нерозбірливо тільки в борошно попав вже всьо, надо розкопувать, щоб його витя-

нуть. Я то і на прицепці ще робила, і ще у 48-м. Трохи в 49-м ще два місяці на тракториста вчилася. Ну, а тільки на прицепі поробила в 49-м і забрали дояркою. Вобщєм скільки жила, стільки і робила. І работала до самої пенсії, уже послідніх двадцять год, на хвермі.

А тоді ще... вийшла я заміж. Сюди западники приїжджали з Львовської області, робили тут у нас, на стройкє робили. І з одним ми оце ж познакомилися, і тут построїлися, прожили тридцять сім год, і він помер. Но він під аварію попав. Ну нічого. Проробив вєтеренаром тоже тридцять з лишнім год. І так ми оце ж тут построїлися і так і живем... Це ж те... У якім це годі? Це те, як началася шо оце ж. У 50-м годі це в нас були ще [звели Балочки], були отдєльно. Був ще Кремінний отут через [нерозбірливо]. У 50-м годі звели нас усіх і ще я на фермі робила дояркою, так уже на Кремінному ото. А тоді після того, оце уже, як оце 90-ті годи. Тоді не розрішили строїться там на тій Золотій... Оце прозвали, назвали оце Золотою поляною це. А те село роз'їхалися хто куда. Там уже так получалося воно.

При Брежнєві чи при Хрущові, навіть Сталіні ну не було краще не при кому, всігда було одинаково. Трудились, і заробляли, і жили. Оце так. При всіх одинаково, потому шо трудились. Конєшно, як ото після войни сильні налоги були. Як оце разруха, ото ж усе востановлялось, так нам накладали налоги: і яічка, і молоко, і ото не заріж поросятко, якщо яке хто вигодував. Боже сохрани, що б його не обдер шкуру, і не здав шкуру! Судитимуть, штрафуватимуть таке ото, трудна було. Но ми понімали, що це післявоєнне було. І пололи, і все робили, потому шо знали, що це наш заробіток. І ...ой! Та що не робили: і по-первах солому [не зрозуміло] для скотини, зміщали. А як скирдували, як вже появилися трактора, оце ж уже після... Ну вже колхози востановились. Уже ж трактора, уже ж "Білоруси" появилися. А тоді ж оце на степу помолотять, кучі поставлять. комбайн того солому. А вже ж на хверму два трактори таку трустову волокушу, як скрутять, як притягнуть. А тоді ще трактором стягнуть і наверх, а там баби кубляться – розкладують. Ви представляєте, як це ту солому, шо закрутилася, так її розтягти, вилками розкласти, щоб скирда була?! А тоді вже примінили все шо били на січку, січку. Вже легше було розправлять.

Було таке і трудодень. Ну це так, як начисляли гроші, а тоді нам писали трудодень. Ага один трудодень, чи два там, чи три, чи п'ять, хто скільки там же ж роботи зробив і той. Було таке, що раз у год платили ці дєньгі, а то трудодні ставлять, ставлять...А в кінці, а в кінці видно вже, як пройде молотьба, після косовиці, тоді вже ото на трудодень нараховують чи по двісті, чи по сто грам зерна, тоді можуть получить. А гроші начислять у кінці году аж получать, і таке время було. От. А тоді

вже, тоді вже пішло... Це вже з якого году отам.?.. Та ще в 60-х годах почали вже гроші платить більш, менш так. Ставки начали...да, от заробітку... Ми вже, як доярками робили, там нам вже от жирності платили, от кількості молока. Гроші вже ж більш менш були. А люди так і на ставках були. Так дід мій вітірінаром був, йому шістдесят рублів ставка була. Ну вобщєм так люди виживали. А саме главне, що город посадиш, обробиш. у городі придбаєш, і сємочок, і картошка, і всі овощі. І тоді все, як лишнє було, тоді можна було продать. Ой, а продавать як возили! Даже в Пологи. Возили пішки на триста сьомий, триста третій отам поїзд, банкою тягли, ой. Виживали. Ну а повиживали люди. Тільки здоров'я яке?

У нас до місцевої влади мамин брат був обирався, дядько. Но він був, і був даже поліцайом при німцях. А тоді ж забрали його ж, як німці уже той, так він ще й в армії був, прийшов ранетий. Ну його ніхто нічого, потому шо він, як поліцайом робив, він за людей дуже був. Посівмат посіяли пшеницю, а остався посівмат він ото скоренько людям роздав, бо люди ж голодували. Роздав і сказав: "Нікуди не їдьтє молоть, тільки на жорнах". Тоді ж були такі, шо везли десь, щоб таке, то не таке! Ну, а большинство ото таких. Коли виявився там хтось, повіз десь. А йому ж: "Де ж ти таку посівну пшеницю узяв?" І предали. Його, дєда того, тягали, думали, що і вб'ють його, но він, конєшно, такий був дядько, і людей виручав і себе ж виручив. А так. Ну у нас такий у колхозі були бухгалтера, а так, щоб десь далеко, нікуда у нас не той. А свій колхоз звели люди, був і прєдсєдатєль, був...всі були. Отакі діла. А так, я ж кажу, щоб куда вибиралися, так я ...я даже не знаю.

За радянської влади я, навєрно, голосувала, голосувала, конєшно. Вибори наші всігда в Балочках. Нас возять туди. І там, як зараз вибори, так і тоді були. Кого хочеш викресли, кого там добавиш. Вибори так само були.

А хату ми самі будували. Самі. В нас був такий період, це 63-й год, 62-й, 64-й оце в нас багато домів строїлося. І ми оце так – тиждень робимо саман у колхоз. А вихідний – це тільки неділя була.У неділю йдем до одного, на другу неділю до другого й так ми не платили нікому нічого. А тоді як построїли вже вони хати, ми йдем мазать. Собираємось, хто оце ж дума строїться, хто строївся. І ми оце заміс місяць, кіньми, конєшно, (тоді давали коні) і йдем мазать. І так ми оце багато в нас таких. Собиралися, й так – тільки ото пообідать готов, а так ніхто нікому нічого не платив. Оце так ми строїли. Хто більшу хату, хто по возможності, а ми невелику таку. У нас, правда, дід сам склав. А тоді там помагав людям класти, а вони кришу зробили, [не зрозуміло] плотницьку не понімав. А так він і личкував, і все робив. А... І ото так.

А до цього ми проживали в хатинкі маленькій – зараз там гараж. Це ж із 49-го году. Ой! З 59-го у Маліни тут купили. А то ми жили, аж там на Золотій, там крайня двадцята чи двадцять перва хата була, отак ряд. Ну я ж там ото з краю жили. Там ото мама моя з батьком строїлися, це вони вже строїлися десь... В якім же це годі? Шо я ж там робила. Вобщєм у 30-х годах вони десь там строїли хату туди.

Колгосп нам не помагав цю хату будувати. Строїли за свої гроші. Но ми ото пальонку купляли там, у Пологах. У тому у... завод оцей же ж в Пологах був, що випалювали там цеглу. А саман самі робили, і тоді ж ото [не зрозуміло] клали, а в середину саман, так ото.

Весілля? [сміх] Заміж я вийшла так. Сюди западники приїжджали з Львовської області, робили тут у нас, на стройте. І з одним ми оце ж познакомилися, і тут построїлися, прожили тридцять сім год, і він помер. Но він під аварію попав. Ну нічого. Проробив вєтєренаром тоже тридцять з лишнім год. І так ми оце ж тут построїлися і так і живем... Це ж те... У якім це годі? Це те, як началася шо оце ж. У 50-м годі це в нас були ще [Звенибалачки], були отдєльно. Був ще Кремінний отут через [нерозбірливо]. У 50-м годі звели нас усіх і ще я на фермі робила дояркою, так уже на Кремінному ото. А тоді після того, оце уже, як оце 90-ті годи. Тоді не розрішили строїться там на тій Золотій... Оце прозвали, назвали оце Золотою поляною це. А те село роз'їхалися хто куда. Там уже так получалося воно.

Були люди такі, що гуляли свадьби. Ну в мене не було свадьби – ми так, вечір посиділи, а тоді. Ні, ходили розписались у Балачках, а тоді тьотка й дядько прийшли, і друга тьотка прийшла. І ми так повечеряли, і то в нас свадьба така. [сміх] Така свадьба була. А люди да, люди були такі шо... Ну це в кого батьки були живі. Так хоч якої, не багато, а ...ну тоді ж не до церкви, не вінчались, просто так розписувались. Тоді то в Балачках, а тоді в послєднє время ще в Чубарівці тут, де сєльсовєт. Там розписувалися, но свадьби бідні були. Конєшно. Шишки там пекли, зільце робили, а такого пиру... музики... Саме главне – музику для молодьожі. А музика яка була? Гармошка. [сміх] І все.

З народженням дитини, давно, давно було пов'язано – перехрестить дитину. Ввести в хрест. А там уже хто що бере ще – хрестини гуляє, а хто мовчки перехрестив, та й на тому і все. Отак. У мене четверо їх було, так усіх похрестили, і всьо.

Я ... в мене мама була вєруюча. Вона мене ще з дєтства вчила молитву "Отчє наш". І отак я і понині. А тільки я із в Роздьори все їздила [в церкву], поки автобус ходив. А тепер же нема чим поїхать.

За радянської влади церкву притісняли. Да, притісняли. І ми їздили в церкву, аж в Оріхов, аж там була церква, туди їздили. А туди вобщє

це дитину хрестить їздили. Єслі умре – печатать їздили. Це я, якраз я, по-моєму, я двоє дітей ще хрестить возила в Оріхов. А як мама, вмерла так печатать тоже їздила в Оріхов. Це те, шо лічно я. Ну було обряди у молодості ...[сміх] Ми ворожили. А представьте ...[сміх] собі. Ну оце ж зімою воно на Різдво, а чєтирнадцяте – це Новий год, Старий кажуть. Против оцього празника ходили ми... скирда сіна, тягали – як витягнеш, що гола сінина, що не той, значить це бідний будеш. А якщо шо ж вона там – багатий. А ми з подругою ще кидали чобіт через хату...[сміх] Прийшла вона до мене: "Давай же ж кинем у вечері". Я перекинула чобіт – вона побігла, каже: "Та отуди був носком, но я не бачила". ...[сміх]. Наділа я, вона свій чобіт, як кине! Він і оставсь на хаті ...[сміх]. Що ж робить? Давай... Но добре, що ж хата не дуже ж висока була в нас, а під соломою. І достали палку там таку, стягнули. Та шо ж ви думаєте? Вона ж так заміж і не вийшла. Отакої. Вродє шутки, смішки, да. Вона там якраз (тоді качани ворували) і вона з сестрою ходили. Ну оці ж качани, їх піймали, посадили. Вона сиділа чотири з половиною годи. Звідтіль привезла дитину, вона там оже ж, як то прижила дитину, через те їй восемь давали год. Но вона ото з-за дитини тільки чотири з половиною просиділа. І так тоді вона вже заміж і не вийшла. Десь вона в Жданові там родила, вобщєм, дєвочку ту воспитала. А тоді вже вона приїхала опять же в наше село. І там старики померли. Вона в їх хатинку купила і так і живе тут. І ми часто з нею зходимося і оце кажем: "Ну яка ж в світі правда?" Понімаєте? От ворожили, сміялися вроді шоб, а бач так... так підсказало шо.

На Різдво, конєшно, варили узвар, кутю, пекли там, готовили прісні страви, вареники з пшоном. Ну пірожки пекли з гарбузом, з капустою. Ну, а там голубці готовили, перець начиняли. На Пасху паску пекли, от все так. Такі обряди.

І паски пекли! Всігда святили у церкві. Но не в Оріхові. Анука чим туди добираться? Це вже після, як уже отстроїлася церква в нашому... в тому, в Роздорах. Сюди часто возили і святить, воду святить на Різдво, на Хрещення 19-го. 18-го. Голодна кутя, 19-го той, отак. Отакі дєла.

Школа в нас була там ось в центрі, вже її розібрали. (Це вже давно немає). Я всього чотири класи кончила школи (бо тут було чотири класи). І мої ровесники так же. В нас із моїх школьників двоє нас тільки, що покончали десять класів. Ну та і то – одна восємь кончила, а тоді вчилася у Бердянську, на вчителя так...

І в нас була школа так – половина два класи було, а в одной половині вчителі жили. Так оце нас чотири класи. Значить, в однім класі первий і третій училися, а в другім – четвертий і вторий. І оце так під один бік ті, під другий бік – ті. Два вчителі було. Мінялись, конєшно,

вчителі. Ті виїхали, ті другі. Перевели. Часть пішло у Балачки, а дехто в Чубарівку. Мої вже діти у Чубарівці доучувались, я в Балачки не пустила. Сюди вони й пішки ходили й возили їх, а туди тільки возить надо. Як транспорт не прийшов, тоді всьо, діти вдома. Так доучувались, оце саме менший, шо оце ж той. Так він ходив тоді мов би у третій клас, а тільки ж старші ж були. Чи там уже ходили і його заразом водили за собою. Ото так.

У школі навчалися, було все по-українськи. І географія, і природознавство, і історія, і арифметика тоді в нас була, математики не було, а арифметика називалась. Та й діти оце, як учились там отдєльно тільки руська письмова була і читання, як його називать по руському? Забулося. [сміх]. От. А то українська була тоже й письмова і граматика була. Граматика – це письмова, а то ... ой як же його?...забулася я. Ну, шо читають, читають книжки... я вже ж... ти бачиш... забула, забула як називають. Ага, література. Література була українська і була руська. Руська... це українська називалася література, а руська називалась як же?...іначе...ну тоже література. Отаке. І ми так учили. У мене ж чоловік западник був, з Львовської області. От. Так я їздила туди часто, у Львів. Ну там...зовсім там українська з польською помішана. А в нас, сюди на наше, оце в їх там Захід, а в нас же Схід. А в нас із руським помішаний...оце ж разговор. Ну й воно то ж, я вже до їх так підстраювалася, балакала з ними. Так вони кажуть: “Київська у вас мова”. Не така, як у їх. “А у вас, – кажу, – польська мова”. Вони ж, як начнуть усе ж. Ну велосипед – ровер, називають. [не зрозуміло] Ну це ж тоже не поукраїнськи. Ну так дещо...Ну, а нічого там тоже люди всякі, но вони мене зразу Москалькою називали. Коли не поїдеш – “Москалька приїхала”. Ну мій чоловік хотів, щоб ми туди поїхали жить, но я не схотіла, кажу: “Хочеш живи тут, а туди я не поїду”. Там з Чапаївки одна, дві було їх із Чапаївки. Оно ж хлопці приїжжали сюди на роботу і тут поженилися. Так оце два їх осталося, так один в Шевченках жив, померли вже обоє, а він оце тут. А чапаївських туди забрали. Шо ж ви думаєте – вони не могли там на роботу ходить. Вже один пристроїв свою жінку там, де парники, там їх дві чи троє. У ланці як була, так чуть не били. Страшне, що роблять, робили вони там, такий народ. Ну одна робила тоже там десь...десь в кладовій якійсь. Но тоже ж...померла, одна й досі жива, а та ж рано щось вона померла друга. Ну, а я тоді конєшно не схотіла, й ще у нього в одной родина була хороша. Це батьків брат був живий, як уїхала. А мій чоловік приписав пісьмо, шо як там шо, так я хатину цю продам і приїду. А він каже: “Ні в коєм случає не їдьте сюда, знаєш який тут народ!”. От. І ото він молодець був такий дядько, казав: “Не їдьте сюди, тут...”. І ото було питав мене, які у вас степи. Ну там

дєйствітєльно, там мєстность така – гори всякі, ліси там таке. Ну шо сіють? Ну все було то порозпитує, розпитує. Ну я ж не довго там – на Різдво побуду пару днів і назад. Погостюємо так. Вони до нас мало приїжджали. А мене ото чоловік посилав кажде Різдво, а він їздив на Покрову. Там тоже в їх оце храм, на Покрову всі з'їжджаються гості, і він ото всіх побачив. А я на Різдво ото до церкви там тоже ходила, воду святили. Ну там тоді ще православна була церква, а тепер католики. Шо то я не знаю, як уже церква їх переоборудувана. Я знаю католики всігда сидять у церкві, а православні ж стоять, то навколішки стають. Ну, а то я переписуюся звідтіля. Мені ото сообщили, що кажуть той старий був, а вони називають ксьондз, а ми ж батюшка називаєм. Або там по руському отєц кажуть, а в їх ксьондз. Каже, прислали молодого і сказали тому старому: "Єслі ти приймеш віру католиків, то будеш работать далі". А він не схотів, вєру ж мєнять. Ну й оставив, в'їхав десь, а молодий став. Но я більше туда, як то й не їздила. В послїднє время тут їздила, я вже не стала їздить. Отакі дєла.

Коваленко Євгенія Іванівна, 1938 року народження, с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Я Коваленко Євгенія Іванівна. Родилась в селі Кобильня Куйбишевського района. От-то там я родилися 38-го году, первого іюня. А батьки мої – Чумаченко Марія Демидовна [19]14-го году рожденія, а батько Стукальський Іван Демянович тоже [19]14-го году рожденія. У мене? У мене троє дітей, у мене родина невелика, а у моїй мами родина була велика: було девять хльопців і трі дівчат. Да, велика. Ну, а тоді ж я. Дід у мене був дуже багатий. Під час війни його розкуркулили. Діти ж всі тоді робили по наймах. Усі діти були неграмотні, но очень трудолюбиві, людяні. Наймалися, раньше ж намалися до тієї, до первої Явдохи. А тоді ж робили: той робив черепицю, той цеглу. Мамо моя дуже ловко шила, ще одна сестра дуже ловко шила. А ті ж всі остальні, оставались дома допомогали по хозяйству, хозяйство було ж велике. Коней було багато, у діда були і молотарки і сіялки, у діда були дуже хозяйство велике! Звали його Чумаченко Олексій, а як же його, Пилипович. Дід очень багатий. І під час війни його ж розкуркуліли. Як от-то колхози начиналися, позабирали усе. Чисто все в колхоз, його паралізувало і він вмер. Був у нього і магазін, оце у Чубарівки як от-то.

[1] Опитування провели І.Герцик, І.Раєвська, 5 липня 2006 р.

Ну як ми ж оце переїхали, так у нього отут у Чубарівки був магазин великий. В нього всього дуже було багато в магазинах. От-то таке.

А у колхози ж не хотіли йти. Люди ж як? Люди ж – оце моє, оце должно буть моє. Якщо я робила то воно должно буть моє. А в колгоспі, знаєте як було? У кого щось було, у когось не було нічого. Забирали. Оце у діда мого позабирали усе і діда паралізувало. Позабирали всі молотарки, сівалки в нього. Ще й скотини було багато забрали ж.

На сім'ю репресій ніяких не було.

Голову колгоспу раньше ж вибирали... Люди ж, ну як, ну як тоді, тоді не так як сьогодні от-то шо робиться. Уже і тєлєвізор не хочеться дивиться А тоді в колгоспі зібралися там в якісь задрипаний клуб. Зібралися, а оце той кончив. Тоді знаєте яка школа була? Хто один, хто два, хто три. Оце у моїй родині, у маминій, оце само больше кончило пять класів і це було грамотні страшні. Оце мамині дві сестри: одна кончила один клас, а одна нічого. І от-то усю жизнь, поїхали в сімнадцять год у Запорожжя і всю жизнь і після пенсії торгували. Та один, а та ні одного. А тепер по десять класів поканчають і...

Колгосп у нас був назывався Бурлацький. Людей було багато, багато, багато. Молодьожи й дітей тоді було багато. Дітей ж тоді багато було і бігали, хто в чому попало. Знаєте як після війни, голодовка, холод, голод, топить нема чим було. Оце в нас на хуторі по ту сторону, цю сторону і ту сторону були ж пасадки. І от-то з пасадок носили дрова за пять кілометрів от хутора, там цілина була, трава така була, зараз такої трави немає, курай був. Такий здоровий по землі слався і воно колюче от-то вже я така чималенька була, наділа чулки і от-то на горку вязку навяжемо кураю. Мамо варе їсти, а сижу коло плити.

А дєтство в мене... Ну, яке в мене дєтство бульо? Як після війни. Ми ж травою жили! Там же був голод, конечно. Раньше ж у нас, які були хати? Землянки. За землянкою, у нас під час війни стояли німецькі офіцери, дванадцять душ, здорова машина крита. Я от-то побіжу, а скільки мені тоді було? Я ж 38-го году, а воно ж оце. Скільки мені було. От-то піду туди, но вони нас не займали. От-то там каждий вечор музика. У них не бояни, а акардіони були. І от-то музика, песні, танци і я от-то піду. Вони мені у подолину насиплять конфетів. Конфети такі добрі були. І знаю, у них такі бачки були, килограм на триста, отам масло було топльоне. У них от-то було мармелади, от-то конфети, оце разні тушонки. Це я дуже хорошо помню. А тоді вони як от-то, перед тим як наші взяли ток, їх освободили це ж усіх і они от-то уті бочки і зкинули на низ машини. І кажуть мамі: Ми будем виїзжать і будем кидять гранати, куди попадем. І як ваша хата буде горіть, так наносили

нам через дорогу. Там другий ряд же хат було і там колодязь був. І от-то вони нам наносили повні бочки отих води. От-то як у нас собаки, так і вездє так, вездє так. Так наносили там от-то води. Кажуть мамі: “Як будемо ми вже тікать, як загориться ваша хата, шоб ви ж оце ж лили воду, щоб не було великого пожару”.

У нас тоже були пішли мужчини до німців. Хутір невеликий був, і оце ж пішли до них троє, ще й мамин кум один з них. Так вони робили! Хуже, чим ті німці! У десять раз! Падли! Так вони і не являлися до сімьїв! А уже як після війни, тоді ж казали, що ночами, щоб ніхто не бачив, приходили до сімьїв своїх. А два повісилися, оце як німці почали втікать. Два повісилися – один на груші, один на горищі. Бо сказали люди тілько то шо ми вас всьо равно унічтожим. Так тіки той, так вони бігом і повісились.

А як наші зайшли, я не знаю. Знаю, німці гнали оціх плєних. Боже, мені воно з роду не забудеться. Поки той, обірвані, грязні, голодні босі, а воно вже було так під осінь, холодно і просять води. А німці такі в овшанкє отакі завбільшки. А як тільки ж з відром з водою до них. А вони от-то собакою, собака сяде, впаде, задавив, придавив. А тоді ж як же от-то про то, хто там які там мужики на хуторі, були на хуторі ж. Позбирали, покапали ями. От-то таке. А яке дитинство? Ми травою жили, лободою, свіріпою. Отоді трава була не така як зараз. Тоді отой – грицик. Знаєте шо таке грицик? А тоді ж воно було таке товсте, а теперь вони як дріт совсєм уже. Природній клімат переминився. Там молочай, свіріпа, лобода, грицики, ковейка. А тоді оце ж осінью, як уже трохи, як оце ж уже в колгоспі трактор появився. І помню, воно оце понад дорогою росте. Отаке невеличке і розове, і розовим цвіте, і орішки отакі коричневі. От-то за трактором бігали і збирали. Їли ті орішки, чистили і от-то ми так їли. І хаврашка, якби ж не хаврашки. Знаєте що таке хаврашки? Це от-то, шо в степу бігає. Якби не ховрашки. людей вообще би осталося одна доля. Ловили отих ховрашків і виливали їх. І кошкою, і капканами. І от-то якби не гаврашки люди би вимерли. І тоді хаврашків на оту кошку драли їх. Кошка стоїла рубь – це страшні гроші тоді були. Давали ото дерть, крупа, от-то якесь зерно. Якесь, знаєте, свиням дають зараз. І от-то баланду якусь мама варила. От-то ми так і вижили.

У голод 46-47-го років ми вижили це ще за того, як батько був багатий. Вони голоду, казала мама: не голодували. Овець, каже, дуже багато в нас було. І дід каже, мій материний батько, їздив от-то у Бердянськ, там у нього ж і коні були. Діда я так, а бабу я хорошо помню. А діда так чуть-чуть припомінаю. Каже, запряже коней і от-то на Бердянськ і каже привозе, зараз такої риби немає. Риби, каже такої, бочки

сельодки, от-то повну бричку риби. Рибя і овець багато держали. І сім'я велика була, робили, їсти було шо. Хазяйство велике. Все було. Отак, дівчата, та їсти варе, та хліб пече. І тоді ж не так як тепер. Схотіла їсти, прийшла насипала поїла, як схотіла, коли вздумала. А тоді – ні. Сіда батько, ріже хліб, хліб тоді ж пекли. Мати сипле в миску, оту ж таку здорову, черепяні міски були. Батько порізав хліб, узяв кусок хліба, перехристив, миску благословив, тоді всі взяли та й їдять. Не так як тепер, коли схотів. А тоді, як батько сказав, так і робив.

Посуд черепяний був з малюнками. Знаєте, які красиві були? Макитерки отакі заввишки, такі як тепер от-то. Ну тепер вони вже єсть у гуцульщені для пасок. В основном воно ж у печі їсти готовилось.

Сама распостраньона їжа була – борщ, каші любі, вареники були. Дуже сім'я любила вареники. Вареники із сиром і картошка. Каші? За каші я не знаю. Моя сімя, ну-ну, ясно ж моя сімя не голодувала. Сімя велика буля, всі робили, хозяйство велікє держали.

Тоді в голод, холод, як неділя, як празник якісь всі по кутках, бралися самогон от-то з буряка. І буряком тільки і жили ми. Накида мама буряку в отету, тоді сахарний буряк був, тепер такого буряка немає. Солодкий-солодкий, чи може тоді, та ні солодкий буряк був, то хімікатів усяких не було ж. Оце все було природньо. Які в нас садки були. Тепер всьо пропало нема там ніде нічого. Ужас це ж яблука були отакі завбільшки, а кавуни! Я вже така чималенька, з городу не носила їх. А тепер?! А тоді як ножик вставиш, трісь – а в середині, як сахар! А тепер. Тепер же в нас не те, шо колись було. Клімат переминився, природа переменилась, хімікати оце всякі.

Коли я начинала робить – були трудодні. Налоги ж тоді були. Оце на дворище, на садок налог, на курицю налог, на корову налог, на все налоги великі. Конешно великі були. І оце поросята після війни не дуже, а тоді вже далі лучше. Начали держать порося. Оце вигодували десь кілограм шістдесят-сімдесят, бричка, коні і з хати зняли двері з цього, в бричку поклали тоє порося і на Пологи. Порося продали і налог отдали от-то і все.

А якщо не встигали тоді описували. Да, описували, приїжжали, забирали і все чисто.

Крашанки сто пятдесят, двісті, триста ти сдай крашанок. Кролів теж, кролів да, кролів раньше багато ж держали не в клєтках, а копали ямки. У ями, да. І оце на кролі шкурку отдай і мясо отдай, а самим. А тоді вже трошки далі жить лучше конечно началось, коли порося начали різать. Вже і колхоз забагатів. Трактор один і другий, і комбайни. Тоді вже конечно життя...

Ну платять після війни не дуже, трудодні, трудодні, а тоді ж лучше. Ну все равно, ви знаєте після війни отака разруха, не було ж нічого, голі й босі і тоді я не знаю, каждий день було лучше і лучше, лучше. А тепер. Так тоді ж усе... Ви знаєте усі заводи, всі фабрики, все ж разрушено було і все відстроювалося. А тепер.

Я всю жизнь дояркою передовою, всю жизнь. Чоловік мій умер, сімнадцять год як умер. Діти, два сини в мене і дочка. Двоє в Сєвєродонецьку, а одна в Пологах живе. Діти живуть хорошо.

В девятнадцать год, в 1959-му я заміж вийшла.

Чоловік мій – Коваленко Микола Опанасович. Прожили з ним до 89-го. Більше не виходила заміж. То в войну сходилися, а тепер дурних нема (сміх). В войну ж так і там куча дітей, і там куча дітей. Як зведуть до кучі, як на яслі. Вийшла за другого чоловіка в неї девятеро, а в нього одинадцять. Ну. І от-то так жили, де от-то трошки далі, де біля Януськи жили. А тожє же ж кажуть, свекруха разказувала було все так як батько скаже. Скаже тихо-тихо-тихо сімя тоді як склотиться і кажуть ти мою матір не любиш, а ти мою невістку не любиш, ти мого чоловіка не любиш. В общем колотяться, колотяться і билися і що хоч було.

Називають мене по селу баба Жєня, да. Тепер як от-то не піду в центр всі говорять: нам тебе не хватає. Я насчьот сусідів той і тепер тут молода хозяйка живе коло мене. Яка не знає що робила, щоб я аби коло мене. І дитину помогаю глядить, і качатам, і курчатам, чи де вони коли поїхали, чи пішли, чи там щось – я всєгда догляну. І все ж таки я вік ізживаю, вже я знаю як ставиться до цього.

Я хрещена. Ну і раньше хрестили, як от-то і тепер.

При радянські владі теж вірували, тоді ж по церквах ходили. І тут ось у Чубарівки була церква красива. І там де я родилася тоже церква булла. А от-то під час війни її розрушили. Вже я замужем була, це родилось в мене перве дитя хрестили ми. Так оце тут церква була. І так збирались построїть заново, і гроші збирали, тільки де вони ті гроші ділись.

Пасху, Різдво справляємо,готуємо дванадцять страв. Тільки знаєте, я тепер сама, дітей коло мене нема. Тепер ми от-то ж сестри, її діти вони живуть у Пологах. Коли свєтять шо і от-то утром в четирі часа їдуть сюда, коли їхні батьки там живуть. А то їздять, заїдуть сюда до мене, поблагословлять мене. Я їх попораю і вони тоді їдуть, а я сама.

Я її не одмічаю, я молоко не пю, масло не їм, сир не їм. Я її не одмічаю, я молочного нічого не отмічаю. А люди, хто любе млинці, вареники, сирники, що з сиром – люди одмічають. А я ні.

Розкажу вам за дєтські ігри наші. Оце “Вдарить не вдарить – тікай до коня” – це гульня була страшне. І в футбол, так же ж грали тоді в

футбол. У платочка. Знаєте як ми гуляли. Наш же хутір то, посадки були страшні. І от-то як тепло пішло, от-то як потьопали в посадку і так по посадках. Гуляли то бетони находили, то самольот розбитий в кінці посадки. Глянули, що там щось чорне димить, там самольот був. І от-то ми там лазили, хлопці тернами біля самольота, а ми по деревах. У нас то така гульня була, кукол не було, ігрушок не було. От-то моя мати шила ласкутики тоді ж от-то кукли із тряпок. Така була після війни жизнь. З тряпочок жизнь. А мячі із корови, з коней шерсть, от-то гребінками чесали і от-то скачували. А тоді вже, коли я мала була, тоді ж вже начали резинові мячі. А тоді от-то як у піску, от-то довбалися в піску. Погуляли в пиляці і пиллячина тоді ж була, на городі робили, а тоді пиляччина і на дорозі. Ноги як у чортяки, мама прийде як пізно з роботи накудовче, а ті курчата кричать, щимить, мати бє. Таке дєтство було. Дєтство, яке дєтство як воно.

Кончила я восемь класів і все. Мама захворяла, мама вмерла. Я от-то пішла на ферму і так. І по нині. До пенсії і після пенсії. Всю жизнь.

Змолоду трохи вишивала. На фермі ж, вся молодьож на фермі була. Кружива, той кружива плели на подушки, кровать, тоді ж постелі не було. От-то яксь матерійка і от-то пришивали, круживо от вязали. Бабуся моя ткала, верстати були. Де воно все подівалось чорт його візьми. Я і станок, конєшно, знаю. Ну вона, ну як? Вона завбільшки як оце вот. Ну я не знаю як вам сказать. В нас в городі цей був верстат. І прядило, і гребінки там здорові, і веретена. Все було. Ну, а верстат це отакий завдошки. Човник десь оце таке. Десь ясь не давно на горищі найшла, що він там оказався. Я його спалила. Да, верстати були.

Шили з конопель. Оце ж вам ряднинки. Оце ж ми ткали. Мама ткала на оцей верстат. Цей ви знаєте, як же ж ткали, тоді ж була ця одежа, шо ми недоносювали. Свекруха сиділа ж ночами драла, ткала оці ж рядненки. І так вони ж оце по нині. Це поки я й поки вони, і ще там ціла скирда лежить. Ну, а шо дітям воно нужне? Діти живуть в городі, діти живуть хорошо, воно їм триста год не нужно. Діти живуть хорошо в мене. Слава Богу, діти не страдають. Діти всі хороші.

Коряка Іван Михайлович, 1929 року народження, Коряки Надії Василівни, 1935 року народження, с.Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

[1] Опитування провели І.Дядюренко, І.Свердлов, 10 липня 2006 року.

Надія Василівна: Зовуть мене Надія Василівна Коряка, і він же ш Коряка Іван Михайлович. Я 35-го году родилася, 18-го фєвраля. Я родилася, от казала наша бабуся, от раніше наша Чубарівка була Бурлацьке оце ше той, а тоді в 35-му году вже вона була, вже ж оце Влас Якович Чубар в 33-му був тут, він знаєте був великим начальником, і в честь його село було перейменовано на Власівку, цей той Чубар Влас Якович. А Пологи були Чубарівський район. Я родилася була Власівка, в трицять пятом году, Чубарівського району. Потім там Пологівський район, а після Власівки стала вона Чубарівка.

Оце ж у цім селі був, жив його батько [говорить про чоловіка – Коряку Івана Михайловича], за його інтересніше... І-і-і, їх п'ятеро було. Це свекруха мені розказувала, то я може більше знаю за його, він уже забув шо вчора, шо учора було. Ну, шось та пам'ятає. Родився він тут, у Чубарівкі.

Коряка Іван Михайлович: 1929-го году, 9-го октября.

Надія Василівна: Дід, іди сідай осяди. Я їм більше поможу, як ти.

Надія Василівна: Батько, мати були, пятеро в їх було дітей. Батько був прєдсєдатєлєм колхозу двацять пять год, був до войни. А в войну, їх евакуіровали у Саратовську область. Це отут у нас комуна була, всіх комунарів, бо вони були, як вам сказать, тоді отих комуністів німці ж розстрілювали (ну, батько ж був комуніст, через те шо він був прєдсєдатєль колхоза, тоді ж начальники вони були комуністами.) Ну, от вони їх, вони, оті тут комунари були уїхали, він же ж разом з їхнього ж батьком і йому вже ж було дванацять год, поїхали отуди в Саратов, і були вони там до 44-году. Да, дєд? До 44-го. Як німці од нас одступили, ну та він цього не зна, німці від села одступили туди, тоді вони всі вернулися: оці комунари, його батько й мати. Ну, батько туди ще доїхав, а відтіль він пішов на фронт, батько. Він служив, він був лєйтєнантом, в його батько грамотний і такий був, почьотний. Та яж кажу, двацять пять год прєдсєдатєлєм був. Він там був лєйтєнантом, дойшов аж до Берліна, до самого кінця, і в 45-му году він вернувся, сюди в Чубарівку його батько, а мати тут була. Ну, з побєдою, да. А мати тут була. І оце як він сюди вернувся його знов поставили прєдсєдатєльом колхоза. Він був до войни, і його поставили. І був він прєдсєдатєльом колхоза поки, колхози ж малі були у нас, у Чубарівкі було один, два, три, чотири – чотири колхоза було. А потом як уже вкрупнили, оцей як начали укрупнять, оці всі кохози соєдинили в один. Ну, як прислали другого ж прєдсєдатєля колхозу, там такого, ну, в общем, так люди одстаювали батька і на один год одстояли. І він ще год був. А тоді вже його переізбрали, ну, вже він і на пенсії був, і його переізбрали, тоді колхози укрупнили в нас, оце вже я робила в цім колхозі, та й до цього робила, як

батько був прєдсєдатєльом, я робила на городині, кругом, і-і-і, як укрупнили тоже робила. Ну, шо вони в Саратові робили? Він робив, він зараз як учасник войни, і получає льготи, получає так і пєнсії на два рублі більше, як він учасник був войни. Вони там работали, вони там у тому не сиділи. Мати на косаркі, і притом косили вони верблюдами, там у тому, в Саратові, верблюдами, він скидав з косарки, а мати поганяла. Крєпко вони работали, там вони оце ж з 41-го до 44-го вони крєпко работали дуже. А потом як вернулися сюди, він пішов учиця, вчився він не погано, в нього сестра старша тоже із золотою медаллю кончила школу, вона вже на тім світі, була у Мелітополі вона той, прєподаватєльом, преподавала даже, ну, в общем такі вони грамотні оці всі Коряки, оцей рід весь в який я попала. Оце вони такі. Тоді ж вивчився, він вчився на агронома тут у нас в агрономічному, на шовководів ми правда вчилися. Так, я вже розказувала тим дітям, шо до войни був агротехнікум агрономів, а після войни на шовководів. В нас один єдінствєнний на Україну був технікум шовківництва, вчилися із западної, звідусіль. Тут ми вчилися...[не розбірливо]...ми уже канєшно на пять год, но всьо равно. Він кончав технікум, а я вступала. Якраз той год, шо він кінчав, а я вступала. І я вчилася він був трьох годічний, а начав чотирьох, і на послєдньому курсі Бог нас звів, і ми ото в пядесят четвертому году, я якраз кончила технікум, та ше кончала здавала оті екзамени, о-о-о. А тоді ми ж оце тут хатину купили, то це комунари були, тут общежитіє було, всі були общежитія, комуни були...[не розбірливо]...так оце ми пядесят чотири годи...[не розбірливо]...

Ось цей його батько... ну, він трошки був, ні, якийсь год-два він на разних роботах робив. А потом його обрали, учили. Учили в Мелітополі, він на курсах був. І вивчив його ну, він такий грамотний був і до людей був добрий, добрий, ну, я ж кажу, і устроїли він іще год робив, люди за нього були, колхоз був багатий, машина оця грузова, як дєд(до дєда), газон, як вона називалася?

Іван Михайлович: Газ – піісят один.

Надія Василівна: Газон – перва появилась у нашім колхозі. Оце у цім, колхоз ще був «Червоний Пролетар», ще батько робив, оце він все время проробив у колхозі «Червоний Пролетар». А це отут була «Могуча Україна», колхоз був комуна оця, він був невеликий, та всі вони були невеликі, ну в нас був самий більший вродє колхоз. Через те шо, (не розбірливо), ну, в общім як воно не було, ну в общім чотири колхози було.

А люди у колгосп йшли неохоче. Нєт. У колхози йшли – не хотіли, в каждого були коні, понімаєш були свої хозяйства, перед тим як оце ж колхоз організували, не хотіли йти, ой всього всього було. І коней кра-

ли, і от насобирали були коней, забрали, а нас була там одна женщіна, ну, царство небесне їй, вона тоді була бойова, та вона ж конюхові набила, та пішла в стайню та забрала свого коня, сіла верхи та приїхала додому(сміється), і закрила його та все равно забрали, все забирали, як оце колхози організовували і зерно ходили брали, через те шо хто давав, а хто не давав. А в нашої бабусі і тьолочка була і тьолочку забрали, а забрали чого шоб у їх же ш корови вже були, колхози самі знаєте шо це таке. Не йшли волею, добровольно не йшли і довго ще не йшли, а тоді тільки поступово-поступово...

А тоді ще ж розкуркулювали. Оце ж у нас отам у тім селі, у «Зорі», отам дальше де «Зоря» жили, ну куркулі. Куркуль, я не знаю як його фамілія, та казали Говрахи, може це по-вуличному, а може і правда, ну, як куркулі жили? У нас зараз називають куркулями, у його було землі багато, у його було скота, тут люди робили, понімаєте? Знаєш, наймав він людей і люди робили. Як його назвать, чи його назвать куркулем чи його назвать просто робочим, таким понімаєте як сказать, то і діти в нього робили то і він робив і все. Тоді ж називали куркулями, так як у нас і зараз є ж оце ж фермери. Крупні – вже ш на їх кажуть куркулі. Вже у їх всі роблять і наймають чужі люди і оце ж тоді як начали виселять оцих куркулів, це ж уже при Сталінові почали висилять, начали їх десь виселять, де вони їх, а другі самі тікали, та вони як тікали усе оставляли, знаю шо там не один куркуль був на тій стороні Чубарівки, ну вони як їхали в бричку поскидать там все тей шо й той, а все оставалося тут і зерна, і оціш комуни, і ця ш комуна, вони там поїхали відтіль усе ж забрали, пшеницю, ну, в общем усе позабирали і позвозили отут общежитіє було, ну і закрам весь позвозили, і вродє таке як начався колхоз, ще начались воно і не скажеш шо колхоз, ну, приблизно-приблизно колхоз оця комуна була. Приблизно так як із його зробився колхоз, вони ходили ото там он поля, вони ходили ото там трошки і робить, ото там шось сіяли, шось пололи, ну, а в основному вони питалися тим зерном шо позабирали і годів три вона була оця комуна. Із двацять четвертого, я не знаю коли вона організувалася, мабуть чи в двацять четвертім чи в двацять шостім оце в оцих годах точно я не помню, і тоді вони як тоді вже усі запаси поїли, вони чи робили чи не робили, а обідать у нас тут кухня була у хаті, сюди вони сходилися обідать, красну тряпку піднімуть уже на обід або тарохтять, вони приїжають пообідають ну, корочє не дуже вони перетружувались. Мало робили, а пожили вони хорошо. А тодіш колхози, вони бачать шо воно і розбіглись, тоді організували тут же ш колхоз, був колхоз «Могуча Україна», в оцім жеш хуторі був колхоз...(не розбірливо)...

У нас отут, я б казала були репресії. Наприклад мого дядька репресірували за шо? Я вам зараз кажу за шо? Кіров був – ви такого знаєте? Його як розстріляли, убили там у Києві, ну, він чоловік невиний був, ну, розстріляли його, Сталін розстріляв, він же багатьох порозстрілював Сталін, і от Кірова як розстріляв Сталін, а мій дядько такий був, ну, язикатий, може і в мене трохи язика його є. Ну, я не скажу вам такого як він казав, а він отак воно ж колхози тільки організували, а тоді ще ж при Сталінові були, строго воно було, ото люди його конєшно отдали, не то шо він щось погане зробив, а він сидить вотак вони сідять обідають, і каже, от каже: «Давайте пом'янемо Кірова? Царство йому небесне шо він оце його розстріляли», і тут він вродє нічого не сказав і то його може і пощади були б і більше не вернувся. Його як забрали, як вислали кудись у Сибір, так і не вернувся ну ще були такі, шо проти начальства проти Сталіна, скажуть ото всьо...Ото таке було.

Надія Василівна: В колхози заганяли із Полог, пологівські. Пологівських присилали й організовували колгоспи, та Ленін ще оце організував конєшно, це ж Ленін колхози самі знаєте. Ну, а тоді отож так і заходили.

Надія Василівна: Про голод я помню. Ну, да, я 47-й знаю. Мені вже багато було, а от 33-й, в 33-му голод був, ну як вам сказать. У 33-м году у нас у Чубарівки голоду не було. Через шо? Через те шо у нас в 3-м году Чубар Влас Якович, він родився тут, він уже був там. І він помагав – не було голоду у Чубарівки. Десь був, а у нас голоду не було. Ніхто ні один, не пострадав, ні один не вмер. Це мені мама моя... Да, неврожай був, да не один рік неврожай був, якось кукуруза, вродила кукуруза, трохи запаси були кукурузи, то жили однією кукурузою. Оте все не родило, а кукуруза вродила. Ну, оце благодаря тому Чубарю у нас Чубарівка, та він і приїхав у трицять третім году, сюди в Чубарівку приїжав, бабуся розказувала, вона була в агрошколі тій, вона була кухаркою, вона йому їсти давала, вона його бачила. А шо його бачить, його чубаряни хто помне, хто бачив. Він великий був начальник, ви самі знаєте, вам його не казать хто він був. Ну, він з Чубарівки родом там стоїть його землянка де він родився, де він виріс, а тепер поверх тої землянки зробили, ну, таку як хату – обклали її. І з кришою отам з усим. І от там та землянка захована як музей. Ото там родився Чубар отаке було.

Під час війни я була тут, а дід ні, він же ш був у тому в Саратові. І німців я помню. Та чого я їх не пам'ятаю, пам'ятаю їх. Ну мені вже було восєм, сім – восєм год, пам'ятаю я. Ну, шо вони нам зробили, ті німці, ну я вам не скажу шо то німці, то сусіди. В нас був кабан такий великий і ми його у підвал закривали, погрєб називався, землянку і при-

крили. Ну, а сусід там через дорогу узнав, ну, сказав німцям і забрали німці, а так шоб у нас, ну млини у нас були, багато млинів отут були і палили – це вже як отступали, як сюди входили так нічого не палили. Ну, десь шось їм не понравилось може і розстріляли когось, ну, я б не сказала шо у нас у Чубарівці вони когось розстріляли, чи шось таке, все ото бігли –бігли, кудись бігли, зайдуть подивляться шо там курей наловлять, єслі їм надо, сами ловили, так усе корови, це все вони забирали, шоб вони...А як одступали тоді вже вони багато горя робили, тоді у нас отам був хутір – вони його знищили, зруйнували. Десь там моя рідна тьотка жила, там Бурлацьке він і зараз там єсть. Вони багато тоді горя робили. Млинів було багато – це ж вітряків шо вітром віяли хліб. Ой, щей такий я щей помню зараз і їх попалили. Мельниця там була шо муку мололи – це все вони попалили. Багато горя робили. Повбивали багатьох, та...Тоді ми вже ховалися. Вже сиділи у підвалах, ото там де землянка вирита, землью накрита отам і ховалися. Там сиділи.

Шоб у нас там хтось був у партизанах, я б не сказала. Це десь в селі, так я б не сказала. Дєд, у нас не було партизанів? [звертається до дєда]

Іван Михайлович: Ні.

Надія Василівна: Я не знаю. Поліцаї були, наші люди були поліцаями. Були і не один. Оце ж оті поліцаї шо продавались [не розбірливо]...були такі поліцаї потом вони сиділи, їх садили і вони сиділи. Були не один, і не два. Були поліцаї молоді. І староста був. Із німцями утік. Як німців прогнали і він уйшов, та ще собі молодуху захватив. І доїхав до Молдавії. Німців погнали, а він там заховався і остався, а після війни він своєю смертю там і вмер. Це мені ніхто не розказував, це я все сама знаю. Це, це подруга моя була, оцієї жінки шо вона була, він їй забрав, ми дружили з нею так шо я помню

Надія Василівна: Ну, в 47-м я б не сказала, шо дуже так голодали, де то ну хто-то помогав, ну, не знаю хто помагав. В 33-му Америка помагала, я знаю шо то і отож. А за 47-ий я б не сказала чи трохи запасів були, шоб ну, хай їли льон, ну всьо равно вижили. Не мерли в нас в 47-му году. Я уже була слава Богу, в 47-м вже мені було багато, я б не сказала шо дуже так пострадала от голоду. Ні, Чубарівка не пострадала.

Був неврожай, і-і-і-е-е-е-е... Воно і земельна кара була, був неврожай, був.

Надія Василівна: Ми в колхозі обоє працювали. Дарма шо і в мене діплом єсть среднє образованіє, як агроном, і він діплом єсть як агроном, ми обоє агрономи. Среднє образованіє – інститут ми не кончали. Ну, технікум, ми среднєспеціальне у нас єсть. А працювали ми от унас рядом ферма, ось тут пять корпусів було, ой-й-й. Ферма сильна була, скільки коров було і телята, і все –все-все. Сильний у нас колхоз був, і

до войни, і після войни і до посліднього. Розвалили буквально ну, за скіки, ну за скільки год його розвалили, годів за пять, да дєд? (до дєда).

Іван Михайлович: Угу...

Надія Василівна: Оце років за пять його розвалили. Зробили банкрота з його ну, той хто розвалив пішов на той світ. Його ростріляли не знаю хто. А тепер нема у нас колхозу немає. Працювали раньше добре. Не то шо, ніде було діваться во-первих, во-вторих у нас раніше було таке, якшо я не вироблю мінімум який нам положено то мене щей наказували. Там мені тринацятої не дадуть, там мені ще чогось не дадуть, ну люди якось старались, я б не сказала шоб ми з дідом якось не охотно ходили на ферму. Трицять пять год я проробила, а він так жеш на фермі, трицять пять год, а він трошки більше бо він жеш старший, я біля телят робила, він тоже – ми скотники, скотниками робили отут. Хто свинарями, хто доярками – а ми скотники. Ото малих теляток приймаю, вирощую таких же годів за два(показує рукой розмір теляти), а тоді вже здаю туди на корови, здаю. Тоді їх вже там докормлювали. От доярки візьму таке(показує на маленьке теля), двацять днів там чи місяць, а потом вирощую його, кормлю до того , що здаю вже на корову. Оце так отут була у нас ферма, а там комплекс. Ой, там ферма велика(показує на ферму біля ПТУ№58), ото оту той я вирощую, а туди перегонять отам корови.

Ну, як вам сказать не дуже швидко через те шо відбудовували як, нічого не було. Конями і коровами робили. Коней уже мало було. Коней же угнали туди, де у кого осталось, наприклад, у моєї мама, ну, це я хорошо знаю, через то шо по-дві, по-три корови запрягали, і в плужок і дуже тяжко робили. Дуже тяжко після войни було, дуже тяжко не було ж і техніки, не було нічого. А ну, чим молотили? Ціпами отими молотили, котками молотили, коні там чи корови знаєте такіх у коток запрягають і молотять. Отак було. Ну, со врємєнєм, поступово-поступово...

Грошей же ш не було вообще після війни, не платили ж, були трудодні. А шо на трудодень, на трудодень грошей вообще не давали. В кінці году тіки зерна давали і все. Не давали грошей, гроші появились це як укрупнили колгоспи, уже тоді почали давать гроші. Ну, мало там по дванацять рублів, давали, ну якось же тоді, ви, знаєте і проще було, ну шож зробиш, після такого як ніяких грошей не було трошки вже було добре. А тоді вже більше-більше, я робила, вже ш нам більше. Вже і машина, вже і строїлись, і вже більше було як уже укрупнили колхози. Та-а-а-к, щас я вам скажу, шоб же ш не набрехать, в якому ж році укрупнили? Батько робив, твій підожди до...(до діда)...в підесят четве-

ртом я (не розбірливо)...батько ще був председателем, 55-ий, 56-ий, в 56-м – вже батько не робив, в 56-м году.

Ну, шо я вам скажу, мені начє однаково, при Хрущові якось, хто його зна трошки хуже, ну, чо хуже якось у його, він, кукурузу начав сіять, ми й так від голоду їли ту кукурузу, ну, йому схотілось там кукурузи, ну, він жеш не довго був, ви ж і самі знаєте, самі ж люди його чи самі його там той дуже бистро і поміняли, ну а Брєжнєв, Брєжнєв багато робив. Шо Брєжнєв, шо Сталін – вони зробили порівну, якщо ви знаєте по історії, порівну. Вони однаково років робили, шо Брєжнєв, шо Сталін. Ну, от єслі пощітать, вони однаково, довго Брєжнєв робив, був до побєдного...(не розбірливо)...Ну, ви ж самі знаєте...

Ну, я вам шо я вам хочу сказать. Усе було, ну де Брєжнєв брав? Уже як Горбачьов став після нього, це ж він хай там був, чимало зробив, я щітаю Горбачьов чимало зробив, от Горбачьов уже як став, так оце цей Брєжнєв так уліз уже в долги, ну, як ну, де ж він його брав, шо я знаю, може ми й досі за нього не розплатилися, от чого так було. Не знаю – кажуть так і я кажу, добре було, добре було чого, то шо воно було все ніпочьом. Воно все копійки було, скіки я там получу на фермі, ну, восімсят, пісят ілі сємсят рублів така в мене була, так шо я піду, ну, ви й самі знаєте кого спитайте там копійки, зараз скажу. Скільки хлібина стоїла? – Чотирнацять копійок, дванацять копійок хлібина стоїла, ну, от мені шоб доїхать у Пологи чи куди-небудь, ну, двацять копійок, ну, сорок копійок, ну, отаке воно все було обезцінене. Не знаю чого, може того шо такі гроші були, так усе і було. Ну, шо я хочу сказать? При Брєжнєві повні магазини були матерії, всього, все було і воно кусками лежало, все ні по чом було. Все копійки було. Оце таке все-все було. Все воно було ні почьом. А чого ніпочьом це вже вище, де він його брав? Та ще при Горбачьові все було. Я не знаю коли воно це сталося як все розгребли. Шо зараз? Та зараз совсім друге.

От батько чоловіка добрий до людей був. Він не наказував, до всіх добрий був. Та все нікому і ні в чому не отказував, скажеш мені надо там у посадкі випилять шо-небуть на хату, на ремонт чи шо. Він ішов людям на встрєчу. Він уже давав зарплату, вже получали гроші. Він підняв колхоз, поставив колхоз, оце усе-усе і люди за нього були. Це не того шо він мій родич, спитайте там за його в людей кого-угодно...

Його звали Михайло Іванович Коряка. Цей – Іван Михайлович, а той наоборот (на діда показує) Михайло Іванович Коряка. Ну, двацять пять год ви самі знаєте, так же дурно не роблять, якби погано робив його б зараз те...Він і строгий був і добрий. При йому вже і ферми були все було. Все було. Ніяких конфліктів не було.

Надія Василівна: Тоді теж такого не було, у його перва машина появилась. Перва, оцеж полуторка називалась, ще ні в яких колхозах з тих чотирьох, що в Чубарівки не було її. Начали другі колхози наймать цю машину. Надо машина, то вони його наймають, платять гроші і була прибиль так батькові, не батькові – колхозу. Ні, я б не сказала, я б не сказала.

Дружно жили, добре я б не сказала шо це комусь там, шоб це його там чи побились чи полаєлись, чи прогнали, тоді ще просили, я б такого не сказала. В нього було і бухгалтер був, усе в нього було, ну все якось. Оце шо вроде там сад був, він повезе в Донецьк, сад там був дуже великий, вони повезуть у Донецьк, ото там продадуть, і сливи чи ті груші чи яблука, ото тім путьом потрошку-потрошку-потрошку, я б не сказала. Я ні на якого председателя не скажу шо там далі був, і там був, і там був у нас півтори роки був, ну, я б не сказала. Я б не сказала шо тоді вредні були председателі. Не сказала б, тоді ж не пили, як зараз п'ють, не пили тоді. Тоді якось і дружно і мирно, я не знаю. Я б не сказала, це ще скіки я помню, я б не сказала.

У 50-ті года, тоді свадьби, ну не було. Ну які тоді були весілля? Ну, прийде свекруха сватать з хлібом, обмінялися хлібинами. Посиділи так трошки. Ми з ним пішли розписалися тихенько, поїхали, сіли на мотоцикл. У його був мотоцикл, він же председателя син, а в мене і велосипеда не було...

Лук'яненко Ганна Миколаївна, 1923 року народження, с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Звуть мене – Ганна Миколаївна. А прізвище – Лук'яненко. Я 23-го року народження. Тут народилась, у Чубарівці. Да. Чубарівка раньше і Власівка була, і Федорівка була, і Соцперебудова називалась. А ось батьків своїх не пам'ятаю, і не питайте. Я... Я вже позабувала. Як їх уже сорок пять год нема! А діда, бабу... Та я діда не знаю. Вони як усі, у колгоспі робили. Раньше, розказував батько, сам собі робив на землі, а тоді приказ прийшов, і коней здавайте в колгосп, і усяке – здавай. Ясно? Ну я ще мала була, чи заставляли вступать в колхоз?...Мабуть, заставляли...

[1] Опитування провели І.Свердлов, І.Дядюренко, 8 липня 2006 року

Я теж працювали в колгоспі. Ой, і на полі, а тоді – дояркою. На полі робили. Пололи – кукурудзу, соняшник, картошку сопали, все. За дєшево, дєсять копійок набавляють.

А тоді платили в колгоспі мало. Мої батьки по дванацять рублів получали. Ну не вистачало. Уже, як мама померла, я получала по двадцять рублів. Оце всьо. Грошей, конєшно, не вистачало на життя. І налоги великі платили. Ой, Боже мій... Ой, про це не надо говорить! Молоко – отдай, яїчка – отдай, картошку – отдай, цибулю – отдай, ой... Жах один.

По три-чотири тисячі налога платили, та було, було...

А тепер, ой, довели до кондиції цю Чубарів ку. А вона ж перва була по області і по району! А тепер шо? Скільки було свиней, скільки було молодяжі! ...[не розбірливо]... Скільки було коров! Будьоний, Красносьоловка, Мережина, де воно подівалось все? Нема. Нема.

У голод 33-го і щавель їли, і свіріпу їли, оце варенички з свіріпою. Голод був, бо неврожай був. І людей багато повмирали. Ну якось у нас так випадково получилося... У батьків було семеро дітей, і от пішли мої дві сестри у Мережино, батько пішов в Красносьоловку. [не розбірливо] Він воював ще в Ніколаївську війну, вернувся інвалідом [не розбірливо] І там нашим, давали і моркву, і картошку, ми там завтракали, пайочок хліба отримували.

А чоловік мій в коглоспі працював. Він з війни прийшов дуже рано. [не розбірливо]

А я у воєнні роки в Германію попала. Да, сорок третього году, як почалася війна. Сестра була на заводі, а я – в хазяїнів.

Перва хазяйка така була, Господи! Нехороша! Фамілію не помню. Ні. Як я один клас пройшла шо я вам скажу про фамілії?... [не розбірливо] А тоді, був, прийшов, та такий хороший німець! А вона така ...[не розбірливо] зла. Ото такий кусочок хліба дасть, і на сонце просвчувалось. А як забрали мене до другої хазяйки, та й ковбас давала, і сало. І за одним столом сиділи. (не розбірливо). Нас американці освободили. Як амеріканці нас хорошо кормили! А як прийшли свої – мама моя! Ходили до німців ноччю, крали картошку! Голодом страдали! Ай! Додому повернулися в сорок пятім году. А потім голод був – не було й кріхти хліба. Неврожай був. Колхоз не помагав, у нього самого не було. А на наступний рік врожай був.

А коли повернулися з Германії, жили – був Спільний хутор – там ми і жили. Та я родом ізвідсіля. А чого батьки туди повернулись? Там строїлись багато-багато. А цю хату я купила, да. Так купила і всьо. Да.

Як із чоловіком познайомились пам'ятаю. Хорошо пам'ятаю. Не було у нас ніякого весілля. Сватання? Сватання було, а весілля – ні.

ЛГМ: - Та тоді врожай був. Ну не було грошей, яка тоді свадьба. (не розбірливо)...а вже доці свадьбу робила. Як отдавала заміж... А дочка заміж виходила! Уже трицять пять год, як живе з чоловіком...

Та при Брєжнєві тільки і пожили. Та і при Хрущові все було дешево. А тепер шо? І сахар – пять пійсят!

Тепер Чубарівка впала на дно. А така багата була, ой-ой!

Ну, шо я можу розповісти, коли я один клас кончіла. Ну нас багато ходило у Чубарівку у школу. А ну де Спільний? А де Чубарівка? І не вбуться – не вдягнуться!! Та шо там балакать!

Вечорниці раньше були. Та було так, приходили дівчата, хлопці, отам – у Спільному – музика, бубен, танці, співи! А тепер один мат та нічого більше! Не почуєшь ні пісні, ні гармошки, нічого. Глушина, всьо... Щас глушина! Раньше багато луччє було.

У хаті є аж три ікони. Вони старі, ще батьків. Велика церква у нас була, так розібрали. Тошо в голові не було ума, та построїли школу. Вона ж ця церква була така велика, та пацанами хлопці і гвіздки повитягували. А тоді не стали церкви і попи розбіглись. Нема. Як церква була, хрестили, усі хрещені, у нас уся сім'я. А дочку ми отвезли в Запорожжя, там і похрестили.

Хворіли не часто, такої хвороби і не було, простуда то не хвороба. А у Германії да, було. У Германії тіф був, страшне...

Лук'яненко Марія Серафимівна, 1935 року народження с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Лукьяненко Мария Серафимовна. 35-го года рождения. Мамка на шахте работала в Донецке. Вот. А отец работал на металлургическом заводе. Папка с 5-го года. 1905-го. Мамка – с 1911-го года. Тищенко Александра Емельяновна. А батько – Серафим этот...Данилович. Родились они у Донецке. Не... Мамка у Ростове родилась, а папка у Донецке. У Донецку встретилися на шахте и поженились.

Я сначала семь классов кончила, а потом у вечернюю ходила. А потом училась печатать на машинке. И все время машинисткой... вот кривые пальцы. [показывает руки]. У министерстве работала машинисткой, потом в райкоме партии. У меня нет специальности никакой. Потом в педучилище тоже – секретарь учебной части. Я там печатала,

---

[1] Опитування провели В. Гиря, Я.Герцик, 6 липня 2006 року.

справки печатала. Ну осьо. А потом оце як я уже пошла на пенсию, мы в Гуляйполе приехали. Разошлася я с человиком, а детей двое в мене було. Света, моя дочка, жила Гуляйполе.

Папка наш кончил семинарию духовную. Вин як батюшка вроде був, ну а нам... не разрешал у пионеры вступать, у комсомолы. Не разрешал. Вот. А мамка була бедовая такая, мамка была смелая, била нас. Ну как раньше ж было. Детей было шестеро в нас. Вот. А папка такый був божественный, шо вообще. Мамка нигде не училась, а папка был грамотный.

Мы были кулаки. Да батько был кулак. Оце он из кулацкой семьи батько. Ликвидировали их. Выгнали, вот. Выгнали всех. У деревне они жили. Батько и его батько в деревне у Новоселовке жили. Авдеевский район (номер один), це у Донецке тоже. И оттуда нас ото всех выгнали, отца батька забрали. Батька... расстреляли ...[не зрозуміло]. Не хотел, да... Не хотел что-то отдавать.

Когда пришли немцы, папка нас опять забрал у Донецк, у хату (особняк целый был). И мы там жили, как только пришли русские, так опять выгнали нас. И детей шестеро, и мы опять у Донецк ото. Отец нигде не служил. Он был ото как оно называется? Бронированный чи как ото, бронь была у него. У Донецке у металлургическом заводе. Он там работал. Бронь какая-то называлась. Ну шо нельзя ему было никуда уезжать. Никуда выхо...только чтоб там работал. Там они что-то делали – снаряды, отакое вот, на металлургическом заводе у Сталино. Был же ж раньше Сталино город.

Мамка боялася, шоб же ж немцы не спалили нас. Думали, что...как они били всех эти немцы, так и нас... Когда это они и не трогали нас. Так пошли дальше, дальше.... Тогда мы в хату вернулись. И когда ушли немцы ото, оттуда стали ж стрелять кто куды. Мы у погреби сидели. Это помню с войны.

У 90-му мы переехали в Гуляйполе. Как на пенсию я пошла. Жили тут, сразу все нормально. Но, бачиш, токо никого не знаю. Тильки оце рядышком, что соседи. Что б я куда ходила, я не хожу никуда. На похороны, тут похороны каждый день бывают, людей же багато, а я никого не знаю и не хожу на похороны. Только пиду ото туды до магазина хлеба купить там. А так ото тут никакого хозяйства нет – ни курей, ни гусей. Так и живем.

Мосейко Ганна Нікіфорівна, 1926 року народження,

с.Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Село наше спочатку звалось Бурлацьке. А чого Бурлацьке? Ото як, ще давно це, Катерина розігнала Запорізьку Січ і почали, тоді кріпаки були, от, і почали люди тікать, то кріпаки, то козаки і усюди в степи, бо наша ж частина степова, ото вони сюди заходили і той, і ото оселялися, а їх називали бурлаки. І так ото назвали, а тоді, а тоді село звалося, хоч би вам не набрехати, було воно і Федорівка, було воно і Власівка, а тоді вже, після війни – Чубарівка, Влас Якович Чубар був в нас у селі, Влас Якович Чубар. Він був той, у тому був, у Уряді. Ну, вобщєм, він той, заарештований так як ото репресії були, от, заарештований і розстріляний, от. А потім його реабілітували. Оце наше село називається Чубарівка іменем його Власа Яковича Чубаря.

Ну, ви ж знаєте, шо 35-й, 36-й рік були репресії. Ну хто зна, в Уряді так ото підозрювали, шо один, тоді писали один на одного. Навіть ті, які воювали за радянську владу, дуже багато загинули. В уряді тоді сидів Берія цей, от. Ну, вобщєм, це дуже багато розказувать. Дуже багато загинуло тоді людей, дуже багато розстріляли. Там на Соловках були. І оцей же Чубар в нас так само був розстріляний, хоча він і ДніпроГЕС цей строїв, там був, оце він тоді в Києві був чи першим секретарем, ну, велика шишка була. Ну, обвинуватили його в якійсь зраді. А тоді не розбиралися, от. Три чоловіки судили – або розстрілять, або на каторгу. Дуже багато загинуло.

Багато хто з села був репресований. Ну шоб точно я сказала... Но були, багатенько було людей і таких невинних, зовсім невинних, от. Такі вони шо, селяни просто, ніде вони не той не участували, а були. Це вже по розказах, я ж не свідок була такого тоді, я мала була, а розказували. Були такі, шо верталися, були такі, шо і не поверталися.

Після війни село було розбите, дуже розбите. Не тіки село, а я он училася у Запоріжжі, це скіки там руїн, це село якось так, а город. Тоді інститут у нас був розбитий, все розвалено, а тепер шо, не тіки тепер, це 60 років пройшло, це недовго так розбудували його. Да, були самі руїни, де не поїдеш. Це я, кажу в 47-му році, в 48-му я поступала ото і, спочатку в Донецьку хотіла поступить, тоді здала екзамени там, от, а хотіла на історичний, а тоді ж був конкурс, а-а, тоді ж не платили ніде нічого ж, той, йди вчися та й усе, от. А тоді я із заліковою книжкою в Харків поїхала та там, от, і поступила, поступила, ну не могла я, місяць жила, а мені батьки записали: «Їдь додому», бо їздить далеко, а їздить поїздом, тіки пригородними, от, послать, це ж якщо з дому, та й ото

[1] Опитування провели П.Давлад, А.Підорич, 5 липня 2006 р.

взяв ту картоплину, а Харків далеко. Ну і написав батько: "Їдь, дочку, додому, бо в нас грошей немає". І приїхала. А тоді на другий рік поступила в той, так шо я це згадала, хотіла сказать – Донецьк. Бачила який він розбитий був, Харків, це ж отам була, от. Розрушене було дуже здорово, дуже здорово, не тіки села, а й города тоже, у яких я була.

Коли я вернулась в село, наша хата була ціла. В нашій хаті жив староста, ну, він утік із німцями, а жінка була, та виряджена. Школа в нас була оце якраз перед війною, шо оце і зараз стоїть, красна така, да. Вона якраз була построєна, це той, ну отак, перед війною, от. І ото її німці спалили, от, а школа як я вже робила, вобщєм, після війни робили, то були школи, ну, в звичайних таких хатах і ото. А дітей дуже багато було, от. Було класів по чотири, по три, по п'ять, навіть, було класів. Велика наповненість була, ага. А тоді почали оце ремонтувать оцю школу, шо оце ж вона криші не було, ну вобщєм, спалена вона була, а тільки стіни стояли, німці спалили ото.

Дуже багато було після війни сиріт-дітей. Дуже багато. І переростки були, у класі не тіки, як оце зараз, шо один рік або два роки, ну 50-й, 51-й чи шо. А тоді були тей, особливо оце у старшому, у старших класах, було шо переростки і молодші, і старші, бо то були ж там десь евакуіровані, не вчилися, під час війни не вчилися. Учнів дуже багато було! Зараз ось питаю, скіки у класі, скіки випускний, скіки учнів – 7 чоловік у 11 класі. Дітей мало зараз, тоді багато було, дуже багато.

В мене нема дітей. Це моє болюче питання. В мене дочка померла, а син – інвалід дитинства, оце я з ним живу. Ну, він поки молодший був, то так ще нічого, а зараз, він 55-го року, вже йому 51-й рік, ну, став такий, зовсім не такий, як був. То було він мені і поможе, там, і замете, і дров нарубає. Тепер цього немає, дуже пагано ходе. А так шо? Їздить до мене нема кому. У мене, правда, єсть ті, опікуни, – чоловіка двоюрідна племінниця. Оце вони до мене ходять і той, я на них все оце записала, а то таке, от, не обіжаюся. Крім того, іще єсть, оце знаєте, "Милосердя". Знаєте, шо єсть таке? Організація в Пологах, соціальний захист. Оце шо хароше у цьому Уряді, мені нравиться, я йому благодарна, шо отаке організували для отаких прєстарєлих, у яких немає дітей. І в кого діти єсть, все рівно, бо діти тоже, у дітей єсть своя сім'я і те. Так ото два раза в тиждень приходе женщіна, так ото вона мені і скупиться, і води принесе, шо скажу, те і зробе. Оте таке.

Участок, де наш дом, ніколи ніхто не купляв. Ми не купляли нічого. Оце, виділили нам із сєльсовєта ту землю і більше того, – учителі були звільнені від податку. Зовсім звільнені, да, зовсім були звільнені, за землю ж треба було платить! Ну хіба були такі податки, як зараз, от! Так я записала хату свою на себе, ну, порадилася з чоловіком, і хату

записала на себе, шоб я не платила податок. І нічого. Ніколи ми не платили. Тіки тепер же ж так, шоб построїться, треба містину викупить, да, от. Тоді такого не було. Ми ото построїлися і все, і живемо, і вже чоловіка немає, от, я вже сама живу.

Це зараз, як подумаєш, тоді ж у нас одна була партія і слухали. Де було десь шось з головою, десь шось там в колгоспу посорився, десь шось, я ось поїду в райком партії і все, а як поїхав в райком партії, то тоді вже, канєшно, на місто поставлять. Був порядок, а порядок треба, шоб був!

Невпряга Василь Миколайович, 1944 року народження, с.Чубарівка Пологівського району Запорызької області[1]

Невпряга Василь Михайлович Я проживав на хуторі, 5 кілометрів відціля, а тепер тут живу. Хутір називався Будьонний. Марія Антонівна – це дружина. Вона тут у третій бригаді, у Могучій вона жила. Вона 1948 року народження. Тут я купив стару хату із хутора, а хутор уже розвалювався, пов'їжжяли. Купив тут, построїв нову хату. Було це в 76-м. Це ми построїли, а переїхали сюда в 68-м. Ну, з 68-ого до 76-ого жили в старій хаті. Переїхали сюда того шо мені на роботу, я тут робив, шоферував, дороги туда, на хутір не було, а тут дорога, все рядом, умісті, гараж і так... Переїхав і вона там жила на хуторі. Вже ферми розганяли, роботи такої не було, переїхала сюди, пішла техпрацівницею у школу.

Пам'ятаю, прийшов з армії, жив на хуторі , робив на машині, рано їхать на Запорожьє, а тут у мене на третій бригаді, на Могучій, сестра жила. Ну, відтіля ж йти далеко, це пішки 7 кілометрів там. Пішов у клуб, до армії я її знав, но я її знав малою вона тоді була аж 46-ого року, вона грущіком була, а тоді глянув – сидить дєвка. Познайомились, дуже й бистро поженились. У нас скромне було весілля, у нас вечір був...

В нас син живе у Запорожьє, робе на "Комунарі" шофьором – дальнобойщиком. Компліктующі возе, зараз же там у Запорожьє "девятки" собирають. От возе комплєктующі із Тольятті. А дочка ось тут рядом.

Школу я тут кончив, шість класів. А тоді чабаном робив, молотобойцем. Це в кузні возлє кузніца молотом б'ють. Там на хуторі кузня була. І тут була кузня тоже. А тоді пішов на трактор, так не вчівся ніде, на прицепкє поробив, став трактористом. А тоді на комбайн, кончів

[1] Опитування провели П.Давлад, А.Підорич, 6 липня 2006 р.

курси шофєров за 2 неділі, од воєнкомата, ну і начав шофьором работать. 43 годи робив. До прошлого года робив, поки розпався колхоз. Да, розпався вже повністю в прошлім годі

Ну, я з 58-ого года почав у цім колхозі робить, колхоз був перспективний, дуже хороший колхоз був. ну, найшлись такі дєльци, вони вже покойні – пострілялись, як Горовий, довів до ума колхоз... (Ну, він, ну, він ще після нашого колхозу був головою райдержадміністрації, тоді там фірму організував в Пологах і там ото він ... Тут на собранії казав: “Бидли. Ви будете у мене за миску супу робить.”). Ну як перестройка началась, горбачовські врємєна, ну, порозвалювали все, до чого дойшли, зараз ви все бачите, до чого ми дойшли, то ні влади, ні..., ні закона, ніде нічого.

А до цього було я на роботу йшов, як на весілля на якесь. Я з радостью йшов, бо ми дома, хазяйства ніякого не держали. Я додому прийшов, я тіки отдихав. Я отдихнув і на роботу їду здоровий, отдихавчий я отдав усі сили роботі. Я проробив кругом, перві міста були усі мої, шо на комбайні робив, шо машині, перві міста всєгда були мої. Робив, отдав своє здоров’є. Все, думав, шо шось воно буде. Більше труда вкладу, більше труда, а воно, бачите, пішло все на смарку. Ну, зарплату ми отримували як, начали ж, с начала на палочках начав робить, трудодні були, а тоді перейшли, це в 58-ому годі, а в 59-м став у нас предсідатель Бурий, пішли вже, оплата, рублями начали давать. Хороші вже пішли, ну, на те время по сто рублів, по 120 рублів заробляли. Ну на те время, це гроші були, це вже великі гроші. А тоді пішов шоферувать, тут 130 – 160 рублів і так дойшло, що вже по 400, по 500, це ше в рублях, рублі були, заробляли і по 800, а тоді начали міліони, ну а тоді дойшли, шо начали даром робить.

А зараз на пенсії вже. Ну на пенсії, шо на пенсії бачим, не чесно начислили пенсію, з трудом начислили, ну не довольні. Того шо, по заробіткам, по такій роботі, як стаж роботи, в мене 46 год стажу і 514 грівнів, це пенсія, для села, я щитаю, для села, як не держать уцього всього хазяйства ще свого, то ... Ну, держим корову, поросят держим, курей, гусей, всьо. Застрелився, того шо він уліз дальше нікуди було, долги були. Він набрав долгів, ну, він, канешно, не на себе їх брав, він дітям, дітям оставив, це тут факт даже, надо було йому стріляться.

Нікуда я не виїжджав, роботи не міняв, колхоз, я, в мене в трудовій книжкі одна запись. Армія.

Про прикмети зараз я вам скажу. Раньше, було так, прикмети совпадали, по погоді було, я замічав всегда, записував там по зімнім, по то, шо... А зараз не совпадає, не получається, просто тут такий переворот пішов, як кажуть: “Шо на землі, то й на небі.” Ну от, напрімєр, інєй, це

якшо зімою, це гарантія, на 101 день дощ буде, це було хоть побризгає, но дощ був, це точно вже. І так же, якщо листя рано жовкне, начинає у цім, у іюлі, в Августі листя жовкнуть, це буде рання осінь, рання зіма буде. Це я так замічав, а так... Ну і там, ото ж, празники були якісь Явдошки, як буде ясно, буде копиці рясно, вони совпадали, як ясний день це були... Явдошки – 14 фєвраля.

Та ну так, я комуністом був, так шо я не дуже ці проздники... Раньше, ну як не дозволялося? у мене були спори із партією, з райкомом партії. Я одного разу повіз сусідську дєвочку хрестить у церкву і мене визвали в ройком, шо ти мол той. Я їм прямо доказав, шо я устав виполняю, против устава не йду і на тому, у мене ж там таке предложеніє було – із партії іскլючить. Ну, дойшло до того, шо я поїхав у Київ, у ЦК, там був по спорним вопросам Завірюха здоровий мущіна, канєшно. Поїхав до нього, приїхав, а тут усе рєшеніє отмінили.

Я сам хрещений. І дружина тоже. Дітей тоже хрестили. Я хрестився тут у церкві, тут церква була, зараз там її немає вже і признаку її, тут церква була. А, і жінка тут же хрестилася, ще застала, а вже в 50-ті года ото її розвалили. Розвалили, бо, бачите же, комусь невподобу була релігія. Чи-то щіталось, шо релігія мішає, ну а фактично, ну шо, Богу молися, на Бога надійся, кажуть, а роби своє.

Церква тут була, ця, невеличка, така, в відє хати. Церква в нас красива була, де оце зараз Дом культури, отам була така красива церква. Но я не помню, це вже сестри в мене старші, ті розказували, шо яка красива церква була до войни... А тоді ж ще до войни, це розібрали ж і ото построїли школу. Так шо можно представить, яка то церква була, шо двохітажне зданіє школи построїли. Церква дужа була тут. Це в Роздорах, тут і в Любимовкє були.

Про церкву, от понімаєте, це просто я щітаю дим в глаза, і все. Не вірю я цьому, не вірю! Як кажуть, на Бога надійся, а сам не робєй.

А своїх дітей хрестив, тошо православні, щітаємось ми так, це наші діди, прадіди і ми так цю традицію піддержуєм. Просто придержуюсь і все.

Ну ці праздники да. Рождєство, Пасха – це, обізатєльно відмічали, Тройця там, Вознєсєніє, цих праздників придержуємось.

До Івана купала, ну як относяться? Як нема, де скупаться, ноги вмочить ніде. Ви ось тут живете, ось підіть на той ставок, на шо він похожий. А ранше там який був ставок, яка там була зелень, яка там була вода, пісок, а зараз ніде ноги... Яке може... Шо він там дає. Нам щоб помочить ноги, нада поїхать за 100 кілометрів.

От візміть, – річка. Річку я тоже помню, ще тут купалися і коней купали, і все. Сейчас річки нема, замулене, не очищається ніде нічого,

нікому нічого не нуже. Ставки ці заброшені, бо під орали до самих берегів, замулели, іскуствєно замулили, комусь землі мало. Поки були колхози, було раньше, були набережні, були випаси, а тепер пороздавали цю землю, фермери по захвачували, землю риють, його заносять, замулюють і все іскуствено. І оце вони природу гублять. Через шо, шо ми ж замулиним нема ж ніякого іспарєнія, нема ні дождя, німа нічого, нема й притяженія ніякого...

Писаренко Катерина Павлівна, 1930 рік народження, с.Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Писаренко Катерина Павловна, 32-го року. Я – українка. Ну яка сім'я в нас? Я осталася удвох із дідом. У нас троє дітей. Син у колхозі, работає. Дочка у Пологах – в магазінє. А одна дочка аж у Сахаліні, там. Ну, да. Діда й бабу... За дєдушку... Дєдушкі я даже не знаю, не застала. А бабушку я знаю... Бабусю звать було Уляна, а дєдушка – Полікарп, да. Це по батьковій лінії. А прізвище було – Войта. Войта їх було прізвище. Це я вже вийшла заміж, в мене вже Писаренко хфамилія. А по маминій лінії – бабушка Одарка, так її було звать. Ну шо ж? Жили, жили... Тоже, по-сусідські. От нас недалеко. І та бабушка батькова з нами жила А тоді, як война настала, її вже дочка забрала. Вже було їй більше восємдисяти год. Дочка її забрала до себе. У неї осталося нас четверо з мамою. Було хлопець один і три дівчат нас. Оце нас четверо у мами. Ну шо? Робили в колхозі, трудно було. Їсти не було шо. Ходили... нам було по дев'ять-десять років, ми вже ходили работать. У колхозі робили. Вже на току пшеницю віяли, колосочки тоді збирали, загрібали, косили, пар пололи. Трава ж росте. Оце таке...

Шо там ще до революції, яке господарство було цього я вже не знаю. Знаю тіки, шо хто знав... От розказувала бабушка, шо забирали було в їх і брички, і коні, і все позабирали!

Ну, як у них забирали, хто забирав? Хто його зна? Я це не те... Це, по-моєму, як радяньська влада стала. Як колективізація була. Да, да оце тоді вони. Тоді воно, бачиш, люди не охотно йшли, люди боялися, не йшли вони у колхози. Боялися, а ше є й такі, що і судили їх за те, що вони не хотіли давать і худобу, і землю, і оце таке я чула від бабусі.

А про голод...От голод я вже застала. Ой! Голод я вже застала, це в 33-ім було. Мені три года було, і я дуже запомнила, шо це ж батько же-

---

[1] Опитування провели Н. Зубенко Д. Воронський, 3 липня 2006 року.

нився, і з мамою жив, і їздив десь на заробітки. Буряки збирали, буряки. І він привіз буряків. І то мама накришила цих буряків. Так – насікла, і зварила нам такий борщ. І він такий був недобрий. А прийшлося нам їсти, бо не було нічого. Оце мені дуже запомнилося. А мама, в неї була мала дитина, і вона ніде не їздила. А батько їздив на заробітки. А тоді... А тоді, вже оце після війни, мабуть, 47-ий год уже. Так такий голод тоже був! Шо на степу ото скирди були, і біля скирдів миші наносили зернятко з землі. І ми ото підемо, назгортаємо отого зернечка, висіємо земельку, а тоді на жорнечко потремо ото з вустюками. Тоді картошка була, начистимо картошки багато. Не було... Так оті лушпайки, що обчищали картошечку, оце перемішаємо його. І таке пекли – такі патарженики. І трави добавляли, і яке це недобре воно мені, таке недобре було, шо я його...Оце кажуть зараз – це не голод. То був голод! То був голод страшний! Такі недобрі, а ну, такі вустюки?! Як з вустюками оце ми його їли все!! Був понос кров'яний напав, і помирали люди. Це я знаю точно! Василенко вмер дядько, жив від нас недалеко. А в мене тоже напав такий понос був, такий понос, що я ніколи не думала, що я виживу! Та вже бабуся... Шо мені не робили! Шо мені не давали! Воно тоді врачі, які були, та бабуся там... Хтось їй сказав, що попіл ото із печі (топили ж), я не скажу, чи дерев'яний попіл, чи шо вона мені... Наколотила отого попілу, і дала випить. І я випила отого попілу, і в мене понос перестав, і я вижила. А так була б я тоже померла.

Наші всі родичі вижили, ото тільки на мене одну понос напав. А так усі наші, всі отакочки. Я їх помню, вижили да. А шо тоді? Брат був мене менший на два годіки. Він ловив ховрашки, заливав весною ото отих ховрашків. Обдирали і жарили, і ото їли. І ото тим люди тільки тоді і вижили. А так би... Коли б не не ховрашки... Та оті патарженики, шо із трави пекли. То отоді нам би тоже...[не зрозуміло] Ряжанка, цибулька, шо весною стала... Цибулька, ряжанка – оце ми тим тільки і вижили... Це 47-ий год. А в 33-м, я кажу, я не дуже й помню. Я не помню... А так мені отой борщ запомнився, що десь батько заробив буряки і приніс, і мама борщу наварила ну там якусь крупину кинула. Но там буряк такий недобрий був, що це не передать!

А воно ж батькам – тоді робота йшла! Робили ж... Було кажде йшло робило. Отакі дітки – вже загрібали! То шо усі йшли на роботу! А тепер отакі люди бовтаються... молоді діти! Їм немає роботи! Шо це таке за правління, що не має оце роботи? Це просто ужас, шо нема роботи! А тоді всім... Було йдуть, і ховрашки виливають, Хвостики обрізають і здають отам. Обліковочки записують, оті хвостики. Ось за два рублі в день заробило воно! То два то три – стільки хто вилиє ховрашків! І діти ходили, заробляли – це таке... А того давнішого я не помню. Того шо

там мені три годіка було, шо я оце вже не пояснила. Біда була, да, отака.

Ну за войну розкажу... Ми то вже ж знали, що війна начинається... І оце ж мого батька забрали на війну. А тоді вона, як уже началася, і шо наші почали оступать. І коло нас там бігли солдати – до того гриміли ці гармати!! А вони ж бігли бєднєнькі ті сержанти чи хто? [не зрозуміло]. А бабуся вийшла Одарка, а у неї синок служив. І вона каже: "Синочок, та ховайся, бо тебе, – каже, – вб'ють!" А він каже: "Ні, я ховаться не буду!" І побіг... І хто зна, чи їх побили, чи не побили... Оце так... А тоді, як уже одступали німці, тоді шо? Вони як начали стукать, як начали стукать... Тоді забрали в нас гусей із конюшні (було троє гусей). І поросятко було, вони б забрали... Ну ото гусей тільки забрали. [Якби] Мама пішла узнать, так вони і маму б били за те, шо пішла узнавать, хто забрав... Отако... А тоді вже більше вони не ходили. Німці забирали усе чисто! Увійде, там шо на столі, – то заберуть! Забирали все чисто, шо їсти...

А вже як одступали німці, тоді до нас прийшов солдат якійсь (вони в крайніх жили хатах), прийшов ночью (так гриміло тут, і стріляло!). А він прийшов: "Чи німців тут немає?" Ми сказали, шо німців немає, одступають. І вони тоді пішли наступать, гнать їх уже. Гнать, і гнать, і гнать! Погнали їх ото так. Оце, шо я помню.

А при німцях же робили, но робить то робили... [запис обірвано]

Підставна Марія Антонівна, 1923 року народження, с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Підставна Марія Антонівна. 23-го року народження. Проживаю тут, у Чубарівці, з роду. Батьки мої – Підставний Антон Харитонович і Підставна Харитина Григоровна.

Рік їх народження не знаю, не знаю. Тут вони народились, вони й у школі тут [нерозбірливо]. Це їхня хата лічна. Було нас у батьків шестеро.

Кончила я два класи у Чубарівці. А у 33-м на Кавказі в голодовку жили... І тут страдали і голодом, і холодом, всього було.

Ну я і в Германії була. Забрали мене в 42-м. Із сєльсовєта дають бумажку: "Таку і таку надо забрать". Нас багатенько тоді забрали. У хазяїна була, п'ять коров доїла. Добрий хазяїн був (звали Луман). Добрий

[1] Опитування провели В. Гиря, Я.Герцик, 7 липня 2006 року.

попався хазяїн. Непогано було. Єсть у людей були попалися погані хазяїни, то в мене був хороший хазяїн, хороший... Він вже старий був і кривий. А в нього син був молодий, у армії служив.

Ще із того... з Чапаївки дівчата були там у Ферденi, у городі (Ферден – це город), а Гольден – село. Так приїжжали до мене в гості, і вітав там їх харашо... Хоч і чужі. Да...

Три годи там була. Отправляли наших всіх додому грузовою машиною. А я ще й з дитинкою вже була. Я й сама не помню як я його одержала. І привезла додому (вже він пенсіонер) [посмішка]. І отправляли так ото од города до города. В Запорожье переправили, а тоді сказали: "Ідіть, сідайте хто куди". Я вже на Пологи приїхала. Якась чужа людина стріла, посадила на бричку, і на село приїхали. До воріт довіз та й каже мамі і тату [не розбірливо]: "Батько й мати, ви винуваті, приходьте ми вас...ми вам допрос зробимо". А мама як крикнула: "Це Маня приїхала!!!" Ото так.

Вдома у нас три сестри і три братики були. Один брат, правда, теж був у Германії – (він це вже вмер), і сестра старша вмерла.

А як у село приїхала з Германії, то сразу у колгоспі працювала... Работала – місяць, два. Була кухаркою у тракторній бригаді. А тоді вже на ферму. Дояркою була двадцять год.

Всього пропрацювала тридцять год. Награждьонна була медалью. П'ятесят рублів, чи там скільки ще дали. Вот. І так вобщє награждалась – і машинку стіральну получала, чи там швейну велику. Було то і ковьор. Я добре робила, тоді коров багато було. Ото таке.

Життя трохи було краще... ото послєднєє при Брежнєві. Вже й поїлки встановили, вже не напували руками, поїлки встановили коровам і вже нам дали скотаря. Скотарь вичищає, вони самі п'ють. А це ж ми самі все робили – і вичищали, і напували, і їздили по буряки, і діжурили, і скотину пасли. Оце все доярка робила. А от при Брежнєві вже добре було.

А як Горбачов був нічого не змінилося. Ото пожили при Брежнєві. Да, да. Розвивалось село дуже. Почали воду проводить... тут возлє нас були, шланги полопалися, нікому проводить. Нічого було [нерозбірливо] трохи стало, а то таке бєдство було.

А Ви заміж виходили, як приїхали з Германії?

З Германії? Виходила.

А в якому році?

А я вже і забула, дєточка. Нєту їх, позабирало вже.

Заміж я виходила у сорок... чи піісятому році. Анька осьо, оце моя дочка. Анька в пядісятому році тода... Та тоді таке заміж. Тоді простенько було. Я і дочку отдавала так простенько заміж. І дочку так отда-

вала, і сина так. Під відкритим небом, тепер же ж бачиш... А лучшє гуляли, лучає. Да. [сміх]. І кури збирали. Вбирались в маски, як кончилась свадьба, в маски вбирались. Ходили по хатам, кури збирали. Тоді кури добре робили! А тепер того немає. А пєсня як ізвелася... Нема того вечора, щоб пісня не співалась! Ото, як умру, то будуть згадувать. У нас тільки неділя – пєсня тут, пєсня... Особливо тут збиралися побільше, у нас під хатою. Багато тоді, тоді же людей багато було. Скільки їх було! У каждій хаті, як не восьмеро, семеро, то шестеро. А тепер одно і те попритягали.

Заспіваю Вам пісню. Та й співать, шо ще шо? [сміх].

У коханні усе ж полягає, якщо справді ти любиш його,
Якщо сонна його ж ти кохаєш, якщо справді кохала його.
Ти ж прокинешся ночью і скажеш: “В мене серце так дуже болить”.
Я не знаю йому, що робити, він покинув, не хоче любить.
Полюбив іще худшу за мене, вона хужа у тисячу раз,
Якісправлю тебе я, гітаро, він полюбить тоді ж мене враз.
Раз увечері вийшла і сіла, на гітару я стала іграть.
Коли сам прибіга він до мене, і став руки мої цілувать.
Ну і я ж йому і сказала: “Позно, позно мене так кохать,
Покохала собі я другого, тепер буду тебе я й забувать”.

Хату батьки самі ставили, з самана. У двадцять... другім.Саман робили. І общеко турили. І ото тільки вже перед смертю, не дали татові й пожить. Ото так. Робітників наймали. І сусіди помагали, розказували тато. А як ми будували хверми? Ми як хверми? Будували вручну. Тепер же ж бач механізація роз...А скільки розорили їх тіх хверм. Отака школа була, отака й так ото... та все чисто було. Хверми які були? Поразбирали, тепер самі стіни стоять. А вручну – колотим, носимо, розливаєм, той стає, один кладе... Робили добре.

Місце під хату назначали. Назначали, як положено. Значить, подавали заявлєніє. Ото таке.

Батьки були віруючі. І нас привчали до церкви. В нас церква велика була...ходили... Ходили, мама й тато, ходили до церкви, і вірували в церкві. Зараз там клуб. І вже я не ходю.

Ой, пішли в хату, пішли подивитесь на хату. [заходять у хату].Ото у верху – батьківська ікона, а тоді вже це мені хрещениця дарувала. Верхня, аж сама верхня – татова.

То ж вона давня. Скільки ж їй...скільки їй років? Це їм їхні батьки дарували. Дєдушка з тисяча восьмисот дев’яносто восьмого року.

Понамаренко Надія Яковлівна, 1926 року народження

с. Чубарівка, Пологівського району Запорізької області[1]

Дєвяча моя була фамілія Война Надія Яковлівна, замужем – Понамаренко. Моїх батьків звали Война Яків Іванович і Война Харитина Ялисеївна.

Мама [1]900-го, а папа 2-го, [1]902-го року народження. У батьків... Та яке тоді хозяйство було? Господи праведний. Держали корову, поросята. От-то таке було хозяйство.

Жила я в батьків. Бідно жили, голодранці були. Семеро дітей. Грубо та правильно – голодранці! Батько на войні був, а мама одна. Ну шо ми? То десь черевик якийсь хтось дасьть, то кофту. Ну єсть же люди лучше жили чим ми. От-то таке.

Мама моя ше ж і 21-й год голодовку пережила. Так вони в загаті були. Ну як вам сказать, зілля виносили складали отам на вулицях, і називалися вони загати. І висмикували оце ж бадилля, кукурузне бадилля, попересихали його і от-то мололи його вже на якомусь камені. І отто їли, да це правда. А ще такий курай їли Ну шо було, суха бадилка ота якась, нам намнуть та й їли.

А в 32-й, 33-й – оце акація. Ну ви знаєте що таке акація цвіте? А це я тут ще не жила, це я у батьків жила. От-то ідемо начухраємо, бо і їм надо ж було. Просто вкрали, начухрали. І от-то ж прийдемо мамо от-то щось там спече якісь от-то такі коржики, от-то спечуть і от-то ми таке їли. Багато людей померло. Ішли в степ із прутами желізними, йшли ховрашків виливали. Ну оно на подобі таке ж як криса, да? Вони ж не їли нічого ці ховрашки, одні зерна. З'їдали оці колоски і от-то як витягали їх, то жарили їх і от-то так спасалися від голоду, хто як міг. А тепер попропадали всі. От-то таке. Хліба і не бачили. Це вже як косовиця начинається то колосків уже на те наносем і поставимо, воно от-то пропарилося зернечко, наїлися. А тоді ж виписували отам, муку зварили в колхозі супу, так от-то дадуть півлітра того супу та з дому бутилочку молока, корова ж є. І надут лиш отот такий живіт, а їсточки ж хочеться ж. Славу Богу хоч корова була, так от-то хоч молоко було. О не дай Бог не доведи горя. Хай воно не вертається. Я цього боюся, страшне боюся.

Я тоже бідувала, в мене були двойнята. Ходили голі й босі, спінами світили. Купили на базарі одні ползунки і так у їх і проходили. Драні коліна були, бо не було за шо купити. Чоловік у кузні робив, а я робила на фермі. Так, а шо ж тоді? Не платили ж. А потім почали ж хоть трохи платить. Як начали платить, хоч трохи легше стало.

[1] Опитування провели І.Раєвська, І.Горбик, 8 липня 2006 р.

В Германії була з 43-го. Десь там над Францією недалеко, город Гааген, Гердеке – оце там. Ото я там була. Обрали ж в Германію нас. Мені іще шістнадцяті не було. І там пробула три годи. Табунами туда везли. Зразу робила на хфабриці. А тоді ше ж Господь послав, я боліла, якось попалась до хозяїна. І то там тоже те. А хазяїн в армії не був. Він був, ну як, як великий фашист чи шо, що він дома був. От-то тільки город розбомблять, і він туди. Готовлять їсти, накладають в бітони і везуть, кормлять туди. А я була, іще один парень був руський. От-то варили брукву ще для наших руських. Тоже бітонами на хфабрики возили. От-то таке. Я була от-то трохи на хфабриці от-то утром кохфе чорного дають, хлєба кусочек, а в обід якоїсь баланди кружку. А тоді вже попала до хозяїна і от хозяїна додому поїхала. Бомбили кожен день. А німці в бункаря не брали наших руських. От-то хозяйка візьме мене в бункер, так її лають за те шо, я ж руська, а там же руські. Багато горя спитала. Оці недоїданія.

Люди тут у селі, коли німці були, тіки мовчали, та й усе. Отож тут коровник був, а через балку отам свинарник. (Це ж мене не було, так люди розказували). Так туди руминів наженуть, солдатів руминських. Та я вже була в Германії, а коли приїхала той разказують: плєних наших понавозять туда, а їсти нема чого, так от-то наші приходять у кого шо хліб, у кого борщ, у кого кисляк чи молоко. Вони от-то візьмуть у котьол здоровий позливають, а тоді отам набирають чи по кружкі, чи по скільки. І от-то так наші солдати їли.

Румуни вони ж те, воювали із німцями. І от-то ж видно вони перебували тут. Так, за солдатів розказували, шо поприносять, кажуть, у кого шо є і от-то у здоровий котьол зіллють, поразболтають, а тоді от-то там чи по кружці, чи я знаю як от-то там. Отак заваювали землю, а тепер її не цінять. Прийдем з школи, а мама каже: ну що вони на пічку позалазили, топить нема чим. І не тіки ж у мене. На печі повсідаємося, вони от-то дадуть нам жменьку цибульки і ми от-то сидимо тут цибулю без нічого та, каже може щось і зроблю чи дірті може якоїсь чи шо там, баланди такої зварять і от-то нам насиплять в мисочки.

Нас американці освобождали. Я ж була під Францією, от Франції сто пятдесят кілометрів. Так ті французи, як війна кончилась, вони те... Американці, ми ж в Германії були, а це война йшла, солдати йшли американські, бомбили. Вони не дивились де німці, а де росіяни. А тоді після войни, отеж кончилось, і нас в лагеря звезли по семь, по восім тисяч. Дома такі здорові були, це пятітажні по восемь по пять тисяч. А тоді розсформивовували по областях, коли кому додому, коли поїзд підходе. І ми додому, яка область.

Вернулася я назад в 46-му, да. І робила опять у колхозі. Поїхала в город, хотіла там устроїться, не понравилося. Кому я там нужна?! Та приїхала опять до батьків. Та пішла на ферму, та робила на свінарнику. Тоді дояркою робила тридцять пять років і на пенсію пішла і ще робила. От-то таке.

Ну, як я прийшла додому – як обично, тай те шо. Вони тоже голодували самі всі, і в батьків моїх не було шо їсти. Це ж голод 46-47-го років... У мене хлопець був півтора года, а їсти не було нічого. Привезуть з Бердянська, у нас тут недалеко кладова була. Людям тоді давали трудодні, палички писали. Привезуть от-то тульки. Принесла я до дома два ведра тульки. Це я уже отут жила, батьків отам от-то хата. А він от-то маненький ходе, їсточки ходять. В свинарнику візьму, один бурячок украду та дерті жменьку вівсяної заплатю та нагодую його тим, а вин рученятами бере оту тюльку і пха в рот. А їсти хоче, а нема чого. І так бідний і виріс. Він вже як виріс не риби, не колбаси не їв. Мале до другого году доходило, він оце ж рвав їм і не їв нічого. От-то таке. Якби ви такого не діждались. От-то тільки щас молодьож не понімає, а то є що понімають. Баби розказують, бабочки, чи матері. А некоторим хоч розказуй хоч ні. Там де я була, в Германії, там привезли сім'ю із Сімферополя. І з ними була бабушка стара восемдесят два года, вона там і царство їй небесно. І всєгда вона каже: Моліться Богу. Мужіться, війна кончиться, ви підіте до дому, красні нас всьо равно освободять. І це вона нам розказувала. І от-то була каже, молитви вона багато знала, розказувала тоді як тіка є те чи десь ховахтесь чи в бункері, читайте, каже, молитви і Господь Бог вам поможе. Так я щей до дому привезла ці молитви. А дома я їх вже не читала.

Заміж вийшла в 49-м. Сватання ніякого не було. Зійшлися, в одном класі там його і тай-таки. І так жили: одна подушка, одне одіяло. Жили так. Це щас і дома дарують, і машини, а тоді. Тоді хоть на кусок хліба не заробить, не то шо там.

Жила я сама тут у мене була хата невеличка. Я от батьків пішла того, що у нас велика сім'я була, а землі пятдесят соток тіки можно було держать. Картошки посадем, нам не хватає. Недоїдаємо було всєгда. Так оце у нас була одна хатина, купили отак її і я жила сама. І ми отак у 60-м годі зійшлися, і так і жили уже з чоловіком. Робили цеглу, і отож построїли хату. От-то так. Тоже у мене була дівчина 60-го году. Воно бідненьке... Позатуляю вікна, шоб не плакала. А сама ж іду туди до цегли. Ну не наймали ми, ходили один до одного допомагали. А багато строїлися вже, отак тоже виросла. А то двойнята стали, їм було пять год, а іду ж робить. Щас же по три года сидять у декретах, ще і плачуть, а їм платять. А нам нічого – тринадцять рублів в місяць на

дитину дадуть. А я закрию їх у хаті, а сама прибіжу, у вікно подивлюсь, бо хферма осьо от-то точки рядом. Прибіжу ж стежкою, подивлюся в вікно, лежить на кроваті, то бутилочка, то дасть попить їй. Отак дітей я воспитувала. Хіба так як зразу, а одіть же нема нічого. Так і повиростали голі й босі. От-то таке. Та прийшов раз сосід і каже: Надя Іра і Женя купались у діжці. Було от-то вьодра оставили і позалазили у діжку і купаються. Но Бог дав шо обійшлось. Тай раз пішла на роботу, приходю нема. Нема дітей позаходили кудись тай шукали. Шукали всі: в кого мотоцикл, в кого машина, в кого велосипед. Ніде нема, а тоді якійсь год був шо дітей крали. А в мене ще одне маленьке було, тай сосідка його взяла, а ми отой пішли. А в мене жила тут одна дівчина, а ми йшли люди перекривали тут на одній стороні хату. Один був на верх хати тай каже: ой це мабуть куменові діти сідять, кричать. А в мене жила ще одна дівчина, вона в мене жила сім год, вона від мене ще заміж пішла. Тоді ж вона пішла Ніна, вони ще ж не балакали. Пішла Ніна, вони ж як побачили Ніну і начали плакать. Так вона забрала їх обох на руки. От-то так найшли дітей. А то я не знаю куди б йти, вже ніч темно. Вже все пооблазювали, ну ніде немає. А вони за ручки добралися і пішли.

Церква у нас була отамочки у центру. Раньше була церква здорова. Це ж я тоді у школу ходила. Но разказати про стару церкву я не розкажу, бо я тоже була дівчина така, не так як зразу молодьож понімає. Та що ж позбирали, подивилися, тай і все, поваляли. Знаю, шо звони валяли, стіни валяли. Мама каже, тут такі дзвони були, шо дуже далеко чуть. Ніде не було таких звонів і такої церкви. В нас тут одна жінка жила, так вона церкву ту вишила. Вишила, таку красиву зробила, ну все як то там так і вона зробила. Ну вже її немає, вона вмерла. От-то таке. То може хто постаріше розказать, а я... Щас молодьож якась розбитніша, а тоді, як телята були. Я мовчазлива була, нікого не знала. Десь хтось балакає, ну хто знав. От-то таке.

А вже при совєтськой власті жити було краще, тоді вже гріх сказать, шо погано жили. Жили же, гроші вже стали платить. Було вже і в магазин підеш візьмеш. Ми тоді вже і построїлися. Гріх сказать, ну а шо ж. Я оце ж на хфермі робила, так оце ж у нас механізатори були, там магазин був. Підеш в магазин, десятка візьмеш, тай чоловіку і курить наберу, і конфетів наберу, і хліба візьму, і ще щось. А зразу підеш в магазин, візьмеш десятку і шо за десятку у купиш. Ну шо я не так? Ну хто багатий, та їм безразлічно, а як мало получаєш, то я получала, ну шо я шістдесят рублів получила. А ну шо можна купить на них. Тяжела жизнь була. А тоді вже почали платить, гроші начали давать в колхозі і ми трошки розвернулися.

Платили налоги. Це ж після війни зразу ж. Я знаю зразу к нам прийшли описувать, а шо в нас описувать?! ми ж з чоловіком і двоє дітей це ж ще начало. А то велосепед старий він там споруде, а шо вони прийшли описувать, якшо нема нічого. От-то, а налог платили: давай і все. Та зібьєш тієї олії тай ту продаси бо треба отдавать. От-то так. Тоді було таке шо і за квасолю платили, налог накладали. І на садок був, всі дерева пересчітають, платили. А тоді викорчовують люди дерева, і квасолю перестали садить. А тепер опять же ж і сади, і квасолю садять. А то було добре було, та ще хоть бери, а якщо нема, ну де брать. В колхозі не давали, я ж вам кажу палички були, трудодні. Так от-то де шо дома є олія якась чи то там квасолина чи шо, чи картошина. Налог платили, картошку давали в план, і крашанки сдавали, все брали. Були три місяці шахтьорами і чоловік шахтьор. Три місяці не давали гроші і вона бідна позича, хто пенсію получа, а хто десь-там робе і вона позичала. А тоді дали половину за три місяці. Вона понесла людям роздала, а сама воце перебивалася, бо вона робе на пекарні у воєнській часті. Квартиру дали от-то там і перебивається. Я кажу і картошка дорога і все дороге. На що людям задерживать хоч ті пенсії? Боже-боже, так воно лізе в оту глибинь і воно не знаєш, чи повернеться звідтіля.

Ходили на трудодні всі, а куди ж іти? Більше ж нікуди іти. Була в нас коровка, був базар отам у центру. Ну люди, хто молоко несе, хто крашанки несе, у кого шо є, а там продадуть. Так от-то була копійка, а як у мене ні міски ні чорта не було. Мій син, царство йому небесне шо вмер, та понесе десятка два крашанок назбирає та молока бутильок. А тоді зайде в магазин купе то мисочку то крушку. От-то так і жили. Якби не те, то вже було на пенсії вже був би. Каже якби ви жили тоді, як я жив, одітись, каже ні вчим було: одні штани підпоязковані і шапка, більш нічого. Літом шапка і то батькова. А зразу ж це і те не таке, і те не таке.

Я восім класів уже при німцях закінчила, а тоді ж бросила. А тоді ж забрали в Германію.

Семеро дітей у мене, один помер, а шестеро осталося. Замужем двоє дівчат, три хлопці женаті, а один зі мною ще. От-то таке.

Мої діти служили в армії, а один в Чехословакії, а два в Германії за граніцеєю, а один ще син, той шо вмер, цей у Латвії, підводником. Чотири года служив, тоді ж раньше служили чотири года. От-то таке.

Пустовойтенко Емма Іванівна,

с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Раніше ж райком присилав керівників до нас на роботу, і так він і робив. Ніхто не возражав. Такі керівники не обіжали людей, були й такі, шо всі люди поважали, навіть зараз вспоминали і пам’ятають його. Но більш нема, вже померли.

Та я не багато робила в колгоспі. З ними не робила, я вже робила з послєднім головою колгоспу, що зараз у нас. Ну робили всі хорошо, колгосп піднімали на ноги, востанавлювали і треба було хорошо. Три були прєдсєдатєлі до цього, і всі хороші. Недовольство їх роботою... Може хто і виказував, я не знаю. Село у нас дуже здорове, і каждому все равно не вгодиш. Це якби село маленьке, так можно ж... А так... У нас село дуже здорове. Так шо хіба ж усіх узнаєш хто там довольний, а хто недовольний. Ніхто з родичів не був в нас депутатом.

У молоді роки, пам’ятаю, клуб був. У клуб ходили і старі, і малі, й молоді, всі ходили в клуб. Кіна були, танці були, після кіна каждий день. Починали, може, о сьомій годині вечора чи о восьмій, частіше проводились взимку. Влітку ж воно роботи багато, мабуть. Зимою роботи по-менше. Ходили часто.

Ну в колгоспі були свята такі. Після косовиці назывались обжинки. Старалися і на косовицю виряжали. Це було комбайни їдуть у поле, виряжають тоже. Концерт там [нерозбірливо] агітбригада. І після косовиці тоже, було, концерти ставили, там художня самодіяльність, премііі давали механізаторам і всим: і животноводам, і польовим, і всим. Раніше кожен рік був, а тепер уже немає такого.

Раніше людей багато було, а зараз так. Польової бригади немає, всі старі, роботи молодим немає, таким. Механізатори ото считай, шофера. А так животноводів трохи, воно ж фермерів тепер мало. Коли розформували колгосп, дали пай. Но вони у колхозі, у нас у колхозі. Ми не оброляєм, у нас колхоз іще. Но воно не колхоз, а агрофірма називається. Ну вобщєм земля тут, де ми і робили, ми й нікому не отдавали. Дають нам зерно там, то олію там, то крупи, то муку, ну таке. Випиши, шо тобі надо, як надо там чи шиферу, чи там цементу, чи там лісу, чи там шо. Ідеш попросиш, голова виписує за счьот паю.

Я ж працювала бухгалтером користувалися авторитетом? Як на зарплаті була, так усі йшли, узнавали, питали. Скільки заробив? За що висчитали? Скільки получать? Каждому напиши, каждому розкажи.

[1] Опитування провели В. Гиря, Я.Герцик, 11 липня 2006 року.

Людей багато було тоді, сімсот чоловік, 600-700, а зараз немає. А тоді робили дуже багато.

Сіроноженко Василь Іванович, 1929 року народження, Сіроноженко Нінель Іванівна, 1931 року народження, с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Зовуть мене Сіроноженко Василь Іванович. Народився в 29-му році. Батьків своїх пам'ятаю. Мама – Марія Герасимівна, батько на фронті погиб, на Перекопі.

А з батьками жив тут усе життя. Да. І вчився у цьому селі. Воно раніше називалося Власівка, от. А тоді Бурлацьке було, тоді – Федорівка. Це як я в школу ходив. Вулиць у нас не було, вони ніяк не називались. Ну, всі ж сусіди. Один одного знали.

Хату цю збудували ми, коли я робив в Запорожьє, тоді в мене здоров'я неважне стало, ми переїхали в 56-му році, а в 58-му уже построїли цю хату.

Дружина моя... Вона була сирота, без батька, без матері, а я був без батька. І зійшлися ми, у мене один був чемодан поганенький, з фанери, а в неї сумка. Ото які ж були платтячко, біленьке правда, но вузьке, а з чого воно – не знаю. Нічого у нас не було, як ми одружувалися. Людей небагато тоді зібралося. Ми приїхали тоді додому, сусіди прийшли, у нас якраз воно получилося дві свадьби, в мене два брати і разом ото свадьбу, свою зіграли отам ... Ну яка свадьба? Наварили борщу, там сюди-туди, сіли, поїли. Ну, саме весільні які страви були: борщ, потом картошка та, тушона, м'ясо. Це якщо курочка була, шоб зарізати, то зарізали. Кампот був. ...

В 49-м году мене брали в армію. Привезли нас туди, в Запоріжжя, а тоді на розбивочний пункт, і там приїхав директор завода "Коксохім". І йому доручили одібрати собі людей. Тоді 50 чоловік забрали на завод, а остальні пішли в армію, отправили. Учився я у ФЗУ. Фабрично-заводське училище. На плотніка. І так, по-плотніцкі і работав непогано, харашо, і багато, багато ... 8 років.

Ну, ми поженилися. Жили в общєжитії. Як хлопці виїдуть звідси, кімнатка пуста. Ми тоді туди переходимо. Вобщєм, блукали, ото той. А потом дали нам "красний уголок", здоровий, і ото в однім углу Михайло, в другім я, в третім Іван, а в четвертім Толя. Ну, ми заняли, кровати

[1] Опитування провели П. Давлад, А. Пидорич, 8 липня 2006 року.

поставили, шторочки повісили на бильця і всьо, ні стола, ні стула. Ну я, правда, зразу захватився, там той, у заводі там позаготовляли, станки все було, позаготовляв кухонний столик, дві табуретки, ну, там отаке все, понаготовляв, поробив і братуха тоже по, по плотніцкому був.

В 56-м повернулися додому. Землі тут не отримали, бо уже був колхоз. Ну колхоз, колхоз обикновенний, вигонюють на роботу. Правда, тоді ще грошей не платили, а були трудодні. Я як тіки приїхав, зразу робив плотніком. А потом пішов на пилораму. Пилорама була велика, я пиляв ліс і для сусідніх колхозів, вона була на п'ять колхозів. У мне там чотири чоловіка робили на пилорамі. Там я проробив п'ять років. А тоді мене забрали в ето, не було інженера по МеЖеФе. Оце - животноводчєскі фєрми, от, а там оборудуваніє: і автодоєніє, транспортьори навозні, і автопоєніє значить. Короче, там роботи багато. Потом еті кормоцеха корм приготовляється, для свиней там і для овець, і для курей, от, машин багато таких усих було. І мене ото поставили інженером. І я проробив 38 років. Тіки у 89-му кінчив роботать, а бросив роботу у 99-му, через десять років.

Із прикмет у нас Явдошки запам'ятовуються, а то воно все од погодніх условій, от. Як снігу багато, то і урожай багатий, як дощу зімою нема, то і урожай буде неважний, а так. А чого, воно сходиться? І може так воно і получається, хто його знає.

Про голод я знаю, і даже про голод 33-го пам'ятаю.

В 33-м році, в мене була ще сестричка, старший Коля помер, а сестра, вона 32-го була, маленька така. А я вже тоді за спідницю держався, бігав за матір'ю, а батько в колхоз не пішов мій, а пішов у совхоз. Було колективне хазяйство, а то совєтське називалось, або радгосп називався по-українськи, радянське господарство або совєтське господарство. Він туди пішов і його там, конєшно ж, були різні люди, от, хотіли судить, ото шукали його довгенько, а 33-й ж год був, вони до нас приїхали, дві підводи. Забрали коровку, забрали... та все забрали, до зернини і в глечиках там була квасоля – і те забрали. А шо ми, малі ж, сидимо плачемо і все, нічого не зробиш. А тоді ото ж батько там, у совхозі, випише трошки кукурудзи там, от, і ноччю привозе ... ото мама натруть. А в основному його з лободою мішали, з травою і блінчики їли.

Тоді багато людей померло. В яслах було, це ж той, там давали, там тим, сорго, ну те, шо на віники ото красно зерно, от із його. Воно не сортоване, нічого, так же ото як заварять, дітвора ця понаїдається, животи отакі. Я як вспомню, які в нас животи висіли, ..., і оце ж воно каждий день пу-пу, воно по ногах тече, та, не дай Бог, 33-й. А 47-й тоже харашо помню, в 47-м я конюхував, от, у нас було ото ж 19 коней і 42 воли. І я

конюхував у 47- годі. Усе вручну, як попоносиш тої води, воду возили хтозна звідкіля і ото три бочки, чотири, двухсотвідерні надо за день привезти і кормить тут їх. Та. А потом заболів, заболів, мене трохи не судили, а тоді дали условно 2 роки.

Ну і справочку я загубив, ту шо врач давав. А тоді вже як найшов і ото той, вже й одмінили то 5 років, а дали 2 годи условно.

Да, ну як захворів же, понімаєте, бросив же роботу, потому шо не годився. І я вже туди не пішов, а пішов до трактора, значить, прицепщиком, прицепний був ... работав і ловив ховрашків, ховрашки. Ото бувало , хороше м'ясо. Суслики. Ми їх жарили і варили.

Ото уловиш, у маю жиру багато, я даже натоплював те, у чверточки (250 грам). От, і продавав. 3-5 рублів – чверточка жиру оцього, він дуже лєчєбний оце от того, ну як, хто боліє льогкими. В мене все учителька брала в Пологах, оце, Галина Вікторовна. І благодарила, це ж вилічилась.

А вже після голоду обикновенно трудилися. Як сонце сходить, вже всі на роботі.

Найкраще, вже ми начали жить по чєловєчєскому при тому, при Брежнєву. У нас було вже все: і гроші, і їсти, й пить, й вдіться, і... Ну а тоді пішло, пішло...

Зараз пенсія моя 470 рублів та її не вистачає. Возьмеш, підеш в магазин, підеш скупиться, нічого не купив і грошей немає... То міліони ці були прокляті, з міліонами цими, а за міліонами були ці, як їх, бач... Купони, хай їм горох. А зараз ото був невеликі.

А у нинішні часи нам вже нічого думать, ми вже нічого не видумаєм. У нас там Верховна Рада – ніяк нічого, один одному лоби б'ють...

Сіроноженко Нінель Іванівна: Я мєдсєстрою робила. Тут. Сюди я приїхала. І вчилася тоже не тут. Ми тоді жили у Полтавській області.

Раніше було молодьож, збиралися, танцювали, співали, ну якось... Да. А тоді пішли в клуб, клуб отут у нас був, а той отам, там був і баян, і балалайка, і гітара там ... .

Ну дивились там кіно. Ну це ж не таке, як зараз. Воєнні, любов, тіки настояща, любовні, тіки настоящі, не розврат, настоящі, воєнні. Багато було кіно, нам показували старе кіно...

Насчот віри у Бога... Живу з Богом, а надіюсь, як кажуть, – надійся на себе.

У церкву не ходимо. Де ж тут? Тут же церкви немає.

А я даже не знаю, як казать, тут була, кажуть, у Федорівці, а коли вона була, я не знаю.

Сіроноженко Іван Іванович, 1936 року народження та Сіроноженко Лідія Миколаївна, 1939 року народження с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Сіроноженко Лідія Миколаївна: Виросла я... Батько погиб на войні, мати умерла рано, тому шо годи були важкі, робила од зорі до зорі. Ну шо? Пережили голод 47-й год. Не дуже було й дєтство пройшло. Ну як? Босі, голі і голодні. А тоді вже ж як, виучилась я в технікумі Оріхівськім, кончила тєхнікум, робила все время. А й досі шукаю батькову могилу. Люди повчилися, батьки вернулися з войни, вони повчили своїх дітей, а ми вже ж як. Ото таке життя. Ну а тепер самі знаєте, яке життя.

Лідія Миколаївна: На бухгалтера вчилася. І проробила 52 годи бухгалтером в колхозі. А чоловік, тоже. Батько погиб, похований в городі Армянську. А в мене, як вам сказать, без вісті пропав. Його як забрали були, мені 9 місяців, на, ну, в армію служить. І так він служив – город Терембовль Вінницької області. І так він і остався, ну, не вернувся, война началася і він так і той. Так шо я не знаю, де похований. А чоловік тоже, батько погиб, їх осталося троє. Мати дуже бідувала з ними, як це, я була одна, а в неї ж було троє дітей. Ну, чоловік тоді ж же ж той, як сказать... Вони там і горобців їли, і хврашків їли, і все, потому шо, ну, такий год був тяжолий. А тоді вже, як він той, отут у нас технікум був, технікум шовководства, оце де школа механізації. Він кончив технікум, а як ми вже ж поженилися з ним, він, послали його на перепідготовку у Сімферополь і він кончив Сімферопольський інститут, і робив агрономом все время, 52 года оце. Постойте, це у 63-му.

Сіроноженко Іван Іванович Ми строїлися, тут була хатка, оце ось дєд мій їде, він тоже ... [не зрозуміло], були студенти на квартирі, і він [не зрозуміло].

Лідія Миколаївна: Та ну яке ж тоді весілля було? Зійшлися зі своїми, там, сіли, повечеряли – ото таке весілля.

Щас на місці церкви нашої же є той, Дом культури, от. А по Україні була друга. Дуже харошa, дуже здорова, Німці і то не той. Не німці, наші розваляли. От.

Усі люди вірять, бо тому шо весь світ, хтось шось дав [*пауза в запису*]. Тоді були і комуністами, тоді були і ми комуністами. Ну, світом

[1] Опитування провели П. Давлад, А. Пидорич, 6 липня 2006 року.

хтось керує сам! [*нерозбірливо*] Це моє мнєніє. Ну, коли дивишся на звьозди, на це все, як то ж ... є сила, шо керує оцим всім світом, ви знаєте. Так шо, ну як вам сказать, наше мнєніє. Я думаю, шо шось є. [*пауза в запису*].

Церква в нас там, туди, трошки далі там, той. Ну, попа не було, тепер єсть піп. Но у церкву не ходили, бо воно в нас тіки тоді начали. А тут як ото ж святки, як, ну...

Лідія Миколаївна:Самі готовили... Ну, таке время було. Ми прожили таке время, шо... Трудне, як вам сказать...

Іван Іванович: Не будеш комуністом, не поступиш на роботу, куда не приїдеш, нічо не той, ну а ето ж тоже не ми винуваті. А ми як люди, всі праздники одмічали. І ми пока молоді були, ми ж так ето, а зразу куди ми вже з бабой.

Лідія Миколаївна: Ну так ..., було, поїдем на природу... Молоді були як молоді, а ці праздники одмічали...

Лідія Миколаївна: Ну раньше була жизня веселіша, як ось, не то шо молоді, а якось воно було... А тепер ну шо, ну ви бачте, шо села немає, порозвалювали все на світі і все пишуть і кажуть, шо вони, ну як, востанавлюють село і воно буде. Та ніхто вже нічого тут не зробе!

Іван Іванович: Не зробе ніхто...

Лідія Миколаївна: У степу робили отако...

Іван Іванович: П'ять мільйонів одержували рублями [*нерозбірливо*], а тепер подивіться, нема нічого! Чотири бригади було, нема нічого, сім з половиною тисяч гектар пахотної було. Щас поїдьте по степу, ну шо ... може фермер зробить, ну шо? Щас урожайність у фермера... це вони беруть гібридні сємєна, вони беруть 10-15, це вони вже...Бога взяли за бороду. Я проробив весь вік агрономом! Я... В мене 52 года стажу! Я щас поїду в степ – плачу, плачу...

Лідія Миколаївна: Нема, пропало, я не знаю, шо щас...

Іван Іванович: Нема..., ну, вобшєм, нема ні історії полєй, ніхто не одмічає, ніхто не веде це, понімаєте?!

Лідія Миколаївна: У хазяйстві було по 8 тисяч свиней, по 7 тисяч того, овець. Та нема ніде, нема ніде нічого, нічого.

Іван Іванович: Ми тіки не знали, того шо були дурні! Не знали, шо ми вже жили почті при комунізмі. Якби не розвалили Союз, то жили б... Тоді не вийди на роботу, не вийди на роботу два дні – ти вже тунеядець! При Андропові було, вийди в магазин у робоче время, тебе візьмуть за штани! Понімаєте? Но люди робили! А щас одні босяки! Щас у селі, ну куди він піде робить!? Щас ходять, бродять, крадуть у старичків оцих, бабочок оцих нещасних, понімаєте, отаке наше мнєніє.

Лідія Миколаївна: А молодьожі нема де... хто був такий хоть чуть-чуть, поїхали ото там, на машинах роблять на оцих великих, їздять там то в Крим.

Іван Іванович:Ну, щас молоді парні, шо грамотні були, їздять на машинах по найму, в Одесу.

Лідія Миколаївна: Побросали... хат пустих...

Іван Іванович: У мене зять то в Запорожьє, то в Мєлітополє. Приїхав додому устраїваться. Приїхав, все це як побачив та й зразу уїхав.

Удовиченко Микола Павлович, 1938 року народження, Удовиченко Олександра Андріївна, с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Удовиченко Микола Павлович: Удовиченко Микола Павлович. 38-го року народження. Батько – Удовиченко Павло Мусійович, 10-го року, но він вбит, погиб ще на фронті. Мама покойна 18-го. Померла тоже тут у Чубарівкє. Словом, були ми у Гуляйполі, хутір Жовтневе. Вступили німці во время войни. Ну, а був він на фінлянській війни, вернувся з філянської війни, а тут німці. І у дєдушкі, у материного батька переховувався, не пішов на фронт. Ну пішов на Вишенку, як він там пройшов, там у дедушкі така хата була, і як це у нас клодовочка була і батько був заложен кавунами мій. Ну, я ж не знав, я ще малий був. І підійшов до мєшка. А мати на мене: "Ти не лізь!" І так проволока красна протянута... Якось потягнув братика Павлушу за собою маненького. Піднялись ми на гору, а там посадка, німці. Повно забито. Шо воно там, шо вони там кажуть? Прийшли ми, тільки дойшли до Возвиживки, і почали бомбить. А дедушкіна хата як раз над ставком стояла, і півхати у дєдушкі отпало от удару. Но ми ж малі, ми ж не знали, шо батько там. Мати каже: "А де батько?" Ну я ж пацан, кажу: "Я вас проведу". Мати каже: "Не надо, німці кругом!" "Проведу". Як він пройшов ми не знаємо, ноччю прийшов додому. Побув удома от-то. І як пішов, і по сьоднішній день. А в 43-м ранений був, був у госпіталі, в Токмакі, під Запорожжям там. Прийшов там, а мама його вмерла, свекруха. Ну, як ховали, вирили яму тай під бік, так соломки доски, так дві шоб земля не сипалась. А він прийшов із госпіталя і каже: "А де мати?" "Немає." "А де?" Кажуть: "Та поховали". "Як?" "Отак, отак, отак". Ні в сільсовєтє, ні в ісполкомі ні досок не дали нічого.

[1] Опитування провели І.Горбик, І.Раєвська, 12 липня 2006 р.

Люди казали, мол, в газеткі писали, шо батько був снайпером, ну воєним. Ну, а то як батько безвісті пропав в 45-м годі, прийшло мамкє ізвещеніє. Дали мамкє пальто і восемсот рублів грошей за батька, і оту стару шинель. Ну, а ми ж... Голод, холод. Мамка продала ту шанелю, пальто те і купили ми тьолочку, малесеньку тьолочку. Вигодували, ну коровка була.

Коли скоро приходе брат мій рідний з фронту, а ми ж налякані, боємося. А тут німець іде. Я за хатою в кущі заховався, трусюся весь, боюся, бо як німці вступили мати картошку копала, а він мене як вдаре чи чоботом, чи чим. А у нас хатка маленька така була, ота земляночка, під соломою. Вони хотіли спалить її. А нас було багато. Шестеро. Сиділи всі в погребі. Ну хата була ціла осталася. Отаке було.

Ну, а тоді война войною... В наше село багато плєнних погнали солдатів. Люди несуть же їм їсти, шо було. І мама понесла. Так її так ударили прикладом! Хотів стрілять, но люди чужі защитили. Загнали у Гуляйпільський, ну не саме Гуляй Поле, а село там було таке Вербове. Загнали їх туди в школи і ходили моя, там, мати, інші. Ну кого й забирали люди. Було раз дядько наш там отбив їх, і каже: "Тікайте хлопці". А тоді оце, вивели їх, розстріляли, троншею вирили, покидали їх туди, як собак і на тому кончилось. І уже як наші отступали, бомблять. Наші солдати падають на город, мама моя позбирають їх, позносять в сад, і в садку хоронили. А тоді, коли вже освободили, збирали, викопували їх і в братську могилу хоронили. Ну, а тоді ж в 47-у годі голод.

Удовиченко Олександра Андріївна: Та бідували...

Микола Павлович: Нічого не було, от-то мати лебеди нарве. Знаєш шо воно таке? От-то Нарве та наліпе лепеників зелених. Отак ми доця і жили. Оце ми так і спасались. Ми, черепашки... розкривали, виливали їх, ховраків їли. Ну, душа їсти хоче. Ну, а в селі як, то кошмар був. Люди возками лежали. Це на моїх глазах було дядько здоровий йде, жабу в рот взяв. Ну їсти так хочеться. А в сусіднім селі люди людей їли. Не дай Боже було.

Олександра Андріївна: Ну, а після війни розказуй, шо ж було? Краще жили ж.

Микола Павлович: Ну, а шо після 47-го,48-го,49-го хорошо жили. Бурьяни були, кругом снаряди валялись, тоді скіки людей погибло після войни.

Олександра Андріївна: А ти ж скажи що ж лучше жили.

Микола Павлович: Та я скажу, як лучше жило. Не так добре, но жити можно було. Це 50-і.

Олександра Андріївна: Хліб давали, лучше жили.

Микола Павлович: Хліб дали в 53-му році, а то дали так ну, шо там мучічки. Отак ми жили і бідували. Но, бачиш, не вмерли, живі остались. Братів немає, померли. Батько вбитий, синок умер, нема, а це ми з бабою удвох.

Олександра Андріївна: Оце синок помер, в тридцять сім годічків помер. Оце ж в Афганістані був. Осталося пятеро діток. Все заробляємо, все допомогаємо, потому шо одній же трудно дуже.

Олександра Андріївна: Ну, як должна сказать, шо після війни, вже після війни уже стало лучше жить.

Микола Павлович: Ну то трошки!

Олександра Андріївна: Після того, як став Брєжнєв було всьо дьошево, було всього багато. Ну, робила я в ковгоспі в 60-х.

Микола Павлович: А Сталін – от-то хозяїн був! При ньом така дисціпліна була!

В голоді хто винуватий. Бог його знає.

Олександра Андріївна: Насчот 33-го ми не знаєм, ми молоді. Моя мама розказувала, шо народився мій брат 21-го, чи 22-го году. То вона каже: не знаю я як це він вижив, шо я годовала його і сама не їла, а він живий остався. Дуже трудно було. Мерли люди, страшне було. І по двоє у яму ховали було.

Микола Павлович: Двадцять первий це ще коли було. Ну, шо Сталін, шо Сталін знав, де що робиться. Ну, шо він знав, де що робиться?

Олександра Андріївна: Тоді тоже були такі. Ну, ось підожди у мене память не така була, тоже предателі були. Сталін може щось знав, а щось і не знав наприклад.

Микола Павлович: Отакого хозяїна нам і зараз надо. От-то Лукашенко у Белорусії от-то хазяїн, от-то дядько наш от-то його сюди на Україну надо. А нам свободу дали і шо воно нам? А нічого. І не хочеться балакати про це.

Олександра Андріївна: Лишнього не балакай.

Микола Павлович: А де ж правду дівать? От-то тільки при Сталіні був порядок, а тепер. Тимошенко – от-то банда настоящая.

Олександра Андріївна: А голод 46-47-го був. При Сталіні. Но не кругом. Не кругом був.

Микола Павлович: У нас був, но не кругом був.

Олександра Андріївна: Не вєздє був, оце отак був. Був недород вродє.

Микола Павлович: Война ж була, хліб весь вивезли.

Олександра Андріївна: Да.

Микола Павлович: Вивозили. А те шо оставалось його не хватало. Та й голод був, у кого корова була, коровка, той не голодував.

Налогі були. У нас сад був, дай Боже по три тисячі платили. Віддавали молоко, яїчко, мясо, шкура там сдавали. Ну, а шо ж робить разруха була, підіймати ж надо було. Той і прижимали налогами, сади викорчовували.

Олександра Андріївна: Ягоду ми сушили, сдавали, бо не було за шо ж заплатить. А тоді держали кролів, не дай Бог. Ми з мамою оце удвох осталися і той виплачували мясо. Дуже трудно було. А за це шо був же голод – я осталася і брат же. І отут робив, він нас трошки содержав, він робив у кохозі. Так от-то, а я пішла до придсідателя, тут, тай кажу: надо дать нам хоч якоїсь допомоги. А він каже: а тебе он годує твій брат. А він нас годовув до тих пір як от-то шось узяв у колгоспі, так його засудили. У колгоспі взяв. Там за самі колоски людей судили. Отак там тоді строго було.

Олександра Андріївна: А тоді брат вернувся. Строїв у Києві тридцятидвохетажний дом, там при Хрущові ще. Там йому плохо було (чи в Днепропетровську?) Дуже годували плохо. А тоді його перевезли, як спеціаліст він робив. І як вернувся через шість год, а дали вісім год. А через шість як вернувся, я йому і кажу: "Братик, а той же предсідатель умер, оце той, шо тебе посадив". Тоді як вернувся він нам тоді і все, і грошей заробив. Їм тоді там платили і годували дуже хорошо і привіз ще і грошей. Він ще живий і живе в Дніпропетровській області, село [не зрозуміло]. Він же в мене брат, 28-го року, старенький вже. Він дуже багато робив, дуже багато робив. І строїв і нам допомогав. А ті брати. Один брат воював, прийшов з войни був ранетий. Прожив і вмер. Другий був тоже на войні, прийшов був ранетий, то вже по старості вмер. Батько в голод вмер, а як от-то. Не знаю чого вмер вроде тьолка була і все. А тоді ж врачі не считали шо від голоду, а найшли на руці чи сибірка схватилася і він умер. І так ми з маою: дві сестри в город пішли, а я з мамою осталася. Так тут і осталися і не поїхали нікуди. Так ми з мамкою і доживали. Так ми у 63-му годі з Миколою Павличом злегалися, він тут на механізатора вчився. І в нас оце один синочок тільки був.

Та то таке. [Спор між подружжям Удовиченків – нерозбірливо].

Олександра Андріївна: Він сам з Гуляй Поля, а тут вчився. А тоді сюди переїхав, а потім і батьки його чи мама сюди переїхала. А ми там не жили. Їздили туди: село було там таке і хатка була там така. Погана.

Микола Павлович: Як у Тараса Шевченка.

Олександра Андріївна: Покрита соломкою була. Ну і, якби сказать, а всьо равно вродє лучше як зараз. Що це ми получаємо? По триста шестдесят рублів. Я сьогодні пішла, тридцять рублів викинула. А нічого не купила! Ну шо там? Дітям конфет купила. Ну дуже ж дорого все! А як кажеться може ще і хуже буде. Ніхто не зна нічого шо воно далі буде. Ну нам то всьо равно – ми старенькі. А хочеться щоб онуки повчилися, п'ятеро внучат же ж осталося. І вони були маненьки, як умер у девяносто девятому годі. Оце буде сім годочків як умер синок. І надо ж допомогти, він уже двоє, один учиться в механізації, один тоже буде поступать. Двоє дівчат у школу і третє ще мале. Усі маленьки, шкода всіх, хочеться всім дать. Бог його знає як рішать далі. Ну, так і рішатеме, поки руки ноги носять, поки й будем допомогать. А там уже всьо шо останеться буде дітям. Тут конечно в глушені ніхто не схоче, жили б в Дніпропетровській області. Раньше була Новомосковська. Там брат і сестра мої.

[Далі йде нетривалий спор між супругами з приводу грошей на похорон, пенсій, книжки, селітри, вугілля і т.д.]

Хвощан Василь Григорович,1928 року народження, с.Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Хвощан Василь Григорович. Рік народження 1928-го. Самі я з цього села. Тут батьки родилися, і я тут родився. У батька, в їх сєм'ї чотири чоловіки було. З восемнадцяти год остався сиротою, батьки померли. Проживав у селі Чубарівки. Учився трохи, окончив чубарівську земську школу. Колхоз начався, начав там бухгалтером робить. Ось война, пройшов всю войну, ранєніє получив в 44-м году. Демобілізувався з армії. Продовжав робить до самої смерті в чубарівському сільськогосподарському технікумі. Тоді тєхнікум цей був реорганізований. На базі тєхнікуму заснували профтєхучилище і там він робив тоже бухгалтером, продовжав робить до самої пенсії.

Ну, а мама – Матрьона Васілівна – в основному, домохазяйкою робила, так як сєм'я в нас була невеличка всього навсього семеро дітей. І так мама, в основному, і робила. Скільки в тому колхозі. Так шо так. От батька вона була старша на два роки. А навіть не старше, а менше на три роки: батько – 1900-го року рождєнія, а мати – 1903-го.

По материной лінії пам'ятаю і бабу і діда. Ну шо можно сказать? Дідусь помер в 56-м годі, а бабуся – 37-му. Дід тоже... Так получилося,

[1] Опитування провели І.Горбик, І.Раєвська 7 липня 2006 р.

сім'я дуже велика була, розійшлися всі, повиходили заміж і поженились та повязали. Він остався із меншим сином, якого з першого дня забрали на війну і так і не вернувся. А дід сам жив із 41-го году по 56-ий. В 56-м році помер.

Позакінчили всі з нас. Чотири чоловіки закінчили інститут, політтєхнікум. Так ось. А одна – Запорізьке профтехучилище на базі завода "Коммунар". Після того працювала у Львові, працювала у Львові до самої пєнсії на заводі "Елєктрон". Щас там вона находиться.

Ну у дитинстві шо? Дитинство було таке шо. Голі й босі, ще й в добавок і голодні були. Тільки і думав, де кусок хліба заробить собі, поїсть. В школу ходили, одно пальто на трьох. Коли приходе один – зніма, другий одіва і пішов. От – таке дитинство було наше.

Я закончіл інститут Харьківський сільськохозяйствєний. Закончив тєхнікум Федірівський у 46-му році. Направили на роботу в Миколаївську область. І там я робив до 56-го года. Та собствєнно до 56-го года я там робив. Поступив на заочно у Харківський інститут, який і кінчав у 56-м годі. Диплом с отлічієм получил. Ну і так же. Після тєхнікума на агронамічній роботі робив. Приїхав сюда, робив в профтехучилищі прєподаватєлєм з спецдесциплін до 62-го года. Перевели директором і робив директором з 62-го до 75-го. Потом перейшов у колгосп. Там туго було з спеціалістами. Райком заставив і перейшов. Робив главним агрономом до 88-го года. Ну вже як на пенсії пішов. Ну вже після того я робив [не розбірливо]. Ну, а щас дома загоряю. Вот так.

Як війна почалася мені тринадцять.років було, в пятий клас я ходив, Перші дні війни пам'ятаю. Та шо там хорошего? Щось було таке. Окупація єсть окупація, нікому люди не нужні. Ну приїхали начали вішати, розстрілювать людей, всі люди в іспугу такому були. При окупації? Та жили, то развє жили?! Ми не жили, а виживали. Вийшов на роботу, тобі двісті грам зерна і всьо. Люди жили, тіки шо проробляли на своєму городі, шо було от-то. Грошей тоді ж не було, а були такі окупаціонні марки, такі їхні. Да, німецькі марки. А ці українськії гривні були – вони нічого не стоїли. Тут сусід був Володька, а ми пацанами тоді, робить нічого, от-то у карти грали. А тоді научились у очко грать на карти. Грошей у каждого така папуша. Ото ж нічого не стоїть такого толкове. А німці прийшли, а у Володькиних батьків порося було. Було – забрали, матері двадцять чи тридцять тих марок дали. А мати ж нічого не знала. Володька забрав їх прийшов і програв у очко. На том і кончілось. Мати каже : "Де ти гроші дів?" "Та на шо вони тобі надо?" "Хоть на спічки, на спічки не хвате". Спічки стояли сто рублів коробка, ето, а тобі дали тридцять! От-то так жили.

Під час був колхосп, но він тоді та бригади ділився. Ділились по десять хазяїнів. Там виходили, самостійно робили, тєхніки не хватало. От-то самостійно запрягали коров і коровою все робили. Шо виростили, обмолотили німці забрали, вивезли, і на тому кончилось.

У селі румунів не було. Були вони тіки как отступали, проїздом. Дня два ілі три, а так вони проходили. А так шоб вони хозяйнували не було. О-о-о, а німці були. Німці стояли з сорок 41-го году, з ноября місяця 41-го і до мая місяця 42-го году, у зданії технікуму ілі училища, це вони повністю занімали і ту школу, шо в центру. Це ж багато було. Ессесовськкій полк стояв, який порядок наводив. Це вони обслуживали Розовський, Куйбишивський, Новозлатопольський. Оце Гуляйпольський, не знаю чи вони доставали Пологівський район. Ну їхня основна задача – вибрать комунистів, вибрать комсомольців, хто преданий властї. З ними так: туда прийшов два дня, або часа, побув, побили, шо сказав – записали, вивели, ростріляли, на тому і кончилось. Розстрілювали отам, перед училищем, там проходили между селом і училищем противотанковий ров-окоп, який імєл глибину девять – три метри, пять метрів ширина і откос восім метрів. Так шо там ні одна тєхніка не проходила. Окоп рили наші в 41-м, а тоді ростріляли і нагарнули землі зверху.

Да, там євреїв багато осталося, циган. Їх ото так гонять, побили, як собак.

До якого були? До 7-го сєнтября сорок, ні не сентября.7-го сентября забрали в Германію 20-ий год, 14-го сентября наші вступили. До 14-го сєнтября 43-го году були німці.

А відступали, з боями. Дуже великі бої були. Тут земля горіла два з половиною дня, два з половиною суток бої були, пока не підійшов есесовський полк. Катюши як підійшли, зіграли по Терновому, от Тернового. Це було от по тому бугру. І пішов німець отступать. Тоді вони все палили. Де в кого кучка була соломи у дворі – все палили. Скот стояв – убивали, нічого не оставляли. Но палили не той, не німці – калмики. У їх служили наші калмики. І вони були в загард отряді. Так от-то таке не люди, звірьо. Ще гірше німців. Да, німці одходять і це послідній ешелон ідуть калмики. Усе підряд.

Значіт, як радянські війська оступали, тут наші по Пологах, по Мерегах... Палили наші, отупали в Пологах елеватор спалили. Желізні дороги там, мости взривали, а такого в основном не було. А німці як відступали, ті палили. Ті спалили двухетажну школу, училище. Спалили всю до основанія – одні стіни осталися.

Партизани були в селі, були, но вони як такої ролі дуже великої не зіграли. Партизани, вони в основном переховавились отут. Вони роби-

ли десь на стороні. Так у них связі тут були. Вони узнавали, уточняли. Партизани були [не зрозуміло]... Воєнні. Один йшов, один в 43-му годі по ходу фронта, заїзжав вертався сюди. Тут був у званії подполковника Шнурков в званії полковника. А були вони з армії генерала Смірнова, який оце був у Куйбишевському районі. Попав при отступлєнії в окруженіє і вони були тут. Ну ці із 41-го года і були по 42-й год. Пішли вони, як німець начав наступать із Ростова на Сталінград, фронт двигався в том направлєнії і вони пішли ближє к Родінє, бо один з них був Шнурков з Краснодара, а Соловьйов із Махачкали. І вони пішли туда, скільки вони дошли, бо вони якраз пішли по направлєнію Сталінграда. Під Каличем, коли перший замок робили при окруженії вони попали до своїх, до місцевості. Пройшли фільтр і вже он ішли сюда востановлєних у званіях у всіх. Шнурков убитий у Венгрії, а Соловьйов в Махачкалі там біля сім'ї. Вернувся. Раненіє було... В якому ж годі? Це я в училище робив, так десь в 70-м, після війни, прислали письмо, шо помер.

Були і подпольниє організації, но які вони? Не в курсі діла я. Оставляли їх, розкрили їх дуже бистро. Веремієнко був там, Усатенко Марія там була. Розстріляли. Сім'ї їхні не чіпали, нє.

Молодь в Німечину забирали на роботу поголовно. Дуже мало осталося. Вони ж начали молодь брать в 42-му годі і 43-му годі. Забрали вони всіх, начіная з 27-го, послєдній – з 28-го брали в 43-му годі, в сєнтябрі. Як місяць так і той, забрали. Хто живий остався поверталися всі.

Від угону молодь ховалася. Це ж дуже рідко, хто тут остався – заховався. Тож такі були у нас два брата: тіки наші вступили, вони зразу добровольно в армію. Їх с удовольствієм забрали. Но далеко вони не дойшли, до Оріхова тіки. В Оріхові вони і загинули, їх поїхали матері забрали. Поховали тут. Отак шо дуже не заховаєшся, тому шо поліція своя була. Вони дуже бистро находили. 27-ий год забирали. Ці умніші вже були, тікали з-під Дніпропетровська. Брат мій рідний тоді с товаришем утік з дороги, тікав із Васильковки під Дніпропетровськом. Вони скинули охраніка з вагона ногой, а тоді і самі. Хто куди попав. Їх потім шукали, конечно. Вони пока відтіль пішком прийшли тут уже наші. А якби найшли – о-о-о!

Дома ховаться нільзя було, того шо обиск зроблять, найдуть тебе. Шо захований був, то вже тебе повісять і батькам не поздоровається. Те саме буде за те, що укривали. Поетому ховалися в основному... якись метод був. Сьогодні до одного переначував, завтра вже міняй місце до другого по знакомству. В основном жили оці, шо ховалися на хфермах. Скотинні хферми – там же єсть солома, там же єсть молоко,

там в більшості, в таких містах, на горищах. Ідуть там додому чи до кого, наберуть продуктів. Кончилась сумка – надо промишлять обратно. От-то так жилось.

Був староста у селі. З місцевих був. Воно ж це робилося по їхній указкє, а старости...

Я б сказал... Так, шоб свірепствували, так уже ні, вродє, нормально так був.

Тіки война кончилась, пішов вчиться в технікум я із Чубарівки, в 46-м годі, і в 56-м вернувся. Я вже востанавлював сільське господарство Миколаївщини. Мене направили після технікума, так.

В 46-му, 47-му голод в селі був. Знаю це все. Голод був конечно. Сказать, щоб це голод був от неврожая, при таком урожаї як у сорок сьомому годі жить можно, но все ж забрали у государство. Оставили в колхозах на посів зерно і всьо. А люди як хочете. Поетому голод був настоящій. Рятувалися так – усе, в кого шо не було все продавали все міняли, їли шо попало. Жили так, шо не хочеться його вспомінать. У нашему селі я б не сказав, шо багато померло, а от в сосідніх: Чапаєвка, Роздьори багато було. І у нас були і голодні, і пухлі, і яких ти хочеш. Но так, шоб померли...

В армії я не служив, вчився, робив. Тоді спеціалістів не брали в армію. Уже, як навіть, в 48-м годі, мій год призивався, то мене визвали, поїхав в воєнкомат. А-а-а! Іди, працюй і все.

На Миколаївщині я довго жив – десять років. З 46-го по 56-й. Працював в сільхозотдєлі агрономом по семєнам. Отак-то. В 48-му році одружився. Сама дівчина відсіль, ми разом в технікумі навчались. Вона тоже працювала агрономом, і там я одружився. В мене там родився син, а дочка вже в Чубарівкі.

Но чогось мене потянуло на родіну. Мєжду прочім, я приїхав сюди і жалкував, що уїхав. Там люди економічно лучше жили. І вообще район прекрасний, багатющій на землю такий, урожаї там такі були. А тут трошки не так. Повернулись, та так і остався. Тут построївся і вже рішив нікуди не їхать. Повернувся я в батьківську хату, шо біля трансфарматора. Построїлися в 58-му годі.

В 56-му почав працювати прєподаватєлєм профтехучилища. А дружина – в торговлі, продавцем.

Був я в партії. В 59-му році поступив. Рекомендував мене уже тут, як я в училіщі робив, Авраменко Григорій Олександрович. Ну, директор, я часто заміняв його. Ну, раньше ж як? Хочеш робить – вступай в партію, не поступиш, – нам не по путі.

Як член партії, був заядливий атеїст [сміх]. Не вибував з депутатів з сільської і районих рад. В обласній не був. Депутатом я був сільської

ради із 60-го 75-й год, не вибував. І в районній раді ілі з 66-го, ілі з 67-го по 75-й год. От-то так. Депутатом тут був я у Чубарівки... Прєдсєдатєль, то в командіровкє, то в отпуску. Обращайся по всім вопросам, принимайте на свої плечі і робіть, рішайте. А тоді рішать було дуже просто. Там скажуть, що робити. Тут великої голови не надо – райком.

Райком все вирішував, не районна рада. В селі завжди більше влади ма: голова парторганізації. А голова сільськой ради з ним радився. обязательно. Голова колгоспу теж.....

Ну в основном шо, сільській совєт занімався? У післявоєнниє годи, в основном його задача була – налогообложеніє, брать з людей налоги. А налоги тоді були порядошні: сільхозналог, дєнєжний налог, натуральний налог. Отдай мясо сорок кілограм. Шо хочеш роби, хоч ти держиш, хоч ні. Отдай яїчко триста штук, молока (ну, там, разні були времена) були п’ятсот і чотириста, і триста пятдесят літрів. Обязательно це були. Це їхня основна була така задача. Ну кромє того займалися такими вопросами, якими щас займаються: регістрація людей, участіє в трудоустройстві, прописка, виписка, рік народження, стабілізація молодьожи на востановлєнія народного господарства. Ну ці основні вопроси. якими занімалися. Шо касається других вопросів колхозного руководства, можно сказать ніякої ролі він не грав. Вони получали указки от райкома по управлєнію сільського хозяйства, планові заданія виполнять. Як ото вже виполнєніє цих планових завдань: піти в бюро райкома і там уже получай все то, що положено. От-то таке. То займалися благоустройством села, от-то колхоз, як кажуть, на свойом. Бумажки записували, що проводили меропріятія – ніхто в них не питав, як воно проводяться.

В основном, парторганізація ж була прі МТС. Оце було ядро – машинотракторная станція. Там був партком, який офіційно підчинявся первому секретарю райкома партії. Ядро на колхозі партійної організації, вони же і контроліровали на колхозі роботу партійної організації. І тут була партійная організація, порядка сімдесяти чоловік при МТС. А потом шістдесят восім, і сімдесят з лишнім. Заставляли вести агітаційну роботу.

Єслі через комсомол вступали до партії треба було одну рекомендацію, єслі без комсомолу – дві рекомендації. Ну, хто давав рекомендації? Ну там уже хто? Це була свобода – всі, всі хто були в партійній організації могли дать. Любий може дать рекомендацію. Таких установ шо той-той – не було. Значить, бажаючих принимали безотказно. В післявоєнні годи начала вертатись молодьож із Германії. Було указаніє ЦК – не прінімать, хто був в Германії. Отут я точно не

вспомню. А потом, десь чи в 49-му, чи в 50-му разришили прінімать в партію молодьож, які були там. Ну, провіряли: де ти був, чим там занімався, хто твої рідні. Було сложно по кругу райкома і госбезопасності. Все провіряли. А після того вже там в 56-м, після смерті Сталіна, уже стали принімать, не питають чи ти був в Германії, чи ти не був в Германії.

Після смерті Сталіна в парторганізації не було ніяких змін. Порядки, які були, такі і остались. І після Хрущова тоже. Тільки мінялись руководящіє і направляющіє. У 70-х, 80-х я даже не знаю. Оно як-то шло своїм чередом. Було конечно там всяких. А у партії, особенно во время Хрущова і після того трохи начали у партії ряди чистить. Уже начали запливать корупцією усякою, хабарники, привишеніє власті. Вже доводили комуністів вони тільки в закритих письмах. Тут частенько, а після війни не було такого при Сталіні. Тоді вже начали обнародовать. І з партії виключали. Сім'я, якшо він був – то в партії. Там такий закон6 єслі ти в партії, тебе привели і наказали, з роботи зняли, то вже в цій парторганізації района не будеш ти робить, незавісімо от твоєго образованія, способностєй. Будеш ти на рядових работах скільки не роби. Нікуда більше ти не підеш, скільни не роби. То надо було тоді тіко мінять мєсто жительство, уїзжай в другу партійну організацію, другого района на учьот. Там начінай сначала. Там раз провинивсь і всьо.

Подружнє питання у нас не розглядали. Напрімєр. послєднє время – ото 70-ий, 80-ий год, то ісполком вже потіряв свою силу, він занімався тіки хозяйськими ділами. Передали йому животноводство. Предсідатєлєм райісполкома був Матвієнко Ілля Петрович. У нього тільки і розговори: в тій хфермі не додержується розпорядок робочого дня, там нарушена зоогігієна, там не докармлюють чи там кормів нема, от чого надої низькі. Його оце тільки. такі розговори. А все остальне – це вопроси райкома. А райком занімався чим: від медіцини і кончая культурно-просвітітєльськими завєдєніями, артістами. Вся власть була сконцентрірована, як кажуть в одних руках. Вони ставлять тебе і знімають тебе. Як казав Тарас Бульба: "Я тебе породив, я тебе і вб'ю".

Секретарем райкома тут був... Ну само більше тут проробив Волощук, сам пологівський. Після Волощука Коломоєць була Надєжда Івановна. Після Коломойця – Хоменко Григорій Іванович, пологівський. Після Хоменко – Кучеренко. Після Кучеренка – Штепа, це послідній.

Значить, Волощук не знаю з якої посади прийшов. Коломоєць сама по образованію інженер-механік сільського господарства. І вона була главним інженером на МТС, Консько-роздорський МТС. Григорій

Іванович Хоменко – він главний зоотехнік, пологівський. Штепа – це вже він кончав в нас училище, потім в армію пішов і армію отслужив тоді і інститут кончав Мелітопольський механізаторський. Ну, а в основном з МТС всі кадри приходять. А Волощук не знаю скільки. Волощук він робив десь у Західній Україні, а тоді робив в Михайлівському районі серетарем. Потім вже предсєдатєлєм райісполкома, і ось перевели усюди у райком, райісполком. А потім же ж працювала Коломоєць – та шо із Пологів. Вона там була первим секретарьом. Перевели її і ми зустрілися з нею і вона так по-свойські сказала: "Хлопці бережіться, до Вас кадра пішла! Не особенно... Будьте осторожні!" Це Кучеренко. А потом її забрали у ЦК і вона робила замотделом, Коломоєць. Не знаю яким отделом вона завєдовала.

Голови райкому були не тільки місцеві. Мусієнко – це був місцевий. Перед ним був Касьян Григорій Іванович. Він був із Запорозького району. Вони довго робили, год пятнадцять. Ну, в основном місцеві, наші.

Стосунки між райкомом і райвиконкомом, між головами Були різні. Тут, знаєте, трудно сказать які. Ну... Ну, виконком і придсідатєль райкома боялись. Несмотря на то шо він був санкцією бюро райкома. Ну, против райкома не то шо райкома бувають. Касьян ось до сіх пор би робив в Пологах. Кучеренко приїхав, вони шось той тоже був такий парень. Не поділили шось Кучеренко начав до його по работі влазить. Стичка така мєжду ними получилась сразу. І сразу Касьяна перевели. Перевели його в Запорожжя, туда в райісполком. Не скажу, скіки він там робив. Ну, чималенький він там робив, і до сіх пор він робе. Як же ця організація називається? Організація якась в Германії. Він і щас там робе предсєдатєлєм цього общества у Запоріжжі. Його часто статті такі розяснувальні бувають. Номенклатура була така в райкомі, що не вибрасували. Якщо в райком попав, то не тут, а в інший.

В номенклатуру було потрапити не важко. Робота це така, шо не каждому нравилось. Надо, шоб були якісь связі. Тоді так, – хороші знакомі. Тоді все хорошо, а так... Напрімєр, я цю фірму обминав.

Да. Тож усі ісполкомовці, райісполкомівці, друзя і одногодки: Хоменко – син секретаря, друг. Мусієнко – предсєдатєль райісполкома, тоже друг. Колєснік Григорій Іванович. Усі, ну, усі близькі були друзя. Ну, колгоспна парторганізація була – це предсєдатєль був секретар парторганізації. Та шо були? У середньому всі бригадіри тракторних бригад, полеводческіх бригад, завферми. Оте ті кадри повинні бути членами партії. Це головне. Ну і рядовий состав – через них контраліровали роботу. Завхферми і брігадіри. Ну, работніки бухгалтерії – спеціалісти свого діла. Ну, оце главний бухгалтер може.

А всі остальні – прості робітники. Вони а фактіческі ніякої сили така парторганізація колхоза не імєла. Сказали, а хорошо давайте построємо там клуб, чи так щось таке для молодьожи. Предлагайте, а рішать будемо хозяйськими вопросами правління колхозу. Ну тут через всі інстанції треба було проталківать, щоб цей вопрос був согласований з райкомом. Так от себя не пройде. Так шо. Спочатку в райкомі обговорювалося, а потім в селі.

Спочатку в партію принимали, а потім вже членів партії на видвєженіє в должность. Навпаки – такого не було.

Був же я депутатом і районної ради. Був. Ну, як районна рада працювала? Для хформи. Собирались на ці засідання ісполкома, конференції і все рішали там всякі вопроси, доводили до відома депутатів шо робиться в районні, в отдельних хозяйствах, які ісправлєнія шо на шо, шо доробляєтьсся, шо не виполняється, по влаштуванню мєроприємств. По цих вопросах. Те шо воно рішалося воно должно підкріпляться фінансовою стороною, кажуть: “Торба пуста, так нічого не купиш за нього. Решеніє решеніями, но назначали ответствених за виполненіє тих вопросів. Через время докладують, шо зробили, почему. Ну, ісполком єслі депутат ісполкома на своє хозяйство і в якому я находжусь, працюю шо по тєм вопросам. які там рішаються. Отакі діла на рослиниця, той шо в тебе чи скільки в тебе шістдесят чи сімдесят гектар знають скільки в мене вони мені віділили десять процентів пара, пятдесят два процента вони доводять мені під зернову, під кормову групу двадцять два процента, все остальне в такому примєрі мені доводять. Воно мені нужно? Ви мені скажіть контрольну цифру скільки проізвести зерна. Ви мені дайте план сдачі государству скільки я. Свою потребу я сам подсчітаю. А тоді я розробляв його сам для себе. А проізводство зерна виполняється, так шо вони давали десять тисяч двісті тон. Єслі проізводство кормовой групи виполняється – всьо, хорош. І оце центнер сдаєш документи. Контроліруют як ти виполняш, як ти обробляєш, як ти виполняєш – те твоє діло. А вони тільки помогають, як уборка іде транспорт, десять днів і шоб перва заповідь для государства – була виполнєна. А вони нашлють машин стільки, що не встигаєш комбайнами косить, робить. Ну сдавали, бо ти ж кожен день отчітуєшся перед районом скільки поступило на ток зерна. І всьо. А посівний матеріал собі оставляєш. Все остальне на оплату животноводства. І всьо. І потом підводять ітог і начинається: того хвалить, на того вопить.

Склад районної ради стабільний, одінаковий. Були і такі випадки, що голову ковгоспу знімали. Но рідко. От, в Куйбешеві – за упущеніє в роботі. Одна причина: щось не так зробив, щось не так до них обратив-

ся. От-то так всякої грязі так насабирають. Зібрали збори, поставили прєдложеніє і попробуй первому протів сказать. Цього снімуть, тоді закривають цього і ставлять вопрос по тому, хто протів був. Єсть прєдложеніє вивести з членов бюро і вивели. Отак.

В ПТУ, де я працював директором, там багато викладачів були членами партії. Ну, значить, в нашому училищі штаб був сємдесят восєм чоловік. Весь штат. Із їх партійна організація була двадцять два чоловіка. Це велика була при такому штаті кількість. Почті тридцять процентів комуністів у штаті. Отак було комуністів. Із них більшість була комуністи старики-фронтовики. А робили вони на рядових роботах – шофером, мастєрами. Ну отож.

У нас в Оріхові була церква і люди тихенько туди возили хрестить. Но стоїть мені похристить, шо возитимуть навіть другі – крьостні, і я, навіть. не знатиму (ну, жінка може це зробить), то завтра вже в райкомі будуть знати, що мого сина чи дочку хрестили. Ну, тоді бережись! За ці діла ісключали із партії. А як там, навєрно, там із церковних работніков був чоловік, який докладував все. Це щас ніхто вніманія не обращає: хочеш хрестиш, хочеш не хрестиш.

У нас церква велика була до революції, но я про це мало знаю. Я помню тільки, як її розбірали. Я як раз пішов у перший клас. А цей класс, це як раз був на церковній території – забор і за забором називалася церковна сторожка, сторожі жили, ну обслуга церкви. Ну, а церква була закрита. Велика. Пацанами бігаєм вокруг церкви і наверху стьокли були рознацвєтні: красні, жовті, сині, зелені. Малюнків на окнах не помню. Помню, шо оце такі стьокла. А ми оце рогаткою з горем попалам достанеш, стьокла били і собирали. Інтересні ігрушки, а тоді ж заніматься не було чим. Оті сторожки первий клас пішли. Прийшли на урок: виходьте, сьогодні уроків не буде. Чого? Церква, хрести будуть знімати з церкви так шоб не попало на кришу, не дай бог, того зданія, а то привалить дітей. Так ми ж – інтересно, вибігли і дивимось, як стягували хрести, верьовки там поперевязували на оттяжку завалювали. Хрести великі були! Церква, старожили говорили, шо така церква втора в Україні: шесть куполов на ній було. І таку церкву подобну я в Харкові зустрів із вокзала южного, якшо переїхати центр города, там якась речушка була. Ще там гастроном, магазин здоровенний такий. І там стояла закрита церква. І там вона, як музей і там якісь і склади були, тому шо машини туди заходили, виходили, грузи якісь. І стояла з купалами, там пять куполів було. Я так поглядав, як раз така, як у нас у Чубарівки церква, тіки ще одного купола не хватало. От-то я бачив. І бачив я її уже на фотографії. Тут жили Миколаїнки, у них фотографію бачив церкви.

А скажіть, будь ласка, Ви не знаєте куди ділись ікони з церкви?

Ото вже куди вивозили з відтіля – не в курсах. Но церква була мощона. Таку я ніде не бачив. І Росію проїжжав.

Серед тих, хто церкву руйнував, були і місцеві. Хто там командував, я не знаю. А знаю, що місцеві вилазили на ті купала, на хрести. Привязували вірьовки, був тут Віктор, він сірота такий, для тє время його от-то схватили і туда привязували ці вірьовки я знаю. А куда дівали вони. Церкву розібрали, построїли це двухетажну школу, що щас, то кирпичі з церки. Тоді кирпіч церкви брали і возили в Новозлатополь, там щось построїли.

Шо із священниками трапилось, я не знаю. Один раз я у тій церкві був пацаном, а тоді, як закрили все! Були, там, робили, це мені мати вже розказувала, батюшка був отут священником.

Село наше раніше називалося Федерівка. Ще Хфедерівка була Власовка, по імені Чубаря, Влас його звать Якович. А Пологи тоді називалися Чубарівка. А як раз тоді село Чубарівка електрофіцирована. За один год село все горіло, построїли силову установку. А тоді Чубарь занімав непогане місце в Україні і даже він з України пішов на Москву і поміг землякам. Вагонами йшли ліс на опори, проводи і монтажні бригади направленні. Восім кілометрів тянеться Чубарівка і все село робило. А Федерівка називалось по якомось тут поміщику Хфедору, от. По його імені названо, як будто би цей Хфедір построїв оцей міст, який щас ремонтіруют. Його ще називали тут Бурлацьке. Тут колись бурлаки жили. Вони як раз тікали і тут бурлакували. Тут начиналися таврійські степи, починалися. І вони отут бурлакували, видно ж річка не така була, як щас. Удобно було, вода прісна, природа прекрасна. Ото так і жили.

Нашому селу більше двохсот років. У тому годі справляли двухсотлєтіє, та дось так у девяностих годах двохсотлєтіє справляли. Так воно получається щось тут Григорівка, Кінські Роздори, Чапаєвка, Чубарівка щось воно я дивися по датах, так воно от-то воно всі вони в одно время засілялись. Всі попадають под одну дату, всім по двісті, по двісті пятдесят років.

Зразу ж після війни, як наші освободили в 43-му годі, Чубарівку переименували на Пологи, бо рівнина полога, полога рівнина. І оттуда названіє пішло. Спочатку була ж станція жєлєзнодорожна названа Пологи. Потім Чубарівка, потім знову Пологи.

Кінські Роздьори так і не мінялись, так і називались. Тільки з одної сторони була Чапаєвка (Воскрєсінка називалася до революції).

Чоп Валентина Григорівна,1946 року народження, с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Чоп Валентина Григорівна. Рік народження 1946-й. В цьому селі народилась. Пам'ятаю своїх батьків, а як же, конешно пам'ятаю. Вони з цього, з цього села. Батько 1900-го, а мати 1903-го. Батько був в колхозі бугалтером. Був у нас технікум сількохозяйственний, там де й зараз технікум, ліцей, він там був бугалтером. Сім'я була велика, я сьома дитина в сім'я, сама менша. Два самі старші брати, а тоді 5-ть дочок.

Сім'я в нас ну яка? Тоді не заможня вона була, сім'я була велика, дітей багато. Не було у них власності ніякої, може у їхніх батьків була якась земля (їм було по 20 років, коли організовувались колгоспи).

Батько мій першу освіту не знаю де отримував, а тоді ж він учився там в ліцеї, там була школа Корфа, там він вчився. Кончив ту школу. А тоді не знаю, де учився. А вже пізніше він учився в Харківськім сількохозяйственим на бугалтера, но він його не кончив, три курси кончив і почалася війна, забрали його на фронт, так він і не закінчив.

Діда, пам'ятаю одного, маминого батька, Усатинка, бо мені скільки там було, я 46-го, а дєдушка вмер в 54-му, я його пам'ятаю. Він сапожнікував. Вдома робив, таких як зараз сапожних мастерских не було, дома він був, бо був він інвалідом.

Було за гроші шив, по-всякому, хто чим мог, той тим і розплачувався. Хто грошима, хто продуктами, хто помогав по хозяйству.

Батько, розповідав багато всякого – і за війну, і за все. Но я вже після війни родилася, в 46-м годі, це може помнять ті старші діти, що він там розказував. Батько був два рази ранений. В госпіталі був аж у Єревані десь 6 місяців, а тоді десь тут ближче. Чи десь тут у Дніпропетровську. Бо мама пішки ходила до нього в госпіталь. Батько був дуже добрий, ні на кого у нас в сім'ї голос не повишав. Якщо батько голос повишав, то це шось таке страшне було. Удивлялися, чого це батько повисив голос. А мама, мама як мама на всіх кричала, підзатильник одному, другому, хто не слухав, то так нас воспитували.

І старші сестри й брати нас виховували. А як же ж ? Мене в основному виховали старші сестри, мамі ніколи було, мамі треба було в колгосп ходить на роботу. Старші сестри за мене, так сказать, гляділи мене, виховували.

Я тут живу, бо я сюди заміж пішла, така хата саманна під черепицею. Не розмальвана, я не помню щоб у селі розмальвували в то время.

[1] Опитування провели М.С.Томілін, Н.Ю.Краснянська, І.Г.Прошкін, 11 липня 2006 року.

Це може раньше було. Вчилася тут у школі середній, кончила десять класів, і в Запоріжжі в училищі на швею. І так і пробила тут у домі бита, 35-ть год. В колгоспі не працювала. Ні.

Про весілля*?* [Сміється] У каждой сім'ї як сказать, свої обряди. Як батьки скажуть, так і проходило весілля, як вони зроблять. Ну як весілля було? Подали заявленіє в сельський совет. Назначили там на який день розпис, зарегестрирували наш брак. Вечером перед цим, ходили приглашали, ну як невести з своїми дружками ходили по селі, приглашали людей на весілля. Вечером у жениха був вечірник. Но гуляли всі. Всі гуляли, молодьож в основному, а на другий день у невести гуляли вже там старші. Свадьба довго проходила. Не два дні! Три дні, а тоді відтіль невесту забирали, везли з її приданим сюди, а за тієї машиною бігла гурьба людей поперед. Попереду і ззаді повен двір людей заходило. Всі сходились дивиться на невесту. Ну це гукали там, рідню, подруг молодьож, а такіж сусіди сходились, півсела сходилась на свадьбу.Приходили й ті кого не запрошували. Да.

Ну плаття в мене вже було коротке. В те время вже появлялися довгі такі платті для невест. Я ще була в короткім, і фата коротенька була.

Я собі багато одеж шила. Да. Но не ткала, ну вишивать трохи так. А мати і старші сестри вишивали багато, в'язали, тоді ше як гардіни, занавески на вікна було там, нав'язують їх на подушки накидки разні, крючком нитками. Ну я як підросла, можна було все купить в магазині і занавески і покривала і скатертини.

Заміж я вийшла в 68-му. У мене двоє дітей. Я ж їх хрестила. У куми друзей наших брали. Не родичем. Та христили... Тоді, коли малі були не хрестили, бо тоді було таке шо куми, за старшим був кум партійний, парторгом робив, ні це у старшого була кума парторг, а за младшим кум був парторг. Що в церкві це не хрестили. А похрестились уже всією сім'єю, це в якому в 82-му році. Ні не в 82-му, це вже хлопці покончали університети і приїхали в отпуск, а в нас церка открилася. Кажу: "Так, хлопці, поки зібралися всі вдома і я не хрещена і чоловік не хрешений, і ви не хрешені... Так, бать, їдь до попа, договарюйся з батюшкой, коли він нас зможе похрестить". І пішли ми всім сімейством в церкву і нас там усіх похрестили.

Разом часто були, ну було шо й не разом, ті в школу йшли, батько на роботу, ну рано ж, як малі ше й спали. В основному обідали, вечеряли в основном це вся сім'я. Хто був дома всі разом їли.

Їли не з однієї тарілки. Я не помню, це може ж раньше, як я була така то вже були тарілки. Я не помню шоб у нашій, ну були дерев'яні ложки, но шоб ми їли ними. Вже не їли, їли такими. Ну ще помню були ті, дерев'яні ложки і миски чи череп'яні, великі. Ну череп'яні міски це

було, мама в них вареники варить, багато ж їх робе, тому отакі миски, там перемазували їх маслом. А так пользувались такою.

Було все їли, калачі варила мама, затірку, галушки, супи варила. Самі ж пекли хліб, це раз чи два рази в тиждень. Піч була і вона сама пекла хліб, пиріжки, пампушки.

А на свята як на свята, щось таке видумували і голубці і якісь млинці і шо там. Ще щось варили пекли, жарили м'ясо, птицю.

А пили? Держали ж корову, та ото дітвора, каждий день пила молоко. У батька була велика пасіка. Це хліба, меду і молока. Це малі ідемо в школу утром, це нічого утром їсти не хотілося. Це хліба, меду, молока.

А м'ясо я б не сказала, шоб кожного дня ми їли. Ну яке м'ясо їли? Було держали багато голубів, в основному літо... Тоді ж холодільників не було, щоб такого м'яса, десь там можна було держать не було. Це каждий день лізли на горище, малих голубенят ловили там, четверо, шестеро, скубли їх і з ними варили суп чи борщ. Ще так можна було.

А голуби самі заводились вони. Тоді їх було дуже багато, майже в кожного, у дворі на крищі, це були стада голубів. А тоді вони пропали, коли в колхозах, почали хімікати застосовувать, посіють щось, оброблять хімікатами, а воно було передохне що з горища сапетками скидали. Бо вони потравляться. Ну в нас їх тут було дуже багато.

І напої крепкі робили –вино робили, з усього. Був бочонок, мама робила вино, був садок такий сливовий, яблок якось мало було, а ягоди і слив було багато, шовковиця. З шовковиці робили вино. Тоді якось такого не було щоб кампоти в банки закривать як зараз, не було ні банок, не було ні кришок. Все це сушили в основному. І яблука і сливи і ягоди, або варення варили, або сушку робили.

А консервації не було. Бо такого ще тоді і не знали. З'явилася... Ну, це десь 64-й год. Отаковочки, що банки почалися появляться в продажі, кришки це ж по блату, це якщо хтось там десь превезе. Ключ, а кришки ті виправляли. Бо їх не хватало, їх ні де було взять, були спеціальні ключі, що їх отак відкривали, а потім виравнювали. І другий раз нею можна було закрутить банку. А де ж продукти зберігали? У погребі, де холодно. І самогонку гнали. Гнали, а як жеж без самогонки ти шо. Гнали, хоч її і запріщали та її все одно. Тоді було таке время, що за ту самогонку садили. В нас тут одна жінка-бабушка і в тюрьмі сиділа, посадили її на 6-ть місяців за ту самогонку. Ну вона наверно ж гнала і продавала ж ту самогонку, а так як для себе хтося ізігнав, ніхто його там. Ну в открито це конечно не робилось, а так можна було, натихаря. Самогонний апарат, тачкою возили по селі в мішку. У того хороший у

кума, підуть там у нього випросять вечором у мішку прикотять, та за ніч і зженуть і назад отвезуть. Ото таке було.

А тварини у нас – корова, теля, оце ж корова кормилиця. Без неї люди і зараз не обходяться. А старі люди, такі постарші, держали вже козу, бо здоров'я нема шоб з коровою упоратись.

Ну я не знаю, як налоги, но платили на молоко, на крашанки, на м'ясо, було таке время шо свиней не різали, щоб так от ошмалить і сало було із шкуркою, так надо було знять ту шкуру і здать. Бо ходили з сільсовета, як їх там – агенти ті, налогові, провіряли, ага той держе свиню, ага і в кінці году тобі с тієї свині чи кабана треба здать шкуру і показать квитанцію, що ти здав шкуру, надо було обдерти її. Це зараз її зарізали, обшмалили форсункою чи газом.

Ну на молоко не знаю я, от чого вони накладали його. Но надо було чи 200 чи 250 літрів молока здать і скільки то кілограм м'яса. А для того щоб здать м'ясо в основному держали кролів, кролями здавали.

А якщо у людини не було корови чи м'яса, цього не можу сказать як вони, як хочеш. я знаю те що люди щоб сдать м'ясо і козу здавали нате, різали її м'ясо здавали. Якщо не держеш кроля а есть налог не м'ясо його треба було чимось виконать. Тодіж були налоги і на фруктве дерево. Накладали налоги. Люди ж повирубували, а які були сади, по 50-т соток, городів було під садами. А як наклали налог на фруктове дерево, люди ж начали його вирубать.

Казали що при Брежневе дуже хорошо жилося. Казав мій батько шо так як при Брежневу люди на Україні не жили.

Ну перестройка це вже таке, доломали те шо люди раньше робили, а тепер так вообще, розломали все і що воно буде не ізвестно.

Дефіцит всегда есть. Да хто зна кому чого не вистачало, я не можу так сказать.

Як ви вільний час проводили в молодості своєй? Відпочивали. В вечері клуб робив. Дом культури, в кіно можна було піти, на танці. В такі вихідні літом то до ставка, на пляж, такий в нас пляж був, молодеж збиралася отдихала там. Купалися веселилися у волейбол, футбол ганяли.

Перше кіно я не знаю, коли я побачила, не можу даже сказать. Но кіно постійно було. Да. Ну попервах, кіно так – субота і неділя. В суботу і неділю детські були дньом. В 16 00, а тоді два вечерніх були сеанси. Ну тоді ж раньше в селі, людей було багато, як кіно хороше то той клуб на 200 чоловік усі і не вміщалися. А зараз я вже давно в клуб не ходю, а так бачу шо дітей в школі мало, то було по 3 класи і перві і другі, а после війни і по 4 були класи всіх підряд. А зараз один клас і на той клас

не набираються. 15, 20 чоловік і больше немає дітей. Молодьож в селі не остається.

А танці – була танц площадка, круг, кружок.

Багато людей танцювало. Конечно багато. Яка музика – був баяніст, були ж колхози і в кожній бригаді був клуб. Оце у нас у селі був колгосп так було три чи чотири своїх клуби, в кожній бригаді були баяністи, збиралися, отдихали тож і самодеятельность була і все. Тоді веселіше було жить. Ну тоді появилися радіоли, магнітофони. Були гітари. Танцювали і польку і танго, кроков'як. І модні танці нові приходили, приходили, со временем усе міняється. Це хтось із города приїхав, начав танцювать тут же ж моментально його начали копірувать, так і вчилися.

Зимою оце в карти грали, у клубі збиралася молодьож така, не такі вже молоді лет по 30 по 40, грали і в доміно і в більярд. В кожному клубі були і шахмати і шахи. За одним столом одна компанія там грають в біліард, там грають і в шашки і шахмати, а ті у карту ріжуться та кричать.

В селі кафе не було, була чайна. Не вона я знаю, вечором тільки до 9 робила, столова була і чайна. Там можна було і поїсти і випить. Пиво і водка продавалась.

Косметика була раніше, така як і зараз, тільки тєнєй не було. Пудра разна, губна, креми разні. А прикраси – намисто носили, дукачі разні, ну а це таке ну як тобі сказати дукач – як медальйон тільки разної форми разної разцвєтки. Не тільки з міста привозили, ну магазини були, можна було їх купить. Помада була – красна, коричнева, ото разних оттєнків.

...Івана Купала справляли я і не скажу що його справляли, його не те. Вже як стала вільна Україна, то стали балакать про цей празник. А так напримєр, до нас у колхоз приїзжали з Закарпаття люди на прополку, так вони дуже празнували. Так вони показали що цей празник надо празнувать, як його празнувать, було виходять до ставка чи до річки. Палили там багаття, танцювали, співали там, а так щоб нащі сельські вони не празнували.

Масляницю – за моєї битності такого нє празнували.

А на Різдво, на пасху до церкви ходили, обязательно.

Воно не забороняли. Ну було таке время шо була у нас церква, так ми ходили, а було таке шо не було церкви у селі, то не ходили ні куди, це в якому годі я не знаю, це в Роздьорах церква, а в нас була велика церква. Де зараз у центру стоїть дом культури. Там її розібрали ту церкву. І фундамент видовбали і з того каміння построїли ото том на Могучі 5 корпусів ферми. А кажуть церква була дуже красива, велика що

таких було дві на всій Україні, а у Роздьорах осталася церква, туди, ну одне время вона теж не робила. Було колгоспне храніліше ядохімікатів, а тоді почала вона робить.

Ікони у нас дома були. Були і зараз єсть, ще материна ікона. Ну наверно теж от матері досталася. Бо як вінчались ту ікону що вінчали нею, батько і мати благословляли, вони отдавали ту ікону. І должні були її хранить. І казали: "Скільки ікона буде храниться, скільки будеш і жива і у шлюбі". Так це бабина осталась ікона, а моєї матері ікона, забрала її вже онука, синова дочка забрала ту ікону, а вже свекрушина у нас стоїть, я нею благословляла сина меншого. А як він поїде в квартиру хай її забере і хранить. Так жизнь у нас, у вас зараз зовсім друга. Я думаю краща. Время міняється, люди міняються, все міняється в лутшу сторону. Обряди обрядами, на самих обрядах далеко не поїдеш.

Пісні ми радянські співали, народні співали. А серед свят у селі та й в сім'ї більше радянські, ніж релегійні справляли. Я думаю що комуністичні. Ми жили в той період, що почті комунізм.

Як відмічали 1 травня... У! В селі, в центрі села були мітінги, все село туди сходилось з'їзжалися, там усі друзья були, там веселились музика і концерти і все. А тоді хто куди, компанії збиралися, виїзжали до ставка, там гуляли до вечора. Музика....

Чубар Іван Афанасієвич, 1929 року народження, с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Зовуть мене Чубарь Іван Афанасієвич, рік народження мого – 29-й. Народився у селі Чубарівка. Папаша був коваль (в мене і досі ще батькова кувалда десь є. І батьків ціп на горище лежить. Мама моя робочою була, у колхозі робила. Дєдушку і бабушку я не знаю, вони померли в голод, у 21-м годі. Батьки тут мої народились, да. Жили в цім дворі, папаша народився, а мама – там, оце, де Кручі, отамочки народилася. Хата її досі стоїть ціла. Да. А мою хату, хоть не мою, а дєдушкіну, спалили кадєти, білі. Чубар Влас Якович був революціонер. Хотіли вони отомстить його батькові, попали не на того Чубаря. Той Чубар жив отам десь. Попали не на того, на кого надо. Спалили нашу хату. І так ото жили батьки в землянці.

Папаша мій розказував, шо як революція була, був на фронті, у Ленінграді. Ну тоді ж неграмотні всі були. За яку партію іти вони не зна-

---

[1] Опитування провели В. Гиря, Я.Герцик, 4 липня 2006 року.

ли. Як ішли ж оці вибори у власть (так оце, як щас. А куди йти? В яку партію не знали).

Як, коли колгоспи створювали, коли радянська влада прийшла – це я не знаю, бо... це мене ще на світі не було. А батьки розповідали. Ну папаша мій... папаша землю не держав. Він кував, людям ремонтірував, реманент робив. Йому платили – отак вони і жили. А землі не було, ні коней, не було, нічого не було.

В 21-м годі голод був, папаша мій розказував. В 33-м годі у нас я не чув, щоб у нас хтось умер з голоду. В других областях, може, потому шо у нас Влас Якович був у руководстві Верховного Совєта України. Тому тут люди не мерли. А в других місцях, розказують, мерли люди, багато.

Я кончив чотири класи. Перейшов у п'ятий клас у цю школу, німці прийшли – нас вигнали. І після того я в школу вже не ходив. Да там були німці-гестаповці. (Строїв її ту школу граф Корф. Оце він тут школу поставив, на тім краю. Вчителів наймав, платив їм. Учили таких, як я до чотирьох год. Ну, там, арифметику, природознавство... ну історію, да, да. До чотирьох класів. (Після того, як Корф не став, став Чуйський. А тоді Кочубей був, директор Кочубей. Там пізніше зробили механізацію. На агрономів вчили.) Чи безплатно ходити до школи не знаю, не скажу. Но ходили до школи ті люди, у яких було у чому і за що. От. Папаша мій був коваль неграмотний, а мама вміла і читать і щитать.

Пішов я на роботу, мені було 15 з половиною років. Пішов на роботу: то волочили, то пололи, прополку робили руками, там, посєви, таке ось. Тоді пішов на прицепку, на косарку [не розбірливо], а тоді вже я був на тракторі. Це в 45-м годі. Батьки старі були. Ніде не робили, нємощні були. Надо було мені робить. Пішов на курси тракторів в 44-му році. І в 45-м році я вже робив на тракторі. (І тоді аж до пенсії я робив на тракторі. А перед пенсією я робив брігадіром у трєтій тракторній бригаді, був наладчиком. Було у мене сорок сім год робочого стажу).

Про війну пам'ятаю, як тут німці були. Мого брата двоюрідного вбили, не хотів їхати возить снаряди. (Брат мій, 27-го року, Володя). Значить, було так: наші їдуть у Пологи підводами, а ті підвозять відтіля з Оріхова снаряди. Тільки коні перекидають, і везуть ... Гусарка (тут є таке село). Перечіпають на другі і далі везуть, а ті вертаються у Пологи і ждуть поки ті приїдуть. Мене не чіпали німці. Я ще ж тоді малий був. Так той... (Тоді снігу було вобщє! Розкидали оце дорогу через Мегери із Пологів аж туда на Донбас, розчищали сніг – дорогу розчищали. А тоді, як стало вже роставать, де застой води – копали такі котлovани, щоб туди вода збігала, щоб дорога була суха.

Німці нас мало грабували. Ну у нас нічого було практічєскі брать. Румини як стояли, ці були бідніші за німців. Брали, крали. Но їхнє руководство їх наказувало, били їх кулаками. А німці, ті що приїжджали на отдих із фронту... школа двух-етажна, ото там вони отдихали. Ходили по дворах, ремні носили, оці наші флотські, на крашанки міняли. "Камушки" – нічим було свєркать, "кумушки" ото тоже міняли. Ну таке – молоко, крашанки, більше нічого не брали. А до жінок вони нормально ставились, у нас таких случаїв не було.

Як радянська армія нас вже визволяла, поїхали ми оце, значить, набрати кавунів. Їдем степом (там ще на горі був млин, вітряк), чуємо – вже гуде. Отот-отот, значить, наші прийдуть. Коли... під'їжджають два з каністрами, підпалили бєнзіном – горить. Під'їждаєм ближче – училище уже горить. А там стояли есесівці, що людей розстрілювали. Ну куди нам уже в село їхать? Ми поїхали так, недалеко – люди там жили. Розгрузили ті кавуни і їдем додому ж. Оце була тут землянка, довга була така хата. Тут оцього нічого не було. Коли виганяють той [не розбірливо] – ми на Пологи. Всіх виганяють, гонять на Пологи. Ну шо там було? Тряпки, подушки повкидали в погрєб (погрєб був отдєльно). І папаша і мама – на підводу і поїхали. І поїхали туди далі в степ. Аж там, на краю, жили люди. І там, і там – кар'єр. Та не тільки, ми багато людей ховалися.

А 27-й год брали в Германію. І мій брат був, і дівчата, і хлопці. Коли вони приїхали в Пологи на стацію, бачуть – там щось не благополучно. Составів набралося страшно, і мужики, які там вже пожилі, кажуть: "Ідіть відціля, потихеньку ідіть хто куди, степом тікайте додому, а ми будем підводами вертаться". І вернулися вони. І ту ніч як прилетів наш самольот, кукурузник! Поставив там ракети на станції, як став бить, там страшне! Везли вони німецьких заключьонних, закованних, у вагонах. Отож вагони розбило – вони тікали, хто куди попав. Прибіжить туди хтось, там сестра моя близька. Показує: "Розпиляй же мені ті ж кайдани". Ну, вобщем, наші втекли і ховалися тоже ж там. Такі терни були! Ото там вони були, поки наші не прийшли.

Есесівці в училищі були в тому, що зараз є, да. Вони постоянно тут були. Ну і розстрілювали. Євреїв стріляли, циганів стріляли, ну і наші, які попадалися тоже. Постріляли 4 чи 5 чоловік, які робили на почті, а вони були ще молоді. Вони були воєнослужащі. Там Іваненко, там такі були люди, і їх постріляли. Ну нічого не знаю, шо вони робили. Чи робили чи не робили, но факт той, шо їх постріляли. Не було ніяких агітаційних листівок. Но чото вони були оставлені тут, молоді були, но оставлені тут. Може вони щось робили, ми не знаємо.

До німців з нашого села ніхто не перейшов. Ніхто. Зато багато наших односельчан на фронт пішло. Усі пішли, хто до шестидесяти год. Усі пішли, оце ко-які молоді пооставалися, ко-які по броні – механізатори, трактористи по броні, ті пооставалися. Не йшли вони на фронт, вони дома були.

Я ж в армії служив. Узяли мене у 49-м годі, в октябрі місяці. А вже до октября я був у часті. Служив у Карпатській області, артілєрійська часть. Ну одразу солдатом був, тоді мене послали наводчиком, міномьот [нерозбірливо] був 26-міліметровий. Тоді присвоїли званіє – єфрейтор. Потом присвоїли мені званіє младшого сержанта, тоді послали командіром отделєнія, і так я і дослужив службу. Три годи я отслужив командіром отдєлєнія міномьота .

Ставилися до нас в армії добре. В армії – це була школа. Дідовщини ніякої не було. Багато було сєржантів, багато фронтовиків. Даже був у нас один солдат, він сам з Москви. Фамілія його Лаптєв. Старший сержант. Він був з оцим... що закрив амбразуру. Як його?... Матросов. Оце, бува, розказує про нього, і отакими [плаче]... Но строгий був. Він ніколи не сміявся, дуже був требувательний.

Працювали ми тяжко [після війни]. Тяжко... Жінки, в яких корови, корову подоїли, і пошол, і посол... Попасли і у сівалку, і – посол! Коровами робили. Жінкам довелося дуже здорово, і підліткам і молодятам.

Одружився я з жінкою, як прийшов з армії, в 53-му годі. (Рая Полікарпівна, фамілія Рибалка). Робили ми з нею разом на тракторі, трактор американський. Получили його в 47-м році. Оце ми з нею робили. Так пішло і поїхало. А тоді після трактора вона пішла в транспорт, проводніком робила. Потом дома була. Розчиталася на роботі, приїхала додому бібліотекарем робила. А тоді робила бухгалтером на МТС. А тоді торгувала в сільмазі. Тоді була кладовщиком. Потім в бухгалтерії в колхозі "Зоря комунізма". А вже перед пенсією вона була завкадрами, і звідтіля пішла на пенсію. У 2000-му годі вмерла.

Як одружувалися, так був у неї [дружини] брат бухгалтер, прислав підводу на конях. Погрузили туди колиску (бо була вже в нас і дитинка), і швейну машинку ножну. Й подушки й тряпки там разні. Погрузили все, і привезли нас у землянку. І тут ми з нею і жили. А тоді, в 57-му році, ми построїли з нею оцю хату. Нікого я не наймав, мені просто помагали.

Вінчалися ми не у церкві, церкви тоді не було. Може мене і хрестили у тій церкві. Тут була церква дуже красива і дуже здорова. Сім куполів, сім хрестів, сім дзвонів на ній було. Дуже здорові ікони, і головний дзвін був здоровий!

...А тоді її розвалили, построїли школу двохетажну. Отой же Влас Якович і сказав розібрати нашу церкву і построїти школу! Так і зробили! Було це – 37-38-ий год. Вобше то начали її строїти у 1900 році і строїли 14 год. В 14-м годі була война – Росія із Германією. Отоді її і кончили цю церкву. Були такі люди з Росії, строїли її.

Як ламали цю нашу церкву... Ікони ж теж поскидали. Кажуть, їх вивезли. Дороги були не обсажені. Урагани були страшні! Як ото погода, то дзвонаря було далеко чуть – "бом", "бом"... Так спеціально робилось, шоб було чуть, шоб люди йшли на дзвін. Ну, закрили її.

Батьки були віруючі, особєнно папаша. Оце поїв – перехрестився, лягає спать –перехрестився, і постєль перехрестив, і лягає спать. А мама зненавиділа, причому не віру, а попів. Оце у центру, де магазини, там два попи жили. Діда мого, папашу маминого, попрохали забор одрємонтрірувати. І він взяв її з собою. А вже время під обід, їсти хочеться. Вона отак у щилину у двері заглянула, а там після Пасхи – проскурки. Ну вобщєм куча лежить хліба. Вобщєм вона каже: "Батьку, хочу їсти". А ось і батюшка йде. Дєдушка каже: "Батюшка, дочка хоче їсти. Нема у Вас нічого?" Пішов вибрав чи хороше чи погане, і вобщєм дав. А вона вже цвіла була. І ото вона, як зненавиділа тих попів! Но в церкву вона ходила все одно, а попів ненавиділа за те, шо він нагодував її цвілим. Сказав би, що нема, нема нічого.

Ікони в нас були, довго були, ще й в землянці були. А сестра моя (була, в Пологах жила), як уже мами не стало (вмерла), то вона вже забрала їх туди. Дві ікони було – Миколай і ще якась.

Церковні свята відмічали, а як же?! Різдво, усі одмічали, обязательно. Кутю готували. Да. Я нікуди не ходив, признаюсь чесно. До нас приходили і угощали, но я нікуди не ходив.

А дітей хрестив, да. У мене двоє. Один у Пологах живе, один тут у мене, на комбайні робе, у тракторній бригаді. І внучок з ним робе, а дві внучки в Запорожжі. Приїжджають дуже рідко.

Чубарь Галина Миколаївна, 1938 року народження, с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Чубар Галина Ніколаєвна, 1938 року народження. Народилася у Новоселівці Пологівського району Запорізької області. Заміж вийшла у 1960 році і переїхала в Чубарівку (тоді була Федорівка). Вчилась я

[1] Опитування провели Я. Герцик, В. Гиря, 13 липня 2006 р.

колись тут у школі в Новоселівці, сім кончала класів, а тоді тут в Чубрівці десятилітка була, і я довчилася.

Чоловік мій тутешній, чубарівський. Мене знав, як школьного товариша. Сидів у мене ззаді списував. Я там рішаю задачки, а він мене штовхне, шоб не думать і списував. Ну як ліпший друг для нього була. А якось приїхав до мене із товаришем велосипедами в Новоселівку, і сказав, шо тьотка вмерла і нема кому їсти зварить, я тебе забираю і все. Ну вобщем судьба така. А я не знаю... Він же сирота... я вроді зжалилася, ще подивилася на його голову, а він робив на стройкі отутаво каменщіком, і обвалилося там зверха... школу отстраювали цю, і одвалилося, і впало прямо йому на голову – розрубало, шви йому там наклади. Вобщем перев'язаний весь, у бинтах. Розжалілася, согласилася. А тоді думаю: "Та ще ж могла погулять". Ну вже 22 года мені було.

Як переїхали в Чубарівку жили в його хаті. В його хата була... Ну вообщем, після війни – вікна повибивані, ото так досками позабивані, старенька хата. А ми один год пожили там у тій хаті, а тоді забрали маму, бо я одна в матері була там у Новоселівці, батько убитий, а я одна була. А мама хворіли. Так ми забрали її до себе, продали ту хатку, продали його хатку ще доклали трохи і купили оцю. І так ми весь час тут і прожили сорок чотири роки. В 2004-му його інсульт звалив, він здоровий такий був, при силі дєдушка. А тепер вже діти наші тут живуть, дочка із зятем.

Батька мого на війні вбито. Звали його Дмитренко Микола Васильович, він з 12-го року народження. Матір – Дмитренко Марія Василівна, а мати – 14-го. Він на два года старше. Народилися вони теж тут. Ну шо ж я можу за батька пам'ятати? Шо тіки мама розказала. Мені два годіка було. Вони счітай шо два годи пожили з батьком і всьо. Він на фронті все був, то на польськім, то ще на якімсь. Мені було два годіка і я казала: "Папаша, обуй мене на послідній раз". Так він, кажуть, як розплакався, обцілував мене. Оце дитина чуствує, шо батько не вернеться. Не встала з рук його. І він вбув і одів, усе... І дуже плакав. І точно – не вернувся. Під Рогачиками вбито.

До Чубаря Власа Яковича ми дальні родичі. Чоловік нічого такого не розповідав. А розповідав дід, сусід, той дід... як його, забула... Так розказував, як напився і під ларьком... (це давно). Влас Якович Чубарь тоді в Москві був, а приїзжав сюда на родіну до той. І раз приїхав... Влас Семенович, це оцей дід, Влас Семенович, Чорний фамілія. Він напився раз, чи празничок якийсь був, коли чує... і дощ пройшов і лужі великі були, і він ішов-ішов чи підскознувся, чи що.. вобщем упав і заснув в калюжі. А Влас Якович Чубарь цей ішов і замітив, шо людина лежить у воді, і гукає других хлопців, ну молоді там стояли: "Ідіть сю-

да". Вони підійшли. "Пожалуйста, витягніть цього чоловіка із калюжі". Ну стали його витягать, той Влас Семенович як лупне отаково – перед ним стоїть Влас Якович Чубарь. І той дивиться на його. А він простяга, Влас Якович Чубарь, простяга йому руку Власу Семеновичу, і руку простяга здоровкаться. А він каже, я тру отак об себе руки ж мокрі, тру отаково, а він: "Та нічого, нічого". Узяв , поздоровкався за руку, каже: "Шо ж Ви, морячок, та не може плавати? Ви ж могли виплести, а то ж могли і втопиться. Більше так не набирайтеся". Ну пошуткував з ним, понімаєте, з іронією. Каже, дуже добрий чоловік був, черезчур був добрий. Другий би, каже і не глянув в мою сторону. Лежить, напилося, хай і лежить собі. А він попросив хлопчачків, всіх і поблагодарив тоді, шо: "Хлопці молодці, спасибі вам". Й той... так я, каже, як поздоровкався, так в мене як камінь із того... Ну такий хароший він був. Нічого... Сталін убив та і нічого. Він хотів через Чубарівку прокласти в сторону Донецька, шоб путя проклали, шоб люди їздили у Донєцк, на Пологи. Ото Пологи і Донєцк, туда все... Ну його мєчта не збулася, його вбили. Ну так люди балакають, наші, чубарівці. Я ж тут сорок чотири года прожила. Я не один раз чула за його, розказують, отак...

...З самого дитинства ми все время працювали. Один раз мене із подругою, Катєю, (там жила по сусідству) послали кіньми привезти солому. Ми поїхали, понакладали ту солому, а не вмієм скирдувать, втоптувать не вмієм. Так, пластами поклали, і посідали зверху, спереду на той... А коні шось ішли і як смикнуло, а пласт як посунувся і між ду коней туди. Меня отут якраз на спині штирьом, а їй копитом наступила конячка. І коні, як пішли. Так жінки, як замітили, шо там же діти їхали, і коні біжать! Коні ж вони злякалися! А ми, як попадали між коней. А коні, як пішли, як пішли. Порозтрусювали ту солому та пішли прямо на конюшню. Прибігають вони – а де ж діти?! Прибігає тьотка, ну та, Катіна мати: "Ой, Боже. Катюня, де ти?" А ми полізли до неї на горище і заховалися. Ну нічого, прошло. Було всього. Ми багато ходили і на виноград, різали виноград діти, дітей приглашали. А матері вобще... Ми ще маленькі були... У четирі часа встають і пішли. "А ти ж корову вижени, гляди ж не проспи." Мені ж приказують, бо я одна. І ноччю їсти там шось зварять. Зварили раз галушки молошні мама (тоді ж харошої піщі такої не було). Молоко було, корови, і галушки мама зварила. Хліба не було в магазині, самі пекли якісь перепічки. А в нас собака така пузата і той... без кінця їсть і їсть і вроді не наїдається, і я підставила цілий казанок тих галушок. Мама прийшли : "Галя, а де ті, галушки?" "Я Розку накормила". "Нашо?" "Ну вона тоже їсти хоче". "Так я прийшла з роботи, шо ж мені?" Аж заплакали... Тоді кажуть: "Ну нічого. Щас молока вип'ю та полягаємо". І полягали.

Дітей дуже заставляли работать. "Оце – тобі полоть!" Було, мені огород самій полоть, мені ягоди самій збирать. А садок – страшне... Ягід облипло, – не вимерзало так, як оце зараз, ягод страшне. І ото рву, рву, вже не можу, заморилася, ноги болять лазить по деревам. Я пішла, компанія в нас була. А дружили з хлопцями це не передать: нас було 11 чоловік – хлопці і дівчата, і всі разом. Ми всі діти – сироти, без батьків, не було ні в одного... І ми були, як рідні брат і сестра. Отакі ми були ... З хлопцями і гуляли, і стріляли, і бігали з ними, і кругом. Ну вобщем, шо хочеш, шо хлопці робили, те і ми. Шо дівчата робили, те і хлопці. Коров доїть – і хлопці і дівчата, дівчата доять, а хлопці придурюються. Хлопці і дівчата. Все детство ми як рідні брати... І оце зразу поїду у Новоселівку, я обязательно поїду провідаю отих тих, які осталися на місці. А то ж є, шо заміж повиходили, немає. Отакі ми дружні були. А тепер я подивлюся на своїх онучків, вони мєжду собой гризуться якось: тому те, тому те шось не так. А ми отакі були чужі, а отакі були рідні, як рідні брати і сестри. Ходили... не було ж , нічим було коров кормить. Сіно ніхто ж не косив, все время ідуть і ідуть на роботу. Було колхоз закладе скирду, тіки там, де косять, там і заклали, шоб не возить, бо горючого не було. Бо шоб возить нема нічого, одні "газики" і корови. І той беруть... а ми як додому, збираємося всі 11 нас чоловік ... в'язочки і пішли на скирду. І це як голольод, по снігу тягнемо... Оце скирди, уявляєте? До самого дому дорога ж. А матері кричать вже: "Де ви?". А ми ще і побалуємся і побігаємо. Всєгда ми своїх коров викормлювали... діти, не матері. Матері як з утра встали і до ночі, до 12 ночі. І в прополку їм багато рядків давали норму, бо все вручну робилося, і сіяли вручну. Оце пішли, мішки на спину і пішли, висівають, кожен, хто свій мішок приніс. Висівали вручну, і сіяли і косили, і мотижки на союшники, шоб убрать ниву поділили. Ланку дали там 20 рядків. Оце ти як хоч, ти должен убрать на двір, і ото беруть мотижки і клепають, і носять, і возять і хто чим може, коровами возили. Ну вобщем страшно важко було, но видержали.

А про війну я пам'ятаю дуже мало, бо невелика була, маленька я була. Но всьо равно помню, шо сиділи у тому... Як налетіли... страшний гул такий, рьов – самольти. Ото якийсь летів, казалали – "брама". Перва брама, як пролетіла, і самольоти слідом. Як начали стрілять – тюхтюх... Ми за ті, за подушки, одіяла – і в погріб. Вспіли ще відро схватить, шоб для туалєта. Там, хлібинку – їсти, водички трошки схватили мама. І там ми сиділи суток двоє. Шо це робилося – місилося! Не можна було голову висунути, бо як тіки висунув – снайпер – тюх! Так і зняло, вони ж думають, шо то солдати. А це другий раз і діти висунуть голову. Ото пересиділи, мабуть, суток двоє, поки од нас трохи дальше

пробігли. Вже як сказали, шо їх немає... Та ми все рівно не лягали на кровать, лягали під стіл головою. Кажуть, шоб хоч пуля в голову не попала. Лежали, знаю, шо під столом. Отак столик, і під столом ото подушки... Чую, як прибігли німці. Боже, і курки, яйки дай. Уловили кабанчика. В того козу зарізали. Шо вони робили – страшне! А палили, а вішали! Ой, чорно!

Багато людей постраждало від німців. У нас в селі там чоловіків почти нічого не осталося. Пошти нічого, там хтось не вернувся такий шо ну такий ... ранений. Пошти не було, все село считай вибили.

Жінок німці не убивали, но били. Як оце там жінку яку тягне, а та обороняє , вони тоді ... Ну, а так не той. Ну воно, як считається, шо вони бистро пробігли, дужче не в Новоселівці, а в колонії. Там так страшні ті... Бабуся, мамина мати жила в колонії, так там коло їхнього двору, як упала бомба, так всі двері порозчинялися, шибки повискакували – страшне, і криша трохи на бік з'їхала. Ото таке.

У селі німці не дуже довго були. Їх гнали, другі сили підбавляли і гнали. Як німці уходили пам'ятаю. Оце дуже пам'ятаю, шо мама кажуть, шо німці вже тікають. І ми виходили на поріг. Ніч темна так і тіки – "цок-цок, цок-цок" – і тихо, мертва тишина. Тіки чуть чим вони їхали: "цок-цок, цок-цок". Їхали на кряж, на сторону Пологи. Ну наших ми ж не боялися. Не так страшно. Вітали ж їх.. В нас добре і вітать нікого було. Раділи, ходили один до одного. У Васильчинків приїхав, так до нього мамки ходили. Діти не ходили, а мамки ходили. Ходили розпитували чи де не бачів, чи там шо. А вони тіки бачили – то нога, то рука. Таке робилося, шо то нога, то рука. Оце річка ж річка Молочна, шо над Обиточином протікає, як оце німці були бомбили, так наші були під горою, а німці були зверху, їм дуже видно було. Так вони пересікли, – одне мнясо поробили. І річка Молочна була, вона не голуба була, а сплошна кров. Страшне людей загинуло, того шо німцям дуже харашо було наших товкти. А нашим не удобно на бугор. Ото таке. І ще німці були на снігу в білому, простиньками там напинались, а наші –у сірих шенелях. А ну: те – біле, те – сіре. То вони товкли. Нічого не зробиш.

Після війни відбудову пам'ятаю. Всьо равно ото які, вроді, і безсилі були, якісь і раді були, і с піснями даже ходили. Оце тут тобі співають, співають жінки, а тут тобі вже і плачуть, згадають за чоловіків, вже плачуть. Всьо равно отстраювали все, страшне спішили, підчинялися. Ото де начальство шо скаже. Ніколи не одговарювалося, підчинялися, дуже з великою любов'ю. Начальство дуже поважали. А Сталіна як поважали! Не знали, шо це він перестріляє всіх. Як його поважали, за його пісні складали. Ми як плакали... у школу як ходила, навєрно, чи в

четвертім, чи в п'ятім класі, в 56-м годі... вмер Сталін... [помиляється] Чи в 53-му, ну вже забулася я. І той, як це ми плакали, стояли учні, шо Сталін умер. А тоді, як послухали, скіки він перестріляв чесних людей... Ну, а шо ти зробиш? Тоді така політика була, тепер така. Ми тоже нічого не знаємо і тепер, шо воно там робиться. І нашо воно нам знать, в політику кидаться?!

Начальники свої в нас були, свої. Свої каменшіки, свої плотники. Жінки робили на половину з мужиками, вобщем, все своїми силами. Вони робили коровами своїми ж, скирдували своїми коровами.

У Молочанську пізніше я на ветірінара навчалася. Це вже мене посилало училище. А до замужу я кончила, ну не кончила я дев'ять, дев'ять класів кончила і всьо. Мамі операцію зробили, і я осталася дома, не кончіла. А тоді, як заміж вийшла ж сюди, і пішла в вечірню школу. Приходе класний керівник, Михайло Тихонович Олійник, і каже, шо: "Галя, ти харашо вчилася, іди в вечірню школу". Ну і пішла я, согласилася. Кончила той десятий клас, а тоді в учілище... в училище я поступила 1-го липня 63-го году. І проробила 30 год в училищі. В 93-м году пішла на пенсію. Після училища нас приймали по десять чоловік на разні роботи. Тоді я два годи поробила (там, ото, кормили черви, шовкопрядів). В нас була там ферма, корови були. І оце корови були виходили у літній табір, а в той сарай набирали червів-шовкопрядів. І получалася вигода, не прогулював сарай. А тоді поставили год свинаркою я поробила. А тоді попала інфекція в желудок, ну вобщем желудок оперірували. І вже після того не попала, вже тоді я була і учотчіком на фермі, і була завтоком шість год, і була тим , шо ото збирає.. – профсоюз. Да, пофсоюз, тіки як він називається? Забулася. Бог з ним. А тоді послали мене на вітірінара, бо надо було: ферма заболіла броцельозом, вивезли скотину, і сказали, поки нову завозить, послали мене учиться. І я ото в Молочанську повчилась, а тоді ще в Василівці кончала заочно, кончила тоже технікум. Вчилася за сьчот училища тоді, і робила поки на пенсію не пішла. Считалася бригадір-ветфельдшер. Но я заміщала. Другий раз управляющій... то поїде на той перепідготовку, то в одпуску – я заміщала весь час. І на току робила, і ланки полола, і всього було. Но всьо равно я не обижаюся. В мене там харашо пройшла жизнь, в учілищі.

А ви були авторитетною людиною? До мене люди зверталися часто за порадою,

Це – обізательно. Ну по вітєрінарному. В того курчата, в того гусенята дохнуть, в того... і в Роздори їздила, і в Пологи їздила, де наші мастєра, преподаватєлі живуть. Більшість я в села їздила. Переколоть чи ще шось... мені дома трудно обходилося, бо не можу вроді отказать.

Просе людина, так дєствітєльно висипає, єслі каченят або гусенят накупила, а воно висипається, їздила. Було за це то меду дадуть. Вони знали, шо я не випивала... той меду, той троячку кидали. Ну мені хвате, я тоді... Там 80 копійок або 1 руб. 20 стояли канфети, дітям канфети купляла.

А чоловік там на стройкє трохи поробив, а тоді перейшов у колгосп. В колгоспі був конюхом, коні в нього були, 30 штук. І він поки на пенсію не пішов, був у животноводстві. Обоє ми вєтєрани труда. У нього єсть удостовєрєніє, і у мене єсьт. Тіки в мене свиняча ферма була, а в нього – коні. Колись розказував, як він, той, як він обучає коней, не боїться. А він мене "мала" називав, бо сам здоровий був, а я мала. Він коней обучав. Любив дуже. Ходила і до його, якщо коні десь заболіли. Особєнно бурсіти як були у лошадок. Ну як слабо кормляться, вони такі слабі родяться. А кормів другий раз не хватає, і сілос другий раз припрівший, так тоді лошадки слабі, і гулі , бурсіти. І ото іду сиворотку ввожу паратіфну, тоді виживають, а так видихають.

Коней використовували в колгоспі. Ой, кругом! Городи волочили, як наволочаться – приїдуть п'яні. Городи волочіли постоянно, а тепер же вручну. Тепер городи не обробляються, як тоді. Тоді городи волочили кругом кіньми. Городи волочили, фураж підвозили. Ну вобщем, коні всьо время робили, всьо время робили. Води підвозили, ну які там полять, другий раз воду везе, другий раз... Ну всьо кругом вони виконували.

Тих коней було 30, де він робив. А коров там у їх тисячі були. Чьотирьохрядний був коровник і багато було. Всього було, дуже багато коров було.

Я щас уже не ходю. Я не добачаю, руки трусяться, вже слаба дуже. В мене було 65 кілограм, а зараз як трісочка. А шо ж ти зробиш? Дуже часті в мене головні болі. Давлєніє і серце душе.

Були в мене ученики кожен день. Вони були... Не то шо я в їх наставник була, вони мені помагали. Оце – вакцинація, кастрація на току. Оце як пришлють групу, а я з учнями. Мене учні знали. Зразу оце, як я вчилася, нас на половину було мужиків, хлопців, і дівчат, на половину в вєтєрінарном. Раньше було, так самі мужики, а щас на половину. Ну щас не нужні вєтєрінари. А знаєте шо? Приходять мені откритки із Пологи поздравітєльні із дьом вєтірінара. З училища ніхто не згадує, а з вєтірінарії згадують!

Діти мої теж тут вчились. Старший кончав училіще, з отлічієм закончів. У Пологах хату купили. Там він живе із своєю сім'єю. А дівчина кончала Запорізький торгівельний технікум, (чи школа чи технікум).

Я в Новоселівці співала, тягла первим голосом. А тут чоловік не пустив, сказав – "Ні-ні-ні". Сказав : "Сиди дома". Так як було виряжають в армію, тоді ми гуляєм, тоді ми співали. А я б у клуб пішла, а він не хоче. Лежить і читає, в нього це саме любиме. Журнали разні, книжки бере. Не хоче іти... Кіно, другий раз там і цирк приїзжав, ми ідем, його сестра двоюрідна, тут недалеко, щас вона вмерла, а то ми з нею ідем в цирк, а чоловік і її і мій дома сидять, не хотять. Приглашали співать, кажу, шо не пускає дєдушка. Ну не пускає, це ж таке, должно буть согласіє. Но я не ходила.

А в Новоселівці мої ж подруги повиходили заміж, так вже через год чи через два читаю в "Пологівських вістях" той – "Чому завмерла Новоселівка? Така була співуча?" Ми і в Комунар їздили, і по селам їздили, виступали. Це ж як я дояркою робила і ми їздили. Нам дали гармоніста. Пластінки в нас були. Ото як десь пісня новенька уже ми мургичем, уже ми мотив той ловим. Моментально ловили, і виступали. Зараз нікуди не хожу. Начала боліть. І вдома не співаю ніколи. Ну того, шо дєдушка помер, на душі якось. Прожили з ним 44 годи.

При Брєжнєву жили харашо. Їсти було чого, в нас в каждого гроші були на книжках. А тепер взяли, згребли наші книжки. Кучма забрав же ж. А ну хто вмер, взяти нема де. От нема де. От наш дєдушка вмер, позичали ми. Всі позичіли, так тоді ж роздавай. А так у нас були свої книжки. Уже було зароблене на похорони, на все. В нас було своє, а вони забрали і не отдають же ж. Так шо лучшого, як при Брежнєву ні при ком не було.

Тепер в господарстві все змінилося. Все. Полностю [далі нерозбірливо]. Ну, а шо ти зробиш? І не тіки в хазяйстві, а й в селі. У нас тут , бачіте, ідуть три хати? Поотказувались даже от хат. Не знаю чого. То шо на селі немає ніякої роботи. Нема. Ото на фхерми ходили, ну шо і на хфермах молодьож робила. Робили й жили, й заробляли гроші – і жили люди. А щас нема ніякої роботи. До когось по найму, а він скікі схоче, стіки і заплате.

Не зараз, а вже і тоді були і такі, шо тікали в города. В городі набагато, кажуть, легше жить. І мій син... а ну скажи, шоб він перейшов у Чубарівку жить. Та хай він перейде, та всьо равно він там буде робить. Він не схоче тут, і не схоче, і не зможе. Шо він тут буде робить? Він каже, в мене руль. Він сів і по всім городам поїхав, то те повіз, то те повіз, а тут шо він буде робить? Тут нема нічого. Ту больницю закрили. Людям 10 кілометрів з села Чубарівка, 10 кілометрів... скіки це людей, ще й ближні села. Закрили, немає лежачої больниці. А шо їзде та скора, шо вона об'їде? Дуже мало стало людей. Ну а шо ти зробиш...

Нестеренко Анатолій Володимирович, [1937] року народження, с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

...[Багато] я Вам не розкажу... Я нічого не помню. ...Ну батько в мене українець. Родився в тисяча дев'ятсот шістнадцятому році. Був на селянській войні – там я знаю. Вобщем, воював. Сам він механізатор. Робив механізатором. Ну, а погиб во врем'я... це йому двадцять восім год ісполнилось, як він погиб, на тій війні. Мати робила шофером. Робила комбайнером. Пока й не пенсію пішла. Ну тоже вже померла. Я й тоже п'яти класів не кончив. Пішов робить. Рано. Робив у колгоспі. На різних роботах. По строітєльству, тут у нас мєстні... Мєстні строітєлі мости строіли. На мосту робив. В 64-м годі в Казахстан по путьовкі комсомолу поїхав. [В цьому році немало...]. Потім а армію пішов, в 65-м. В 68-м годі вернувсь. Робив тоже механізатором. Робив на комба... на тракторах, на всих марках, на комбайнах. А тоді на пєнсію пішов. А зараз поманеньку займаюся своїм домашнім хазяйством. Займаюсь пчолами зараз.

Ну, то дєд... Ну в яком він годі родивсь, я не знаю, а тоже всю жизнь проробив плотніком, був комунаром. Комуна ж була, осьо, "Іскра", в комуні був. Бабушка тоже прожила... Ну всю жизнь ми, дєрєвєнські люди, колхозники. І бабушка, й дєдушка в колхозі проробили.

Жили вони тоже тут, да, в селі Чубарівки. Вона ранше як... Федоровка була? А тоді ж її перейменували Чубарівка. На честь нашого земляка, який там, Чубар Влас Якович був, видатний діяч. І ото Федорівку перейменували на Чубарівку. Я тут постоянно! Тут я родився, тут я й живу, в настояще время...

Ну войну помню, та понятно, помню. Ну конкретні такі... ну, епізоди... Ну, помню німців, як вступили вони, шо вони тут тоже робили... Все так в пам'яті...

Ну, та воно так... Ну, як німці. Молоко... Заходив в двір – "Дай!", "Яйка!" В кого порося таке було, чи підсвинок – виводили, особенно, як стало перед тим, шо одступали вони, як їх уже гнали, так стріляли й курей, й свиней, ото все вони хватали, ото той, вивозили, і вивозили... [Зітхає]. З собою...

Ну, а населення, ну як? Шо вони могли зробить? Як ми босі і голі проти вооружоних людей?! Це може те, там, де партизани були, а в нас тут же ж – де партизанам заховаться? Були так отдєльні... Ну, як отступали – вони ж і палили тут, хати палили. О, вигонили з двору, із

---

[1] Опитування провели О.Карачевцева, О. Корнійчук, 3 липня 2006 р.

дворів – кудись гнали! В Германію забирали! Багато забраних, молодьожі. Оце який там – 25-й, 26-й год, 27-й. А старші були, одинокі, тоже всіх у Германію вивезли вони. Це може хто заховався, так... Це могли, тому шо боялися, спіймають, розстріляють.

Голод [послє войни] у 46-у-47-у був. Це ж я пам'ятаю! Понятно? Такої великої смертності не було в нас. Одиночні, так, одинокі случаї були. Ну, а їсти нічого було, шукали... Даже доходило до... не то шо доходило, а багато у кого були такі підростки, діти, шо могли ловить сусликів, ми їх казали ховрахи. От. Так оце, хто ловив ховрахи, шкурки білували ми і здавали, приймали – ну, там шото виплачували, ну дуже мало. Колхоз платив, десять сотих трудодня нам. Перестань! [На собаку]. Ну, а тоді шо ми той, стали давить і ці суслики їсти. Непогане мясо було, ну в нас його то не прийнято було їсти, ну а так!.. І хто оце став їсти, це вже велике подспор'є було тій сім'ї, які стали... Ну, яка стала оце споживать цих сусликів. Ну, смертності в нас такої не було, одиночні були случаї...

Ну та... Ми ж начали робить... 46-й-47-й год. Ну й нам було по десять год, як ми вийшли вже на роботу, бо... Ну як? Їсти нічого було, а в колхозі на обід хоч шо-небудь готовили, як то, суп, юшка була. Давали. Це й ми даже, по десять год, по девять було, і ми вишли на роботу. Ну яка з нас робота була? Міждурядну, зараз технікою роблять міждурядну роботу... Подсолнухи, кукуруза... А ранше кіньми робили. Один лошадь веде, а один за тим іде. Ну, по скіки це тоже затрати великі, це шоб чоловіка той – дітьми оце ж, пацанами, верхи сидимо, і лошадь поганяємо. Взросліший парень – іде за той... Понятно, важко було! Все ж вручну робилося! Оплата тоже яка в нас була? Ну, трудодні були. А на трудодні нездорово давали. Налогами обкладалися. Поки ці годи на трудодні, на трудодень як добавлять, скіки-то копійок, так всі ті копійки йшли, розщитувались за налоги. За оті займи, які-то були, підписка була, підписувались, вивертали. Корову держиш – план був на молоко, м'ясо. Отелилась коровка – телятко може дядько собі б взяв, так його нада було здать на... Ще й мясом обкладалися люди усі... Каждий двір сорок читирі кілограми мяса должен, каждий двір, на каждий двір... хазяїн іздать. От оце теля й здавали. На те м'ясо. Курей держиш – яічки. Так собі не держиш – воно ж тоже, план був з двору, яїчки. Ну не солодко жилось, понятно!

Ото ж, які там, заручини?... Я вже, тоже, як прийшов з армії, женився. Пішов, взяв за руку, привів додому. Ніякого весілля, нічого не було... Та ну, у нас справляли, ну це так, більш-менш, бо люди тоже, були всякі в нас. І дуже бідні, і чуть, чуть-чуть багатші вроді. Ну, а мені ні за шо було, весілля... Полюбились, зібрались, пішли, стали жить...

Ну... Хрестини, я не... Дєд мій, він ні комуніст, він ні Бога, нічого не празнував, і так передалося й нам. І в мене дві дочки, ну... Й однієї не хрестив! А вже, як вони самі вже повиростали осьосьо, повиходили заміж. Приїжає сюди: "А ми вчора були, нас всіх похрестили. Всі охрестились". Ну та й слава Богу. А я так тоже ж. Ні хрищений, ні партійний не був. Ну, як-то так. О, ну, а проробив – считався передовий механізатор в колхозі. Хоть я й не член партії був. Нагороджений, нагороджений орденом Трудового Червоного прапора, багато подяк. Ну, як обично.

Оце ми у Чубарівкі, шо у колхозі, я знаю, хто де живе, і яка в його сім'я. Ну і село так, в основному, знаю. Ну як? Зараз, я б сказав, шо не дуже спілкуються люди мєжду собою, чо-то замкнулись, так. Раніше більше общалися люди міжду собою...

Да! Та й зараз так, ну, в основному, якось... Якось воно...

Свята ранше були – врожай зібрали ... Ну та врожай, це колхоз, в основному, одмічав. Кінець уборки, це обізатєльно. Перед уборкою було торжественний день, як воно... Той, "Проводи на жатву". В поле проводжали нас. Ну, як окончим уборку, тоже ж. Поощряли, премію давали. Перве, друге місто, там, третє. І так усих чим то... Ілі грішми, там, премії давали їм, а передовикам давали цінні подарунки, там... то пилосос, то холодільнік, то так ото...

За прекмети ... раніше було оце ж, як Вознесення, кажуть... Ну, до обід, і в колгоспі жінки видно ж пололи, ну, багато. Оце вони до обід, а після обід сіли, там, випили грамів по скільки, закусили. А тоді дощ іде. А тепер ось скільки років, уже не йде дощ. Ну, оце була така прикмета, шо на Вознесення – це обязатєльно піде дощ. Це ось років скіки – це дощі не йдуть, нема. Так шо все воно... Та, даже й прогноз, по телевізору слухаєш, шо завтра ливні... Ну так, він дєйствітєльно, ось два кілометри, чи півкілометри – там дощ, а в нас нема. Так шо зараз, з прикметами цими, воно змішалось...

Ну, такого... Ну, оце ж, як на обжнивки стали – нам виписували... ну... І отак же ж ета, в нас два мєхотряда. І каждий мєхотряд тоже посвоєму займав яке-то передове місто. Наприклад, це в нас вторий мєхотряд – це часто він виборював перве місто. Значить, на мєхотряд тоже давали той, яка-то сума була опрєдєльонна, грошова. Це триста гривнів там, чи скіки. Той он зайняв вторе місце... Ну одинаково, виписували нам, за ці гроші ми могли у колхозі взять валашка. На шашлик, там... на той... Виділялась, тоже ж так горілка, шоб випили, закусили! Ну, як обично, можуть ще й подраться! Хтось когось там обігнав, хтось когось [сміється] об'їхав, о. Ну, ну як обично!.. Ну, таких случаєв мало, ну було. Бували такі сварки, шо доходило тоді аж до бійки, ну не всі ж

люди безголові. Хтось когось остановив, помирились. А на другий день вже виходять, обично, ну: "Ти пробач, вчора таке получилось..." "Ой, та ну, та ну ладно!" Іван, Петро – сіли та поїхали! По тракторах, по машинах.

...Як люди між собою раньше по-разному, воно раньше і чоловік односився до жінки по-разному. Один чоловік лагідний до жінки, другий грубіший, так само ж... Ну та, люди ж разні! Ну, в основному чоловік голова у сім'ї, да! Ну жити в селі тоді було краще.

...В радянські часи, воно може, шо й було неправильно, шо все приховували, ми менше знали. Ну, діло в том, шо, наприклад, я там із сусідом, чи з ким там, шо-то не помирився. Я там мог піти в сєльсовєт пожаліться, о. Ілі провинився. Мене могли там собраніє комсольське, чи шо, пожурить, о... А тепер же ж нікому жаліться! І сама брехня! Кругом сама брехня. І ранше вона була. Ну нам-то, може, її скривали, не дуже той... А тепер же ж все одкрите, по телевізору, той те, всі обіщяють, всі наші правітєлі. Диви, взяться якщо. Я казав, як обжнивки, механізатори, ото сварки виникали. То зараз ми дивимося, ось іде, той, у парламенті, у Верховній Раді – депутати б'ються. Ну де це можна було?! Ну як це, ну механізатори і то, як журять, на другий день – ти ж передовий механізатор! Як ти до цього, до того. Як кинувся на того, так заходився...! А зараз депутати!.. Так шо... Не, не дуже. Нам дивиться даже стидно, на оту Верховну Раду. А ми ждем, шо вони нам справедливость, чи життя хароше зробили. Не зроблять вони. Вони, каждий дума за своє.

Прізвиська? Не знаю... Це ранше було дуже багато. Ну як? Не знаю, от чого виникало, як воно там було. Були то Катричі, то ше як там,Ворохтеї. А откуда воно пішло? Я знаю так, о. Ну та й зараз так – яка кличка була на батьків, така й осталась за сином. Передається, да...

Ну да, так воно. Покоління в покоління йде, переходе... На нас казали Катричі, а я не знаю, чого, відкіля вони. Ну, а так, знаю, на мою бабушку не казали, там, – бабушка Горпина, чи Горпина, а Павлиха, Нестеренчиха. Фамілія Нестеренко, а за Павлом замужом – ось Павлиха. О, а так...

[Запис обривається].

Нестерець Анастасія Кирилівна, 1932 року народження, с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

[1] Опитування провели Н.Краснянська, Р.Молдавський, М.Томілін, 3 липня 2006 р.

Родилась я 32-го року. Запорозька область, Куйбишевський район, село Білоцерківка, колхоз Данова. Батько був Климченко Кирило Тихонович. Батько був комуніст. Мати в школі робила. Все так як у всіх... Батько з 5-го, мати – з два... з 10-го. Бабу, діда пам'ятаю. Те! Помню. Тіки не помню яких год. Баба – Ганна одну звали. А ту – Варвара. Ну Варя, чи як там можна було. Ну це батькова Варвара, а цю – Ганна. Вмерли, ой, дуже давно, я мала була. Ну може год сім-восім, отак. Дідів я не знаю. Баби, ну... Всі робили в колхозі! Всі в колхозі. А до колхозу... Ну, я не знаю, де, шо вони робили. В колхозі. Як я родилася, вже ж...

Я кончила тіки три класи... Більше не було возможності ходить. Грошей – ні вбуться, ні вдіться...

В мене батько був комуніст. Робив – секретар сільсовєта. Це до войни. Нас було четверо в матері. Тоді, як забирали в армію, батька оставили – броньовий. А тоді вже як, як отступали, батька забрали. Батько воював, всю дорогу пройшов, там десь якісь моря перепливав... Перепливали, і шо там тіки не було.

Сестра: Він був на війні, до Берліна дойшов, до Побєди...

Да.

Сестра: Це він мені вже хворий розказував. [Фотографій] було там повно.

Сестра: А ми ними гралися, ними гралися дворами, не понімали нічого. [Зітхає].

І потом вернувся з армії, трохи пожив, в його жолодук (так страдав.) ... Уже оце мать піісят год його нема. Йому було сорок девять год, як він умер...В 47-у, 48-го – отам його поховали. А ми як страдали, а ми як одмучились! Їсти нічого. Все збирали колоски. Прийдем, у сумочки назбираєм, бо їсти ж нічого. Тоді натовчем. Раз пішли, назбирали, а тоді урядник їде бєдкою, позабирав у нас усі сумочки, повисипав коняці. Стояв ждав, поки коняка... Отаке... А ми голодні були... [Плаче]. Він стояв ждав і пішов..., а воно ще... [нерозбірливо]. Ми так під посадку... пішли-пішли-пішли. Там ще назбирали. Поки дійшли додому – ой страшно, та ще й пізно. Ну шо ж... Мати... мати трошки там... коли супику зварила, дала по два ополоночки нам, та й полягали спать. Та... бідували страшне!

Це як раз у войну... Да, це ж урядник ходив, у войну було. А після войни вже було, ми пішли... Брат старший, 36-го, на конях... на волах!.. Людям пололи в степу. Тоді в людей якось було багато [роботи], пололи в людей степами. Відро й кружечка... [незрозуміло] були носили людям воду, напували людей. Як тіки де, вже туди гукають. І так ото ходили, ото їх усих там напували. Та всього було. І була в нас корова, мати оре було, і ходимо за плугом, і до пізна. Зранку й до пізна. Так. А

прийдем – уже ніч, темно. І рано, в час їдем. Це якраз після войни оце страшне шо було.

... Знаю, наших солдатів гнали. Ба-а-а-гато плєнних. Та я ж звідтіля, Бердянський район. Чи Куйбишевський? Вони були рядом. А там перестріли, відтіля десь плєнних наших гнали. Вони ж, бєдні, голодні, показують, щоб шось дали. А наші берегом стояли, ті... ну, часть стояла, машина, наші войська. Їх там бистро вирядили. Вони харчі свої й не забрали, основне – хліб. Так ми хліб той сумками носили. Отож, і ноччю, несуть, сиплють їм отак під ноги, хто яблучки, хто шо! Отимо плєнним. Шо там тіки там! О! Як вспомню!.. Не дай Бог!... А тоді раз ішли із сестрою берегом, бо нема ніякої ж стежки. Коли йде один дєдушка з ціпком – дівчатка, ви не бачили отут ніде не висять ніякі тряпки на березі, на камінні... Ні, ми не бачили такого. Він пішов, пішов... Назад іде та й каже: "Я вже найшов". Ми ж не знали, шо воно таке. Коли оказується, шо то наші льотчики, два, спустилися ноччу, і ото там барахтались, тоді [нерозбірливо] на берег заліз, а вони... Упали. Остались живі, пішли берегом у край села. Їх той дід підібрав, [нерозбірливо] держав їх. Та связь їм якось носе, а вони там якось сообщають... Цей дід довго робив! Як приїжжала додому, так казала Маша, шо, оцей дєдушка як умер, так одного льотчика вже нема, а один ще живий, так приїзжав даже ховать його. Та чого тіки не було!

Да! Да-да, гнали! Гнали й свиней, гнали й коров. І людей наших заставляли гнать. Оце зайшов... Поклав його... Було-було таке. Позабирають, гонять по всій улиці. Одна тьолочка залізла, там у нас рівчак був... Так залізла... не видно ж. І не дойшла. А вони й не бачили, ті хто гнали. Наші ж гнали, ті кого заставляють. І вона нам осталась, ми її забрали... Козачка назвали... На березі припнули. Берег? Ну – річка... У річці там низ, на низу... І вона тоді вже отелилась, ото ми так ловко нею вижили! Молочком тим. І свиня. Свиней гнали, й свині оставалися. Люди тоже були свиней впіймали, о. А там же свиней багато. Мати було часто... Голодні ходили, і просили, і чого тіки не було. І голі й босі. І обробляли, коли людям. Коли, хто відро картошки, хто там шось дасть, о. А тоді якось, шо ми в школу ходили, і нам давали пайки, а шо то вже, шо в школі варили, а нам давали порції. Ото підем там. П'ятеро дітей, чотирі порції, там по двісті чи по триста хліба, там вареного дають, перве, вторе, там суп, борщ, чи каша якась, там той, якась поміч, нам давали. Ну це вже після войни. Оце так помагали. Одежу якусь після німців. Ото ж як война кончилась, приїжали, давали [нерозбірливо]. Ото прямо звале й вибирайте, шо вам тут нада. Помагали. А хто то давав, відкіль та помочь була... Ну шо, ми малі, ми малі... *А*

Ну, були в нас німці, в нашом селі, тоді ще румини. А так... Нічо. Ну шо там тоді, ми малі пішки під стіл ходили. Ну, а всьо равно знаю, шо румини нас не трогали. І, німці тож. Шоб це там дьоргав мене хто, чи бив, цього не було. Колись зуб у мене болів, отака щока. А тут ще посусідські були німці, ага, льотчики. Він побачив шо, і ото: "Кіндер, кіндер". Чи як там він називав мене? Пішов, найшов якийсь флакончик, вати, намазав. Собі поклав – це, шоб я не боялась – мені дав. Дуже хороший був льотчик. Нам помагав так. А тоді кажуть: "Нема вже його – розбився..." Ну все було.

Батько ж пішов на хронт!.. На хронт пішов, а шо, а ді..., а сім'я... Евакуіроваться нас не заставляли. Це ж нас тіки залякували. Казали, шо оце в цю ніч (там такий дєдушка нас предупреждав) вам нада десь діться, бо будуть комуністів сім'ї вивозить на розстріл. І нас у рівчак, ото мати рівчаком... Ми вирили такий траншейку, так – окопчик, і ото там зробили, і ото там натягли туди постіль, все. І ото ми там... Ночувала хата на замку. І ми оце йдем – старша сестра старшого брата бере, я меншого на плечі. Ніч. Пішли. Ніч, річка, очерет, ми там лягаєм разом... Так шо нам оце ж казали, що будуть комуністів вивозить, шоб стереглися! Тікали з хати. Була война!

[*незрозуміла репліка сестри*]

Та ти ж маненька була в матері, тобі шо там було! Лягаєм і лежимо. Перележали, жаби квакають, по нас лазять. Ми холодні, голодні лежимо. Прийшло утро – пішли. Живі

Ми... Та ми тоді, а вони шо... тіки якось, було тіки договоряться, що оце ж ідуть вибирать комуністів, а там десь шось перебиває, десь шось нада, шо їм оце вроді замішувало. А от я знаю, як тіки зайшли в село, убили... "У вас, – пита, – євреї є?" Є. А шо таке? Пішли [нерозбірливо], перевели у селі там в нас. Первий в нас окоп, там пішли і все... Ну так, спеціально, шоб оце брали дітей наших – німці цього спеціально не то, не вбивали. Шоб там спеціально це когось там... Дуже багато людей брали в Германію, дуже багато.

Сестра: Книш Надєжда Яківна. Вона була в Германії.

Було, вони намітили список... Вони зараз усіх не брали. А якось... Тоді група, тоді група, тоді група. Прощаються. Все..., їдуть, о-о.

Одна приїхала з Германії, пішла полоть, у степ. Пішла полола, набрала котелок каші. Її перестріли, витрусили. Це вже при Сталіну. Після войни. Сім год жінка сиділа. Одбула у тому, у Германії ще була. І ні за шо дали. Були й наші хароші люди. Тоже... Як зараз, так і тоді.

Оті, кого в Германію вивезли, вони додому листи писали.

Ну, було таке шо пише, шо єсть й такі хазяйни, шо забирали їх, шо якшо слухаєш, і нормально так з ними обращаються... Шо вони й кор-

млять їх, все нормально. А як по отих єсть лагерях, в лагеря їх позасовували, о. Там, каже, дуже було трудно, дуже трудно. У нас одна сусідка була, друга сусідка була. Це вже їх... Ну це ж я їх знаю. Бо я сюди заміж пішла. Так казали, обидві були в тому, в Германії, одна приїхала, і дєвочка в неї з Германії, о. І вже їх нема, поховали... Двадцять шостого вона вмерла... Царство небесне...

А були у Вас?

У селі партизани були. Люди їх переховували. І нас у погрібі були. Приїхали троє чоловік і дві жінки, тачечкою та й поховалися. А в нас отак стоїть кухня, а тоді спальня, о, – дома в мене, а там погріб. І ми їх ото туди поховали. А вони ж бояться. Кажуть, глядіть, нікому ж про нас не... А хто вони? Чи вони партизани? Ну два такі молоді... і дівчина ж. Сумки такі у їх були, от. От така якась каляска у них була, чи хто його зна, шо воно у їх. І були ноччю. І поїхали. А то одну ніч – село, зрання вже – мать як німці зайшли, стукають... Ні. Та да, як німці зайшли. Стукають у вікно, а ми у вікно – ні. Подушками позатуляли, бо кажуть – снаряди як летітимуть, так можуть поранить. Коли хтось стукає. Ми вишли – коли два солдати стоять. А хто вони, хто-зна, бо не можна ж було... Кажуть: "Бабушка! Де нам одну ніч можна поспать?" Бабушка каже: "Ну де ж я вас положу?" "Ну ми полізем на горіще". Полізли, це не той... Дали їм бутиль молока. І глечик – це ранше називали глечик. Хліба окраєць. Вони полізли на горіще, переночували, ми утром устали, їх уже нема. Залишилась записочка – "Спасіба вам большоє". У тут же ж німці кругом... А де вони ділись?.. Хто вони?.. Я ж не знаю.. Ми ще ж були малі, а вони вже взрослі. Було всього.

При німцях старости були, поліцаї. Да, да! Старости, поліцай!.. Як не підчинялись – пльотками били!.. Були й такі. Були й місцеві, а буває шо десь і ті... Наші, тіки не з нашого..., а відкільсь... Чи десь присилають? Хитро робили! Шо ми їх не знали, а вони нас. Ото таке.

Були хороші поліцаї. А було... А як уже отступав німець, так стали палить. Там ото школа була, там сіно було. Там ото училися, зімою, а літом діти отдихали. Там, піонерлагерь був, так оту спалили. А так вроді більш нічого у нас у селі... Школа там стояла, ото палили...

Так. Як німці отступали, поліцаї з ними тікали. Воно ж евакуація, всі ж гнали, всіх хто куди хотів!.. Шо там, ну як де, було там... Хіба його помниш [Мовчить]. Бог його зна... Ох...

При німцях колхози працювали! Луче було як оце зараз. Порозтиркували усе на світі. Тоді коровами, кіньми, волами все робили!. І скирдували вручну, і комбайн був, руками було отак кидають вручну у бункер, зерно, шоб молотить!.. А зараз колхози всі розбомбили.

При німцях платили трудодні. А на трудодні – хліб. Да. Тіки, без грошей. А тоді вже, як стала совєтска власть, це через врем'я вже, це [Брежнєв], отіво, тоді вже стали гроші платить, тоді вже стало... вообще! Там платтячко, підеш... В 45-мм годі я поїхала в Запорожжя жить, бо сім'я велика, багато такого не було, шо піти. А поїхала на стройку, а на стройці заробила три рублі – платтячко. Копали ото траншею, жили в общежитії...

Сестра: А Дніпрогес ти строїла?

Ні...

Сестра: Не була ти там?

Ні, я там не була. А тіки воно ранше... Да... А тоді після цього пішла, год одробила, пішла в охрану. Хоч [нерозбірливо] ходила. Охраняли заводи, все кругом посилали. Ну нас ніхто ніде не трогав, тоді ніякіх ворів не було... Це якби тепер! Та зараз би мене вбили...

Сестра: Та зараз би взяли вбили... І ружжо б забрали!

[Сестра сміється]

А тоді... Стою. Мені там вісімнадцять год, я то с пістолетом стою, то з ружжом, на прохідній, тоді там охраняють завод якийсь, "Запоріжсталі"... Та кругом! Де такі основні були заводи, охраняли ото нас кругом... А так... Воно й зараз мать так...

А Бог його зна! Я вже ж не помню! Ой, ото якийсь год... Чи це вже, мать, при Сталіну, так казали, шо такий голодомор був. Це, мать, 46-й, мать, 47-й – це страшні голода були. Шо дав по сто грам ячменю на руки. Мати там, мать, коло волів робила, і ноччу сторожувала, і ми їй помагали, і ото всі гуртом отак виживали...

Сестра: Біля коней... Ну коней. Там коні, воли. Ой...

Ще голод 47-го, 46-го Пам'ятаю. Я ходила в однієї – служила, у другої пішла – служила, гляділа дитинку. Ноччю, оце вона каже, шоб ніхто не бачив. А шо ж, я там мала була, 47-й год, а я 32-го – посчитайте, скіки це мені було? Борону берем, тягаєм ноччю, а люди кажуть: "Шо ж ти робиш? Така мала дівчина, а ти ото з нею..." "Я їм платю". А вона там дасть мені чуть-чуть кукурузки, я понесу своїй сім'ї та дам... Та!.. Всього було. Отстрадали, добре отстрадали... Це я помню...

А ну от як Сталін помер, як ви залишилися... Ну, сумували?..

Я була у Запорожжі. Я ж кажу, була в Запорожжі, в "Запоріжсталі" в тім робила, на протірці. Це вже я після охрани пішла в завод. Так трохи розігнала... Так при сльозах чуть не всі були. І такий торжественний був день, ходили туди... із флагами

Сестра: Мітинг був.

Ну, сумний...

Сестра: Ото так, отой день, шо ховали...

А були такі люди, шо раділи?

Сестра: А хто його...

Хто його зна! Я цього... Мені вроді всі так, вроді це такий умер чоловік, шо це страшне вроді. Понятно? Ну, може старші які й розбиралися, ми ж молоді. Ми до цього приковані були: ага, це наша власть, це наш руководітєль помер, це для нас вроді торжество таке. Ото таке.

[Запис обірвано]

Порада Варвара Илларіоновна , 1929 року народження, с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Звуть мене Варвара Іларіоновна Порада. Рік народження – 29-й. Мати – Жаболенко Ганна Пантеліймовна. В неї хвамілія не батькова. Я батькову носю, а вона – свою. Вона, як то кажуть, робітниця рядова була, дві медалі мала за услуги. Ну воєнної, як война йшла, а вона "За доблєсний труд" получила. Пишуть – "Вєлікой отєчєствєнной войни", "За доблєсний труд". Дві медалі получила. Сама вона от тут і родилась в оцій хаті, де ми живемо. Проживала одна. Працювала у колхозі, дружньо й мужньо, як той казав. До 77-го году робила, а сама з 9-го году. Було, кажу: "Ма, ну шо ти оце робиш?" Каже: "Нада страну піддержувать, і нада всім работать крєпко. Тоді, – каже, – буде жизнь". А шо я скажу більше, так? І я ходила ж, тоже ж робила. Мати жила з бабою, з батьковою матір'ю. А як баба вмерла (було мені три годи), і ото замкне мене в землянці, і до вечора, поки з роботи прийде, а я в хаті. Ото таке.

Мій батько – Порада Іларіон Андрійович, робив шахтьором. Працював він на шахті в Донецьку 16, 17, Євдокиївка, вулиця Євдокиївка, коли те – Ілліча, шахта Євдокиївка. В Донецьку ж він там жив у приймах, у Анни Степанівни... І Вітька був (ну не знаю, як її фамілія була). Я точно не [добиралась], бо він мене бросив, мені було два годи чи три. А во время войни пішов на фронт. На Чорному морі розбили корабель, і вони з [Курським] Ваньой якось перебралися і пішли на свій фронт, і дойшли до Берліна, до Рейхстагу. Воювали разом з американцями на втором Українськім фронті. А потом, значить, прийшов приказ, не наш приказ, а американський. Сказав, шо "Хвате людей класти..." Вобщем, і викинули прапор над Рейхстагом. Значить, кончилась война. Через Одер не пішли, кажеться, я не обманююся [не зрозуміло]. Бачив Одер, ну якась така річка, ну вродє через Одер. Не пішли. Чи Ельбу? Нє! Одер, Одер. От! Дальше не пішли. Значить, він получив там при закін-

[1] Дешифрувала аудіо-запис та створила транскрипт Л.М.Свирська.

ченні войни, раненіє. В шию, його пробило. Прийшов він додому. Мій батько якраз, у сорок трет..., у 45-м война кончилась, якраз. А він прийшов аж у сорок..., пошті перед 6-м, з госпіталя. Поїхав у Донецьк. А в його ж там була друга жінка, і двоє дітей чужих. Сказали: "Анна померла, а Настінька й Вітя й досі живі, в Донецьку живуть. Ти нам не нужен". Він прийшов сюди у Чубарівку. Робив тоже ж у колхозі трохи, а тоді ж ото ж така хвороба. Знаєте як це воно у колхозі? Жарко, як той казав, а треба робить. А в голову ранетий чоловік, в затилок, а ще й осколок там десь! То це вже не робота. Ну трохи робив. Тоді попав в лікарню і помер. От! Умер він значить в сорок..., в кінці 48-го году, перед осінню.

А про бабусю і дідуся своїх знаю... ну то...(я їх не бачила, мала ж була). А ото мені розказували, шо дід Панько був, а у баби був дід Семен. От! А дід Семен дуже пиячив. А от тут через дорогу кум жив, мій батько хрещений, та так напився, та, кажуть, і згорів од водки. Та дід, баби Мотрі. Ото, а мені вже прабаба. І оце таке. А оце Панькова мати була з Чепаєвки. У... забула в яким годі, якраз був недород, чи тридцять, чи 21-й, чи 33-й, от я точно не скажу. Поїхав він в Полтаву, муку привозить. А Тетяна бросила матір. І ще було двоє дівчат – Марфуша і Дуня. Де ділась? Хто зна де. Батько приїхав, вона [нерозбірливо] була казала матір, отам на тому, на великій дорозі, він напнув палатку і ночував. А утром прийшов, а мати напекла... (скільки там їй год було?) коржів та галушок наварила, та дід там Ячник через дорогу прийшов, та каже: "Шо ви робите? "Та їсти варим, бо матері й досі нема". "Я вам поможу, – каже. Так нагодував. Там у їх була корова, корову поміг тей дід, телицю поміг напоїть. А шо ті діти, ну шо, як вони всі малі, а мати старша була, там, сім чи вісім год? Поїли ж тих коржів (чи мати багато їм дала?), й померли ті дві дівчата, а мати осталась. Батько на утро приїхав, каже мати, побив мене, так я, каже, втекла сюди до баби (баба тут жила). А матір [Паньку], шукали, шукали так і не найшли. От! Ото як поїхала, і не було. А тоді, значить, хтось переказав уже (годів скільки вже мені було? дев'ятнадцять), шо, мол: "Аню, твоя мати в Донецьку за багатієм замужом". А мати каже: "Ну, шо ж, як я була мала? Я вже її не пізнаю". Тоді я забула в якім годі, мене було хлопцеві вже, вісім, в армії служив облучився в Білорусії. Хлопцеві було уже три годи. Поїхав. Ото приїзжає, приходе якась жінка така старенька. Приносе, там, іконки то шо, і каже: "А де оці хазяї?" А я кажу: "А які ж тут хазяї?" "Панько вмер. Баба Мотра вмерла, – кажу, – а баба, мати моя Ганна отам робе, отам у нас [Могуча] отуди. [Отам] на свинарнику. А я, – кажу, – дома". "А як мені її побачить?" І вона віспувата, так як мати розказувала, моя мати віспувата. Ця жінка і роста моєї матері, – висока така, ті-

ки така тонша за мою матір. Я їй розказала. Вона каже: “Я туда дойду, я її повіжу”. Приходе мати ввечері, кажу: “Ну ти бачила от так, от так, така жінка, тебе шукала”. “Нікого, – каже, – я не бачила”. І так вона поїхала і більш не приїхала.

Про 20-ті роки мені не розповідали. Це речей у нас не було. Якийсь був у 20-м, якийсь там у 21-м був, кажуть у 21-м. То казали, шо був голод, та і все.

Про Махна мати розказувала, шо як їде було селом на тачанці, музика грає, і солдати на тачанці, це розказувала. А оці, каже, ми вискакували на вулицю дивиться а кой які баби в слух кричать: “Махно їде! Махно їде!” Так, ото так. А тіки оно каже шо, були Денікінці, [Врангельці] і ше якісь, так, каже, не розбереш, які солдати їдуть, ото таке о. Оце каже приїхали, пописались наші хлопці до Махна, хароші такі хлопці, молоді, підборні. Ой! Їдуть каже другі. Позабирали тіх хлопців і побили. Ото таке о. Ото там груша була здорова, каже вивели до груші й постріляли. Оце вже й не харашо було. А як взагалі пам’ятають Махна? Як він запам’ятався людям?

Він [Махно]дуже маленький чоловік був. Маленький такий він, і ото було, кажуть, на тачанці, як везуть його так ото кричать: Махно їде, Махно їде. Отак запоминають. Отак його запоминали, а так, це мати мені розказувала, моя мати з 9-го году. А! Ну я оце вже ж з 29-го, я вже ж не помню, який він був, я вже ж його не бачила, чуть то я чула. Шо кажуть Махно був. От! А я ж його не бачила, і як той казав. Кой де там у книжці трошки прочитаю, і все. Оце таке. О!

Ну а як він до людей ставився цей Махно це я не можу сказать, бо своїма очима не бачила, як він ставився. Хвалять його! Як він ставився не знаю, а хвалять. Ну за його хоробрість. Ото так, за його хоробрість хвалять. А я ж не соображаю, ішо він виконував і як воно було, це ж ну знаєте? Як воно було? Знаєте? Як би ти оце. Як ти його не бачила, як би ти його характеризувала? Так? А [нерозбірливо] його хвалила, і кажуть шо добрий чоловік був, на тачанці їде, і такий веселий був і грає музика.

Хто у нас і служив у Махна не знаю, ото ж тільки розказували. шо сім хлопців пописалися їх постріляли. Ото таке.

Як жили до колгоспу, як ше колхозу не було, то так мені мати розказує і дід [нерозбірливо] розказував, на одного..., значить ну напрімер у нас пять хлопців, а то дівчата. На п’ять хлопців землю давали і на батька по гектару, коні свої були. Запрягали, обробляли плуг свій, віялка своя, тік свій серед двору, і ото коні запряжуть. Покосили в гарби кидають копиці, додому на тіки звозять. Коні запрягають молотять, перекидають те все дома. Все складають у копицю. А ось у баби Забалихи

дід же од водки згорів, а син був один, а один у Пологах застрелили в революцію, а ті не вернулися з фронту з Красної Армії, а один був дома. Так у баби було одна десятина тіки землі. Чи п'ять було, в неї було п'ять..., чи на п'ятьох хлопців, ні п'ять було. Так оце в діда [нерозбірливо] було сім синів, так він було на оцю землю бабину посіє, бо синів не було, воювали. Посіє. А тоді значить ізвезе, ізмолоте, на віялку поставлять, повіють. А тоді оце називалось, як аренда, половина. Коробкою поділять зерна, баба своє звезе з сита, а він те шо заробив собі забере. Це називається він забрав з половини. Бо у його сімя велика, йому треба більше було, він ше підробляв. А у баби, хоч коні й були, шо вона, баба, шо вона запряже коні? Вона ж не запряже, а хлопців нема. Десь воюють, царя скидають у Москві... [сміється] тоді ж брали і так, і так. Ото таке о! Так ото так обробляли, ну це тут хто старий оставсь по вулиці, так він розкаже, як обробляли. А я розказую готове, те шо мені розказували. Потому шо я ж цього не застала.

Хо! Як же організовували колгоспи? Значить так, мати розказувала, як організовували. Як уже скинули царя, завоювали, як уже повністю все стало, тоді значить, вони робили розкулачуння. Як я багато там живу, як оце мій дід Порада. В його дом був, коней багато було, він коні продавав, приводив там, ну багато. Як піде, там десь накупе коней, продасть дорогше, [форсував] називається. А в його ж доле, сімя велика була, а землю обробляв. І значить так, розкуркулювали. Мого діда вигнали з хати, забрали оті молотаркі, оті коні, оті плуги оте все забрали. Оте все забрали. Йому купили під черепицею хату, от, під білою і викурили. Дом був так двохітажний, як ото школа, там, тіки то висока біла школа построєна, розваляли, і построїли там невелике таке красне. І там вони значить, у тому красному школу сотворили, так діти і обучалися. Це зданіє таке з красной пальонкі. Там де вчилище. Ото построїли і вони там на трактори, там на машини і так даліє. Була школа. А [нерозбірливо] шо отам жили багаті, тоже. З хат повиганяли, все позабирали, от. Ще даже було таке, шо ходили по хатах, де пшениці там у ямах були, то шо, все те повитягали. Оставили тіки те, шо тобі нада. Оце так [нерозбірливо] колхоз. Ну і зігнали, і почався колхоз, открили отам Могуче, де отам у нас називається, [писалися] в ту Могучу, там зробили катьол, на степу роблять, прийдуть там пообідають коло того котла, й повечеряють. От. Пока оговталися, начали землю оброблять, тоді. значить, пригнали трактора, були такі спеціалісти, шо сіли на трактора робить, і так колхоз, колхоз, і пішло, і пішло. У комуну там обрали, Варя Тихонова жінка, председательом стала (вона вже вмерла). У нашом колхозі. Це був той, Іван Йосипович, тоже вмер нема, председателем колхоза після Івана Йосиповича, був Каряка, при-

йшов з фронту, після Каряки там і Бурий був там, і ше там, мать штук сім було. Ото председателі і так вівся колхоз. Н,у а знаєш, хоть і колхоз був, були бригади, тоді построїли, завели коньву, завели воли. У нашій бригаді, оце називалася втора бригада, тут було коней, тридцять три штуки і волів, шось, пар двадцять було. І там були конюхи. Ото, на смєну робили. Скажуть тобі: "Ганно, сьодні там поганять у гарбі чи плугі, чи шо..." Виходе, іде на степ і поганя. Ну. а так у колхозі і робили, а там була перва бригада в бальці туди, там, де ставок у нас. Там дуже багато коньви було, а тоді була третя оце бригада, туда, і оце. А четверта, ото називалася Перебудова там була бригада. І було чотири бригади, обробляли, получали, ніхто не скаржився, хватало. А тепер, канєшно, зовсім не те. А це я не собража́ю тіки, як тей орендер, шо він займає землю, й ше підбирає, як йому живеться? Чи він лучше живе як ми, чи хуже? Ми живем на одних грошах. Оте курча мені погодувать, мені нада пшона купить, мені нада крупів купить на ту пенсію шо я заробила, бо якби не та пенсія...А шоб я їм дала? Да? Нічого не дала? І сама ж хлібину купую, за руб тридцять п'ять кажен день, хлібину я купую. І ото так ми пенсіонери, якось дотримаєм, доживем. Ну, а хай хто як не каже, я не сообража́ю в роботі, оце, арендаторськiй оцій, ну помойму, колхозна лутче була. Дружно обробляли, дружно хоть і в державу возили здавали, там іліватор був намелений і так далі, ну і людям хватало. Було і то лутче. Тепер, кажуть там позаводили на степу й бур'яни, й шо ти хочеш, кажу, шоб так робили як колись робили, шо й підлітки й всі дружно, то там би бур'яну не було. Там було б воно й обполене, там було б воно й поплужене. Ну ото я забула в яком годі, дуристіку таку зробили, шо скасували коні.

Ну нема у бригаді, не коней, не волів, тіки один трактор да ото те і більш нічого нема. А коней чорті де вони їх діли. Вивезли казав той, ні коняки не воляки, нічого не було, ото на одних тракторах. А трактор то таке, сьодне мазута є, а завтра нема, ти ж ним нічого не зробиш, нада ж мазуту, нада ж горюче в його влить, солярку і так далє. Це ж воно все платне. А коневі було гарно – насипали, наївся, напився, там сіна, чи шо кинули, запрягся, поїхав, тай плужиш. А плужили ж то ж мало, гектари заплужували, я помню шо чи чотири, чи п'ять коняк було на степ один до бричкі. Та їсть, а та плуже. По шість, по сім гектар заплужували, чи соняшника, чи кукурудзи, чи шо! А шо це мало? Не мало. І даже й десять заплужували. А жінки полять там промежутки, [нерозбірливо] пашол і пашол.

...Було й хароше. Помню ... картошка була в колхозі посажена. Яка була картопля в колхозі! Це було позійдуться баби, 156 жінок було, ворох запалили, дві [сапетки] всипали туди, печуть, а ті копають. Дві

пече, [нерозбірливо], тіки кидають, ну шоб пеклося. І ось обід. Всі дружно посідали кругом тої картоплі, хто масло витяг, хто сало, хто там кусок хліба, сіли пообідали, [нерозбірливо]. І дружно до вечора на роботу.

Сама я родилась і виростала тут, у Чубарівкі, а заміж ходила в Запорожжя, так не хочеться й людям розказувать, як я виходила. Оце таке. Молода була, строїла Москва-Сімферополь дорогу, де ото йде. [нерозбірливо] А наш участок був якраз поверх моста, де оце йде, оця дорога. Ото наш був участок, нас там робило восімнадцять дівчат. Ну я, значить, і на ГЕСові була, де оце вода крутиться. Тоже пацанка ж була. Робила й там. За ГЕС я медаль получила. Там у нас солдати були, [нерозбірливо] і ті з автоматом, і ті з автоматом. І нікуди. Із дома, шо передадуть, викидають. Кажуть: “Хочеш людей потравить? Їж тіки те, шо в котлі”. Воєнна дисципліна там була. Ну я якось одробила, а ось моя ця сусідка, шо через балку. Та тіфом захворяла, іще багато дівчат похворяли на тіф. І їх в воєнні повкидали в машини, і повезли. Ми не знаєм куди. А ми не пішли нікуди. Була прострелена ж оця, де колесо крутиться. Поки не заклали, воду в шлюзи одвели, камушки собираємо, в коритах колотимо і подаєм, а там забивають. Забили, вода не йде, – харош! Значить кончили роботу, тоді нас отправили. На машини посадили до поїзда додому. І отак і работали всю жизнь. Ну я молода пішла робить. Ні! Послали ж от колхоза, колхоз же був, виділяли от колхоза. Ото, а сама я була от колхоза, от [горотдєла] тоді раніше оце дороги, асфальти, дороги викідали. Мости після войни підремонтірували. Це вже я в 48-м годі повністю робила. Уже я в школу сім класів тільки ходила, більше не пішла, ото так. Повністю робила 47-й, 48-й. Ото шо у воєнні годи ми помагали бабам, то на коні верхи, плужить коні водили, то пішком на роботі побєш [не зрозуміло] в бороні поганяли. Та пацанки були, це вже я і в школу ходила. А літом, пацанки, помагали на степу. Так ото косар чешить коров. Дві баби сидить. пшеницю валя. А пшениця... – корова йде тільки видно спину! Висока була. І важко було бабам откидать. А підлітки – одна відтіль, одна відтіль. Одкидають ті валки, шоб вже той, другий раз корови йтимуть і косарка [не зрозуміло], шоб не йшли уже по валках. А баби снопи ззаді в'яжуть, і в копи кладуть високі. Отаку...[не зрозуміло], та тут книжку можна цілу написать! Отаку жизнь ми пройшли. Тепер шо? Поскладали ото все у копи. А тоді ж у гарбах корови. Через скільки время скирдують, у скирди ці снопи. Так хліб після войни добивали! І звозили на скирди. І звозили і оці копиці, де хто більші клав ці копиці, тоже у скирди. А ноччю движок мазутою [гнався], молотарку гнав. І ото був [не зрозуміло] возлє движка [нерозбірливо] на гармошку грає, а ми підлітки

танцюємо. А тоді, як пустить цю молотарку, тіки гуде. І летить ото солома, полова і ми... Ото ж баби кидають на полки і в барабан, а у нас іззаді, як не воли, так корови. Палка така вдовжки, а нас три пацанки! І пашов до скирди солому, а там уже стоять, кидають, скирдують. Полову і солому, це одтягали [таскаво] називалось. Ну як же воно виглядало? То так ми йому дали, а там була палка та чепи причеплені до того, таке [війце], шо зачіпалося, корови ж у ярмі. А там [війце] і за те [війце] зачіпається крючок, а там деревяне. А тоді та відтіль ставала, а та відтіль. А та – по середині. Поїхали до скирти. Як до скирти довозе, повскакували. Палка в гору – блись! Солома перекинулась, та корова потягла [з переді], пішли дальше вже чіпать, бо там же біжить. Отака робота була. Тепер молодьож такого хліба не спитало. А скільки було хліба тоді?! Тік страшний накритий, ворохи пшениці. Не дай Бог! Намолочувать. А тепер де вони? Нема нічого. Так був і кунжут, була і рецина, була і соя, це ж кажна ланку полола, по шість, по десять рядків кунжуту, сої і того – рецини. Рецину різали ножами, тепер, значить, качани кукурудзу, ламали руками. Іде по переді гарба, запряжені – одні корови та воли. І ото це барками в гарбу качани висипають і висипають.

Про війну я розкажу, да. Ну як німці прийшли? [З Гуляйполя] іде восємнадцять машин і повно солдатів, а ми думаєм: “Це мабуть або одізджають, або наступленіє, або шось таке..”. Да. А хто знав, шо там уже німець на бугрі розположений, це ж була ніч, а ми дітвора. Коли вони з мінoмьота, як дали по тіх машинах. Кой які машини як закурілили, а вони, як посплигали! Так отам ото ж [нерозбірливо] де ото листя, так зачорніло, ми думали, шо всіх побили. Це вже ми поняли, шо в селі є німець. А моя мати вискочила у [нерозбірливо], а тоді: “Ой! [нерозбірливо], а тоді скинула платок, махає. Та тіки ото ж помахала, а хто ж до річки. Хто як уже перебиралися [нерозбірливо]. Та у хату ввійшла та каже: “Я піду до баби Горової, та скажу, хай прання зніме отут край села, рядом”. Бо ото стріляють, ще й по пранні. Та ми тільки в хату ввійшли, коли – гур, гур, гур... Перший недольот у нас на городі [нерозбірливо], там де [нерозбірливо] живе у [нерозбірливо]. А другий, оце землянка була поки, по землянці, тіки закурів. А мати тоді: “Баба, піди, бо прання...” [нерозбірливо]. Вона пішла, а вона то внесла прання та впала на порозі. А тоді... “Ой! Боже мій, Ганно! У тебе хата горить. Вона ж побачила, шо курить з дверей, і все – горить!” А воно ж [нерозбірливо]. Ну тоді вийшли, ну шо робить? Там Шурка була з Василівки. Прийшли, давай тушить. Дві діжки води було. А вода – носить далеко, [нерозбірливо] в хату, лили воду. А воно з порога летить, воно ж хоч і землянка, горить. А в хаті деревяна мебель, горить аж курить. Ну шо робить?

Була куча піску отута о. Кажу: “Ма, ми колись ізучали, тож я ще мала, а чула як читали, шо пісок як кидать, та й швидше туше”. Так ми вибили он там он, де воно, де одкололась глина вікно, та давай он туди перти. Там кладовка була, кидать туди, там сало, пшениця, горить і все аж тріщить. Давай кидать той пісок і ото й затушили. Та шо затушили? Чорні стіни та чорний уголь. Нема нічого, все пропало. Шо ж тоді? Каже мати: Я піду до [Ульки] на [нерозбірливо], бо це буде біда. Пішла. Вони їдять. “У Горової хата пропала, все ж пропало. Ну якось отута о з краю, я витягла корову і бичка, а це свині прикидало, все прикидало”. Вона каже: “Бери ложку, сідай і їж із нами. Бо, – каже, – зараз хтось буде... (чи причуствовала, чи шо...)” Я тіки сіла за стіл, взяла ложку, коли заїжджають мотоциклом три німці, взяли Петю, та й кажуть: “Де пан, де пан, де пан?” А Петя каже: “Нема пана, пан – капут!” І отак показує, [нерозбірливо] під бороду. “Пана нема, – каже, – капут, убито”. Та вони тоді вивели Петю, та як турнуть серед двору! Воно було осінь же ж, земля мерзлувата, кажуть же ж: “Не хочеш сказать?!” [нерозбірливо] Та матюком чи хто зна, як кажуть [не зрозуміло], на його. Та турнули його. А тоді сіли на мотоцикл і поїхали. Поїхали, Зайшов Петро в хату та й плаче, каже: “Бач шо твоя мати наробила, і мені місця нема”. І йому оце бороду знесло і те, на лобі шкуру здрав же, ну це [нерозбірливо] впав же [нерозбірливо] впав хлопець. А він же трошки за мене старший був. Так ото таке ми пережили це. Хіба його можна згадувать і розказувать?

А німці уступили не вечір у село, і ото двухетажня школа, повна школа їх була. І ото на горі вчилище, і там гестапо було, оце німці розположились. А остальні, ото шо там орудія то шо, ми не бачили. Мабуть, пішли вперед, туди, на Пологи. Бо ше гуркотіло днів два, чуть було, а ці вже тут работали. Ото ж у нас на пошті, осталась не евакуірувалась Усатенчиха і там Борененкові хлопці Ой шо вони тій Усатинчисі робили! І груди одрізали там у школі, і під ньогті набили голок! та... Ну поіздівались як самі хотіли, хлопців тоже ж іздівались, постріляли ж тоже. І румини були. Тіки проїзжали. А проїзжали як? Уже як на Кавказі їм дали присраться, от так вони тоді ото отступали. І їхали так вони нікого не займали. Тіки мамалиги просили. Зайшли до нас у хату, а матері не було, якби я б не дала, то може він не брав сам, бо він просив, він не брав. Каже: “Мамалига, молоко, мені [далеко]”. І, каже на мене, балакав трохи по-українськи: “Дай нам оцього, мамалиги”. А в нас був мішок муки, з оцього, з кукурузки намеленої. Так я їм по три миски кажному в торбу насипала. Попросили вони молока, я й молока їм налила [нерозбірливо]. Думаю, ну як же не дать, як я сама в хаті? Вони поблагадарили, сказав той, шо балака по-українськи, [нерозбірливо], (а

хто зна по якому?) спасибі сказав, і пішли. І ото вони їдуть і їдуть отими віслюками – такі маленькі з вухами. Шакали ми казали. Так якби вони їдуть так, так на кажному пулімьоти вісять, почті через один. Який тіки запряжений, так пулімьотів нема, а який іде так, так ото сюди й туди висить пулімьот, отак отступали вони. А хто зна? Вони ж то селом... Ми бачили, шо вони отступали. А як далі? Чи вони у вагони грузились, чи вони так і до того їхали отими шакалами, далі не бачиш, як воно було. Це те шо бачив тут, шо їхали по вулиці, це любий скаже, шо їхали. Оце така война була.

Значіт, як в 43-м годі, як німець, вже прогнали, а ми на степ. А тут руські стояли. Пішли ж ті качани осінню ламать. Жалко, дуже ж багато нас погнали. Тільки серед [нерозбірливо] дойшли, як стрельне. А там солдати ліс пиляли. А нам тоді шо робить? Стоїмо, тоді другий раз тіки – урр... Я оттак навколішки стала, захилилася, пуля отак пролетіла, в мою подругу попала в рот! В шию, а в рот вирвало. Розривна пула. Вона впала. Баби ззаді попадали. Руська йшла [нерозбірливо] по тій вулиці третя, а я друга, а та перва. Тоді він більше, як оце дві в бок, ше раз вистрелив, більш не стріляв. [Підходим] ми до тієї Жені. А чим же мотать? В її платок, та я з голови платок кремовий [нерозбірливо] зав'язали, погрузили ж її в гарбу, веземо додому. Тіки виїхали з прольоту, коли іде солдат з ружжом, і баришня з ним, чи баришня чи чорт його... Тоді не розбирав, хто там. А ті ж сидять там солдати, до нас не йдуть. Всі баби молчать, тіки сопуть. А я іду отак... Він з нею, а я отак – рядом. А тоді – сюди жінки, а по середині гарба. Я так на нього подивилася, та кажу... Він поздоровкався, я поздоровкалась. Кажу: "Ну шо ви наробили? Ви ж нам дівчину убили. Зачем ви стріляєте? В степу люди!" "Солдат много на фронті, – каже, – б'ють по-руськи..." Ну шо ти більше йому скажеш? Кажу: "Ти ж більше не стріляй, бо отут, – кажу, – може ти до їх ідеш, солдати сидять [це за вітроупором] пиляють на пекарню дерево – хліб пекти". Коли значить, чи стріляв уже, чи не стріляв, увезли ми ту Женю в село. Солдат був там, туди далі я [нерозбірливо], поклали її в самбал, забінтували на Пологи повезли. Кажуть, шо його піймали. Отам у нас село Мережа, аж у Мережині ловили! Ну шо ж, хто зна шо він був? У нас воєнна полоса, неізвесно шо... Ну, і так Женя вмерла... То моя подружка була й однокласниця, вмерла, нема. Тут Ковтун, тепер живе, а там вона жила, а батьки її тоже виїхали. І ото така...Таке не слід забувать. А тепер шо ж воно? Губи накрасила, дожидає вечора, поки вона піде пива вип'є отам... Купить в барі та водки, або вина, більше вона нічого не зна. О! А ми пробували шо таке война і шо таке добувать воєнний хліб. І шо воно таке.

А коли наші зайшли, ми їх зустрічали. А як же! Перший у село ввійшов Михайло Петрович Перекупка, із солдатом яким, а забула, як він його називав? Сєргєй. Мати каже: "Неси" (а саме вафлі напекли ото). І м'ясо було жарене. Я повну миску винесла, вони поїли. Поблагодарили. Спитав Михайло Петрович: "Як ваше діло?" Кажу: "Та діло таке, хату розбили, живем, – кажу, – вікна [нерозбірливо] і позатуляні... Та можна, – кажу, – вмерти, но виживем". "А откуда били?" Кажу [нерозбірливо]: "От, по середині, – кажу, – стоїть чи катюша чи орудіє і он туди на комуну". Розказала йому все тому Михайлу Петровичу. Каже: "Посмотріш, от наша катюша щас заіграє". Коли так, не довго, мінут скільки катюшу ту як нажали, так вона як дала вот туди по бугру, і перестрілка кончилася. Нічого не стало. Пішли, видно, або отступать, або шось там трапилось, ну вобщем... Так катюша б'є, шо я ж не бачила, так на дворі була, свічка за свічкою летить із катюші. Кажу: "Добре діло [нерозбірливо]".

Проробила я ж всю жизнь, но через сина потєряла роботу у колхозі! Прийшов син облучений од армії. Ну це армія – не защитиш. В Білорусії служив, 90-то кілометрів од лісу. там стояли ракети на столах. Я розкажу, бо цього більш нема. Там стояли ракети на столах, і ото на Чехію, казав, бахнули раз. А мій був син єфрейтор ракети, він більшу отвєтцтвєнность ніс, як отой командір і лейтенант. Все на його плечах, отвєцтвєнно було. Ну, коли вони..., їм прийшов приказ, заряжать 90 тон перекисі у ракету, вони заряжали і він там хлєбнув. Їх тільки два з нашої області було, Вася з Запорожжя і мій син, і Пасько з Чапаївки був. Я не знаю, чи той Пасько живий? Казали хворіє, оженивсь, двоє дітей нажив, за [Паська, це ж я розпитую] це ж як друг. Шо получається? Я поховала свого сина, й знов Паська шукаю, не найшла я того Паська, ніхто мені не переказав, значить може уже й Паська нема. А Вася тей ,шо з Вовкою служив, первий умер, немає. Вот, от так. Ну бодай нікому його опять не бачить. Я як надивилася на сина – волоси по вуха вилізли, тут тільки на затилку осталось, рука не робе, нога не робе. Він у мене пролежав три годи з половиною, туто в землянці.

Невістку забрала сюди, додому. Стала півдня на роботу ходить в училище тєхнічкою, мить пол. З утра діжурю до часу, з часу заступаю до вечора, півдня. Дома мати побачила шо син такий, тоже руку і ногу потягло і дві паралізувало. І так я доробила до пенсії. Так робила я до шістдесяти год, шоб виробить 22-а годи робочого стажу, бо за колхоз не вщитували і пенсії не давали! А вже як коли я получила у 90-тім годі пенсію, за оцю ж тряпку 22-а годи робочого. Значить стали й колхозне притулять. А в колхоз то я пішла раньше 47-го году! От. Уже я не беру те дєтство. Там коє хто і дєтство понаписували, як оце я розказую,

шо і верхом і в молотарці, і де тільки не були, а я того не вписую. А тільки тей, шо коли я з скамьї школьної пішла, і коли я оце стала робить, тей тіки вписала. Так, колхозне мені не ввійшло, так за робочий стаж я й получаю. А землі мені нема. От! Хоч я й до 77-го году робила в колхозі, а перервала стаж, пішла в училище, мені землі нема. А мати вмерла в 91-м, не в той день умерла, шоб дать материну землю [нерозбірливо], токо на одних грошах. Отака жизнь...

Після войни, в 47-м був голод, недород був. Я ж сама вже пережила цей 47-й. Мені кажеться 53-й теж був недород. Ну, як би сказать, ми жили лучше, як зараз. Оці 47-й був і 53-й. У нас було і сало, у нас була й корова, у нас була й телиця. Хоч там трохи хліб і не уродив, у нас дома запас був. Отак ми жили.Та їли все, шо в домі було: і картошку, і мед давили із солодких буряків, і квасолю, і горох варили, і пиріжки пекли, та не голодні були. Свиняку заріжеш, сало повний мішок насолене, з ребром достанеш кусок, вимочиш, одвариш, поїв, не так шо зараз, в пакеті, тіки за гроші. А ото [тоді], жили і всі живі були, ніхто не вмер.

Ну, трудодні це ж писали в колгоспі. Я, напрімєр, як я стала робить в 47-м годі, ото на Шляховому, я викидала дві норми землі. Я получала три пятдесят трудоднями, це шоб більше заробить, а хто викидав одну, значить, півтора получав трудодня, шо одну викидав. Двадцять п’ять лєнт я, як виполю, значить, я тоже получу три п’ятдесят, а як я виполю половину, значить я півтора получу. Отак ми заробляли. Ну шо ми на ті трудодні получали? Саме менше десять копійок, двадцять копійок і пятнадцять – це вже пізніше, пізніше, як начали більше платить. Мало получали, потому шо були сильні занепади по державі. Понятно? Ото так. Ну, ми на це й не скаржилися. Получили по десять копійок, хай буде десять, ми знаєм шо це воно нехвата, оце тако. Молока понапивалися, сметани ложкою понаїдалися, корови доїлися, і пашов Отаке! Ге! [нерозбірливо]

А коли кажуть, з’явилися налоги на дерева, у мене тоді в дворі не було не одної деревини, і я це не петраю, коли це воно було. А було! Налог накладали на землю і на дерево, це було. Ну, це було помойму дето в 60-тих роках.

А було таке послє войни, шо здавали по шістсот штук крашанок, і кажеться п’ятсот молока виносили. Оце я вигодую теля і сорок кілограм мяса – плати. Здам сорок кілограм мяса – це налоги були. А чого? Не зайшло це в толку..., та не буду вспоминать! Я ж була пацанка. Ну бойова пацанка була! Значить, послє войни в колхозі стали собирать оце ж м'ясо. Ну і значить, прийшов до нас агент – Батурський: “Ти кто будєш?” Я кажу: А шо вам?” Вот ви не платілі м'ясо”. А я кажу: “Знаєте

шо? Нема в нас зараз мяса здать, теля не виросло, от. А ми більш нічого не держим. Ми во время войни погоріли. У нас занепад страшний, – кажу. Може пізніше, – кажу. Телятко як потяне центнер, ми здамо його, та й якось покриємо". А він каже: "Воно так було уже. Корови заводились. Корова була заведена і теля. От я корову одвяжу і поведу!" А я стою в сінях та й кажу: "А! Так тобі корови?! Твою мать! Німець мене спалив, а тобі корови!" Та як ударю по дверях. А воно якось получилось він тікав, та й [гаман] в сінях остався. А двері якось підперли те, шо я кинула. Так він і картуз забув. Коли ж, значить, побіг він до кантори. Там мужиків багато. Мужики сміються з його, упав. Питає: "Кто там у [Жабаліхи] живьот?" Кажуть: "Та ну хто ж там живе? Стара на роботі, а молода дома. Вот. Це кажуть Валька [нерозбірливо] його". "Ви знаєте, что она мнє сдєлала? Я в суд на нєйьо подам. Я кажу – карову отвяжу. А вона, як кине что-то. Двєрь подпьорла, я й сумку оставив і фуражку оставив. Нє мог узять открить, вобщем улупив і тікать". Так він, значить, не прийшов. Прислав він я забула кого. Ну кого він прислав? Уже время, каже: "Дайте тут агентова сумка осталась і картуз". "Да, – кажу, – он осталася. Візьми, – кажу, – он вісить на візку". А чого? Ну, кажу, більше хай по корову не приходе, бо в мене, – кажу, – після німців тіки корова й осталася. Якшо, – кажу, – отдать йому корову... А чим я буду жить? Я ж тіки молоко п'ю. Хліб погорів, мука погоріла, все погоріло. А йому, ще корову давай! А шо, – кажу, – мій батько десь воює, кажу. Шо? Корову шоб я йому давала!" Цей засміявся, поніс до кантори, там хлопці сміялися вже з його й сміялися, й сміялися, но він на матір подав на суд. Мати вийшла перед судом, каже: "Мене дома не було, так і так. В мене там дівчина, вона, – каже, – й сообразітельна й хароша, все може. Шо її обідило, шо вона на його шось кинула, – шо він сказав корову одвяжу. А він каже: "Без хазяїна не імєє права, і він стоїть, одвязувать корову". Мати каже: "В мене є телятко, воно ще мале, його не беруть, підгодую здам, чи сто буде, чи стіки, а сорок кілограм там ще й останеться. Ну й присудили ото матері платить. Пішла мати зважила те теля, як приїхала з полів, теля витягло якраз центнер і п'ять кілограм, прийняли. Заплатили те м'ясо. І ото воно довго мені в толку, тіки год потіряла, який був. От. Треба довго споминать, який це був год. Ну я вже робила, вже робила. Ну шо, вже без трьох мені восемдесят, хіба можна все помнить? Ше ж не помниш. Ми тіки, у толк іде, ти ж знав, ти ж не знав, ну ти ж розпитав, чого не платите, шо до чого. Я ж до того не прирівняюся, шо запрягав коні, і отут була комора, і він [безтаркою] возив до дому хліб. Він навозив на три годи, а я й не ходила й мішком брать. Живу тим, шо в мене осталося, і ти мені ще будеш корову одвязувать? Я йому так і сказала, шо "Я

тобі як дам корову, то ти не найдеш де ти й був! Ти, – кажу, – на фронті був? Чи не був?” І ото таке о!

Були ше ж облігації! Підписувались на облігації, і я підписувалась, уже як більше восємнадцяти було. Були. Облігації були, так як оце зараз ті давали нам як? Акції. Чи як воно називається? То ж були облігації. В мене майновий сертифікат є. А в училищі робила, а земельного ж нема, бо в нас же в училищі землі там два гектари. Мені сказали:“Пиши заявлєніє, бери два гектари землі.” Я кажу: “Знаєте шо? Нема тії, не хочу я й ції, не хочу клопотатися. Проживу й так, скільки мені там уже жить, осталося”. А тепер, значить, оце, ходить по хатах, кажуть, підписуйтеся на те..., підписуйтеся за кого будете голосувать. А я кажу: “Та то вже як доживем до виборів, тоді будем знать за кого ми будем голосувать”. Я так кажу: “Я наперед казать не буду. Ну кажу, категорично заявляю, шо за НАТО, я голосувать не буду. Мені, – кажу атом не нужен, я як надивилась, – кажу, – на свого сина, то мені це не нужно. Ой, кажу! Мене, – кажу, – завтра й уб’ють. Не хочу я цього, – кажу. Такой, такого, шоб тут воювали, шоб тут атом бросали, не нада. Ми, – кажу, – голосували за вільну Україну, я й кидала, шоб була Україна вільна, шоб ми жили вільно, шоб нас не хто не трогав, я так понімаю. А чого я буду голосувать за чужу державу? Нашо воно мені? Ну пішла б я в їхню державу. Вони б сказали, якого ти греця прийшла? Ти тут нужна? Таке було б? Ну кожде, як хоче, так і поніма.

...Як Хрущов був, ми непогано жили. А Брежнєв як був, так можна сказать на отлічно жили. І водка три рублі була, і канфети дешеві, і хліб дешевий. Двадцять копійок хлібина. Хотя ми й грошей мало получали, так жизнь же була. Он і дешева одежа була. За Брєжнєва так можна п’ять поставить! Прожили. А Хрущов трошки нас придавив був кукурузкою, там горохом, і то непогано жили. Хватало. Хватало всього хватало, я ж робила тоді при йому, хватало всього. Ото так.

Як керівництво місцеве вибирали, я вам скажу так. Раніше ми оцього не знали. Нам тіки: “А! Сьогодні вибори, будем голосувать там за старшого...” Укинули за одного і все. Оце так ми голосували. А предсєдатєля ставляли. Хто ставив, чи Пологи, чи район, це ми не знали. Поставили і все. Тепер на вибори як підеш, пиши якого й ти председателя хочеш, пиши там улічного депутата. А цього ми не понімали. А тоді ми не голосували. Ми тільки голосували за одного руководітеля, який нами буде руководить. Тепер ми взнали, шо й держадміністрація там у [нерозбірливо] і так далі, цього ми не знали, цього ми не голосували. Ну як би сказать, як я листок оцей розкрила, шо голосують на вибори, як почитала скільки там. За голову взялася, думаю: “Ну я сім класів кончила, а як та баба, шо тільки хрестик пише, вона ж не буде голосу-

вать, вона ж не чита. Вона ж не чита!” От! А так би вона якби поставила, ага, голосуєм за оцю Юлю, усі, усе село. О! Вона б чула по людях, прийшла б, укинула за Юлю, тай годі. І вона б чи хрестик, чи крапку поставила, бо вона ж не грамотна. А так ото писали в газеті, я читала, одна баба розкрила, подивилась, порвала і кинула, Вона ж не грамотна, та й думає, шо я тут виголосую. Нічого не виголосую, бо я не тямкую. Так же? Так! І шо як хотят так і [нерозбірливо]. І ще одно. Наш народ голосує, те за того, те за того, кому ж як кажеться вибор. Кому на шо наравиться, так і голосують. А там, воно ж не по нашому, там як поставлять. Ото. Я так поняла, шо як поставлять, хотя я була і відмінниця до сім год училась, хоть яка я не була, но поняла я так, шо це, як поставлять. А робить, я робила безотказно, у мене дві медалі. Одна за ГЕС, одна в училищі получала, даже три, третя за воєнну ту..., у колхозі. Три.

У нас до війни церква була отам у центру, де водокачку построїли в центру. Хароша церква була. Тоді прийшов приказ..., це ж мене там і хрестили і водили причащали це, ще я її помню добре. Ну і прийшов приказ, хто зна хто його здав, завалити. Ще один кацап хрест знімав, та впав з хрестом і вбився. О! Завалили і з тої церкви ото построїли двохітажну школу, ото з церкви. Це я помню, як сьогодні. Ото з неї построїли. І ото хто здав приказ, не знаю, а потім началася й церква і так далі, і то там, і то там построїли, в нас таке ж робиться, шо мало хто ходе. Та баба не годиться, та не піднімається, ту не... Яякби хто возив! Та каже: “Піду не вистою там, мені якби сідіть”. Так як перед церквою, каже сидить, поки кончиться служба. А молодь вобще не йде. От у нас єсть батюшка, от туда, як великий праздник, може душ п’ятдесят, сімдесят, зійдеться і все, а в буденний день десять чоловік, більш ти не побачиш. Ото так.

А при німцях була церква. Була там у центру на горі, тіки тоже, дом красний. Обрали і ото там паску святили, ходили там откривали, була.

Релігійні свята, святкували. Ну а як же. Та. У вертеп ходили, оце ж царину святили. Було ото, попа візьмуть, платять і ото по межі скрізь царину святять. Тепер я не знаю, чи ходять на ту царину, я напрімєр, не ходила, бо, тепер не знаю. Ото таке. І ото ж, як на Паску, як Троїця, як там Різдво, як шо в церкві полно.

До церкви ходити ніхто не забороняв. Хочеш іди, як справиться, – іди. У такі святкові дні вона вся більше, а в суботу, як закон [нерозбірливо], як німець був, як закон у суботу, кажну суботу. У школі, шоб сміявсяхтось, чи казав, шо не йдіть там, ні цього не було.

Ну, то я ж, е, як ідуть паску святить, то я ж крашанок накрасю, паску спечу, сала кусок положу, тай ідуть святить, а там шо вкинем у

скриньку, чи десять, чи п'ятнадцять, чи п’ять. Отако о! А може хто шо й лутче носив, но в мене лутчого не було. Там же, нада шось укинуть, так, і тепер так, нада шось же положить. Так же ж не робиться, треба платить. І ото таке. Він же з того живе.

Дома як обично, то кажуть Різдвяні святки, то катлети роблять, то курку заріжуть, то холодцю наварять, це дома. А туди ж раз, тіки на вознесення зноситься [нерозбірливо], до церкви. Хто несе курицю, хто картоплі, хто томату, хто кампоту там, то варять обід, а тоді сідають і ото обідають разом.

Колядувать ходили, а як же! Я ходила, і меланку співать я ходила, і колядувать, тіки зараз не так колядують, як ми колядували. Не такі слова.

Ну як собираємся, меланкувать, Василя наряжаєм, дівчину у сорочку, картуз надіваємо, Маланку вінок надіваємо, вишиту кофту, чи шо. А остальні дві, тіки співають. І ото заходимо: “Розрішаєте завести меланку в хату?” “Розрішаю”. Заходимо. “Меланкувать можна?” “Можна!” І начинаємо:

Ще з вчора із вечора,
І пасла Меланка два качора.
Вона пасла та запасла.
І шукаючи, заблудила.
Приблудилась в чисте поле
Там, де Василько мій батенько.
Ой, Василько, мій батенько,
Відведи мене додому.
А повів же вітер буйнесенький,
Та й висуше фартух білесенький.
Шо б матуся не узнала,
Та й ланцюгою [нерозбірливо].

А тоді, як, я забулася якось, повісила фартух на воротях, от, вона... Як воно далі? А!

А та шо Меланка, не сама ходе,
А нашу Меланку Василь воде.
А ти Меланка не гордися,
А старшому себе, поклонися.

Меланка кленяється. Тоді, значить:

А ти хазяїн не скупися,
А з нашою Меланкою розплатися.
А в нашої Меланки, не яка плата,
Один калач, горілки кварта.

І ото. Тільки ж воно ж, як заспівають, знаєш, як воно. Оце така у нас Меланка. А як колядувать? Зараз. Ну як малі, то хлопчика колядують, то там, якось, і забула як. А ми співали. Співали:

Видин Бог, видин [нерозбірливо],

За шо мир полива.

Архангіла Гавриіла в лазарети носила.

В лазарети благовісник, снова словлять у вертеп.

І у вертепі й у прекраснім, род Михаїла, рота йде.

Звізда ясна осіяла аж то в терен, путь показала.

Їдуть, їдуть, аж три царя, несуть вони хресту дар.

Хресту дару приносили, на коленки упадали,

На коленки упадали, хреста Бога сохваляли.

Хреста Бога сохваляли с праздником поздоровляли.

Оце такий, вродє не пропустила нічого. Оце така у нас колядка була. А тепер: “Баба, ми будем колядувать!”. “Колядуй”.

Коляд, коляд, колядниця,

Добра з медом паляниця...

і пішло і пішло. Ну, це вже, хто як.

І дорослі організовували вистави. А як же! Конечно! Я ходила дивиться, Так, з мене зняли платок, а з подружки – черевики, а з другої тоже, платок і кофту. Це діло було після войни. Настя Павловна, вчительша (ну вони ж уже померли всі), Кононенко Олексій, Дмитро..., Костенко, він не вернувся з фронту, і ось недавно Костенко, Дмитро, це Іван Костенко і Дерев’янко. І значить вони ото значить вони показували Стецька, Гарбуза. Показували Стецька – ми дивилися, тоді “Наталку-Полтавку”, ми дивилися, а тоді вони начали співать. “І мишутка моя, комсомолочка, уколола меня как іголочка”. І ми поснули. Чи довго ми спали, чи не довго, як лупну, на дворі темною, нема ні лялечки, одні ми, долі сидимо, і у трьох спимо. Я на платок – нема! Сусідку Дуньку штовхаю, вона встала: А де мій платок?! Та хто зна, де твій платок. А та: “Де мої черевики. А де моя кофта?” Нема. І темно, хоть око коли. Повставали, пошукали, коло..., де ти найдеш, як уже постягували. Прийшли додому, переспали на утро зійшлись до кучі, кажу: “Ну шо дівчата? “І мишутка моя, комсомолочка [сміється]”. В мене платка. в тебе черевики, і давай сміяться. І ти знаєш? Все село перепитали. Ніхто не отдав. І ото тобі і все. Та помню, ото дуже, Наталку, Гарбуз і оце пісню, співав Дерев’янко і той, Костенко. Оцю, комсомолочки ції. Так, довго, довго сміялись, дуже довго, тепер такого не виступають. Може Гарбуза і показують, як Стецько гарбуз гриз, ну а не те. Не бачу. Я тепер не ходю і не бачу.

Та ото ж у їх така публіка була, шо в них якось організувалося, я ж не знаю, бо ми ж малі були. Ну, значить, то от когось то воно нада було. Шо всі колхозники виходили, як вони оце виступають. А тоді ж ото, чи так, чи не так, там оценкі ніхто не ставив. Тепер же, як обично в клуб ідуть, і танцюють і музика грає, і співають пока вони ж откриють тей спіктакель. А тоді ото я вже перестала ходить, Мишутку одвернуло, бо заснули. Ото таке о. А то було біжать, кричать, сьодне отака постанова, сьодне така і воно ж од [нерозбірливо] постановили. Кіно як привозять було, не соображали ми тоді, відкиля його привозять. Сьодні кажуть кіно привезуть, привезли на дворі пускають, і всі зійшлись і дивляться. Це й "Данілушка" й "Дєті капітана Гранта" і там, тепер таких і не показують. От. А може де й показують, но я не ходю, то я не бачу, і отого. І оте, "Два мушкетера" показували кіно і потом воєнне кіно показували. Ну то хіба його можна все вспомнить, багато кін бачила, ну тіки ж, тепер [нерозбірливо] таких не показують, тепер нове.

"Тарзан" показували после войни, да. Показували. Це я помню, тіки я на його не ходила. Тіки чула шо кажуть, "Тарзан" – кіно буде, отам, хлопця мучили. Я там же ж, я з 77-го году там начала робить, і ото чую шо кажуть сьодне буде кіно отаке, будем іти. Таке ото чула.

Ну вобщем, багато коє чого прожив, багато коє чого бачив, ну хіба його можна все помнить.

Хата ж деревяна, у хаті ж у війну все погоріло і посипалося. Так не осталось нічого, в мене все нове. А де я бачила стару фотографію з ікони? А це в Гришиній хаті. Отак, так як зайдеш із заходу, а так двері, а отут у цій стороні та іконка, невелика. Старий Ісус Хрестос, тіки стара, стара іконка, кажеться [нерозбірливо]. Вона хата заброшена, завалена, стара, стара іконка.

Прялка згоріла давно, нема її [давно], нема такого нічого. А тепер же ми не прядем, як той казав не прядіва [нерозбірливо], шо прядіво те. [нерозбірливо], тепер же цього в нас нема, не гребенів, нічого нема. В нас оце все згоріло в землянці, був гребінь, була прядка, була там..., все пропало. Нема нічого.

Ремеслами я не займалась. Ні. Готовили тільки, пряжу пряли раньше, снували, отдавали ткалям, ткалі ткали. Оце в нас на гору, єсть така, шо сама, молода, ну вона Нінка [Равучкова], та тче, в неї і верстат є. Вона забрала в баби Федори.

А рушники в нас було багато вишиті, так погоріли, посипались до долу. І тоді, більше я не купляла. І така, сама пробувала вишивать, так воно у мене, так воно не получається так, як я бачила люди шиють. Так я не вчилась вишивать. Ото таке. А стара одежа, як я осталася так, як я

стою, а те все згоріло. А тепер шо я купила, поносила, поносила, порвала, кинула. Поносила, поносила, порвала кинула, і ото.

Та вобщем у нашом селі, євреї були, ну тільки мало. Тут Шахель жив, він виїхав десь у Запорожжя, а мало, там сімей три тільки жило. Німців не було, шоб так проживали. У нас ото там Влумарь був, німецька колона, називали туда. Де ото [Янців] кажуть. Отам жили німці. Так вони тоже ж виїхали. Як була война, так вони всі євакуіровались і більш вони не вертались, не приїзжали.

Ну западенці, ж тут, так чи вони поляки чи вони українці, ми кажем западенці. Живуть, є багато, і молодих і старих, багато є. Це вже після войни. Поляків не було. Після войни оце ж тут добре жить було. Ферми були великі. Вони поприїзжали, повстроювались на фермах жить, випивать начали, навчили наших хлопців випивать, як жить на світі [сміється]. Брать по тіхоньку, все знаєш, стали й наші хлопці хабарничать, вигодовувать свині по більше, а тоді ж значить прийшло таке время, шо ферми скасували, царство небесне Горовому, сказав, шо ферми це вбитошно. Ну вони як пристосовувались, трохи коровам подають, а ту дерть по торбам, та й додому, дома пацьку вигодує. А воно ж скотина худа колгоспна. Ну тоді ж признали, якась хвороба в корови. Корову вивезли, всі вивезли. Ото таке, якийсь лейкоцит. А може на них і понападав лейкоцит, як казали, як строїли ферму. Не стройте, – то старі гробки, а на покойниках ферму построїли, скільки ума. Хіба це можна робить? Це ж не можна. Хоть ото й старі гробки, ну там же покойники. І кажуть, шо лейкоцит понападав в коров, скільки поздавали.

Ну, як людина вмирала у войну, на гробки везли, як обично ховали.

В нас курганів нема, в нас є турецькі могили. Високі такі, тут турок раньше воював. І ото, дуже багато там турків поховано, і ото в нас є на степу, могила така висока. І там камінь по середині, такий високий. Кажуть, шо то турецька могила. І кажуть, шо в турецьких могилах вкидали і коні, в головах золото засипали і так далі. Турецькі могили. Це давні турки. Ото на Пологи, такі могили високі, ото туркі поховані. І турок же тоді, як ото отступив, і він більш не воював. А наші солдати, як отступали, значить, їх попереносили, пам’ятники, котрі були так позаривані, їх у памятникі попереносили. От. А так шо би якойсь [нерозбірливо], німець не оставляв своїх солдатів. Може де і оставляв, но він підбирав за разом і на машини, грузили в поїзда і десь отправляли туда на Германію. Німці тут не оставались. Це ісключітельно, якого може, так уб’є шо розірве. А тут у нас був млин, рвали німці млин, і зірвали млин, так одного як кинуло до сапетки, і вбитий, німці підігнали машину, на машину й пашол. Увезли значить, тут вони не оставляли ні одного.

Та в Германію брали багато людей, багато. Ну вже наш год був, якби руські не одбили, і ми б Германію побачили яка. 29-тий і 28-й год уже був порисаний, а то 26-й, 27-й, уже в Германії. З нашого села, всі поверталися. Аа тіки не вернувся Колісниченко (зі мною в клас ходив). Він пожильчій мене був. Не вернулась Маруся Войтина, і хто ж іще не вернувся? Ну Колісниченко, сам пішов добровільно, йому дуже погано в Германії було, так він пішов добровільно, сказав уб'ють мене, но й я їм отомстю за то шо мене тут мучили, от, з 27-го году. Він..., їх було п'ять братьїв, то й один не вернувся, от.

Як їм там було, хто його? На фабриках робили, на заводах, дуже плохо було на заводах, от. В нас був Янчара, на табічнім заводі робив, йому було плохо. Він узяв ремені оці шо, там работають, та фабрика [закопали в пол], так його так побили, так побили, присмертно побили того Янчару. І викинули геть. А тей австрієць, підібрав якось, один врач, і виходив. Так він ще й додому прийшов. Но всьо равно він дома вмер. Як [нерозбірливо] одбили, він прийшов додому і дома вмер. Потомушо йому і печінки поотбивали. Шо там йому вже жить було. Ото в його були, у цього, Янчари, два сини, ото й нема Грицька, нема й Льоні, померли й діти його. Ото Райка, осталась, отам на Будьонному одна, це його жінка, Янчара. А оце, Колісниченко, десь робив в якогось хазяїна. Ну дуже з його іздівались, дуже йому погано було. І тіки руські освободили, він зразу пішов на перед. І каже, я їм покажу, як вони ж мене. І не вернувсь. І це Маруся Войтина, перебігала в убежище, дом розбомбили, в убежище перебігала, й убито. Ну, шо, кудись попав осколок, не знаю. Я ж там не була, ну так, ті шо бачили, кажуть, осколком убило Марусю. Оця не вернулась із нашого села, а то усі поприходили. Ну, а тоже ж розказують, шо не мед був. Їх уже нема, тут Манька є, [нерозбірливо] розказувала як вона доїла корови, спала на горищі в сінові. Не брали в хату. Ну це порося може спать на горищи в сінові. Ото встаю, каже, півень заспіває, миюся, ноги побаню, обтрусюся і сідаю корови доїть. Корови, каже, подо. Молоко в бітони позливаю. А тоді супу з брукви дадуть, і на степ полоть до обіду, а в обід, обратно ті корови доїть. А коров, каже, було дванадцять штук у того хазяїна. Так каже, тоже мені не мед там був. Ото така була... То воно всім там не добре було. Кой хто розказував, кой хто не розказував.

Мати розказувала, де ото Чапаєва розволожена, там була глибока, отаке воно, річка, чи шо воно, болото там якесь. Я це не поясню. Параходи даже плавали. І американці хотіли, шоб отіх людей знести, і вони ото шоб розчистили, там їхній параход затонув, із золотим конем. Ну, на параході був кінь золотий. Чи прикреплений, чи чорті..., ну назився золотий кінь. Ну, там ото вода крутиться, там сильна глибина, там

забили його [нерозбірливо], разним хламйьом, і унічтожили ту воду, глубину. Там нема тепер глубини. Ну вони хотіли, шоб розкрить отам, і витягти тей параход, ну наші не розрішили цього робить, через то шо як то воду пустять, так затопить там пів Чапаєви. Не можна. То лібо строять дома, шоб виселить людей, та там таке діло зробить, не розрашили. І так воно остановилось. А річка Гайчір, оце ж так, у нас давно существує. Мені ось без трьох [восімдісят] а вона Гайчір, та й Гайчір. Уже замулилась там, ге тіки осталося, вона не годиться. Уже городи нам заливає, як багато води. Бо там же воно заросло, замулилось, не годиться. Казав Ярмак, як голосували, шо розчистять Гайчір, шо..., то це великі кошти нада шоб її розчистить, бо так його не подужаєш розчистить. Це вона тянеться десь із Кам'янки до [Гуляйполя], це треба гроші, так діла не буде. Тіки б не плавало нічого. Ото там, де Чапаєва, там ходили параходи, а куди вони вспівали, куди вони попадали, чи в Камянку, чи туди, де далі було, ну оце я чула, десь отам міст, у Чапаєвці, та отуди з боку, там єсть таке русло, шо виходе вода і там затонув корабель, дуже глибоко він, так американці хотіли шо б розчистить і достать тей корабель, золотого коня. А наші не розрішили, бо куда людей дівать. Там же людей багато, їх ніде не дінеш.

...Я не лікуюсь! Мені 77-ім год, я ще в больниці не була. Ні пілюлі, нічо я не ковтала через то шо в мене оце, ми як на відбудові були на мостовій, та я попала, коні воєнні поносили, та переломило руку і плече. А так, не лічу а нічого. Не ходю я там, і не знаю, шо таке пілюлі од голови, я не знаю шо внутреность, я їх не употребляю. Ото таке.

У дитинстві нічого я не робила. Я одна в домі виростала, мати в степу робила, в школу як пішла, то ото у нас там гуртки були, танці, дуже любила вірші висказувать разні. Ну про [патанічів] і про то, ну там разні були, [нерозбірливо] льотчики, о! А Патаніч це був [Крендель, Шершов] Федоров, і ше якось четвертий. Ну. Це давня річ. Ну так я було ото розказую на їхній празник, бо вірш такий складений "Четире товаріща". Так і досі знаю. Да, і тоді ото, [нерозбірливо] ...в нас на кораблє прогурчала [туча] громко [нерозбірливо] далеко... Громко тоже такі вірші розказувала. Ну то, сім год ходила, сім похвальних грамотів получила, та шоб ще ж дурна була. [сміється] Треба шоб в голові шось же було. Ото так.

А, танцювали? Це ж раніше гуртова полька кругом ялинки. "Хаміля".

Ну було співають:
Вихажу на гору я,
і знанцюю хаміля,
хаміль Богу молиця,

за свободу борітца.

І танцюєш кругом ялинки, виляпуєш.

...Печі в нас нема. Ми викидали, як одірвало пів хати, так ми піч викидали, зробили дві хатки, кладочку, там старьо лежить.

Таке бабі життя пройшло.

Попова Ольга Іванівна, 1932 року народження та її сестра, 1937 року народження, с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області[1]

Я – Попова Ольга Івановна. 1932-го року народження, пєрвого октября... У батька й матері нас четверо було. Я сама старша мєжду ними. Бабушку звали Чабан Ірина Михайлівна. А-а, той, діда – Чабан Іван Іванович. А маму звали Галина Михайлівна. А другий дєдушка – Яновський Михайло...

Сестра: Григорович!

Ольга Іванівна: Ага, Григорович, і Яновська Тетяна Михайлівна.

Сестра: Тетяна Іванівна!

Ольга Іванівна: Тетяна Івановна? Ну, я ізвіняюсь. ... Вже ж так воно....

Ольга Іванівна: У нас у батьків було... Ну, хазяйство... Ну, корова, телята, ну так... Средня сім'я. По-вуличному Салифони називали нас.

Сестра: Нас не називали так...

Ольга Іванівна: Не називали?..

Сестра: Ми були Чички... [нерозбірливо].

Ольга Іванівна: Я сама з Чубарівки, і батьки тоже чубарівські. Вони тут зроду жили, і ми там... Конєшно, тіки не в цій хаті, а там... Уже розвалили ту хату. Раньше село не Чубарівка, а Федоровка в нас називалась...

Сестра: Власовка.

Ольга Іванівна: А-а, Власовка.

Сестра: Це ти народилась у Власовкі, і свідєтєльство рождєнія власовське... Ти 37-го, а я 32-го. Народилася, рік народження то в мене Власовка.

Ольга Іванівна: А чо, Федорівка, я вже і не знаю. Це ж Власовка в честь Власова. І та... А Чубарівка? Ну хто? Чубарь у нас був да?

Сестра: Да, на чєсть Чубаря.Оце ж пам'ятник там стоїть десь, в Москві. Нарком якийсь. Да. І даже памятнік в нас імені Власа Яковича

---

[1] Опитування провели А.Трофімов, Н. Яструбова, 4 липня 2006 р.

Чубаря, ще й музей Чубаря є в Чубарівці. Чубаря... Григорій Маркіянович там завєдує.

Ольга Іванівна: Річка в нас Гайчур. Улиці єсть, напрімєр, у нас Пєрвомайська, а там Молодьожна. Он там – Солом'яний. Ранше був хутір Солом'яний, чи шо воно таке. І так воно осталось, і остався Солом'яний. Так, а чого воно Солом'яний, як одна вулиця?

Сестра: Бурлацьке. Колись називалося село Бурлацьке. Тепер воно Бурлацьке, а тоді був там колгосп "Будьонного", а тепер знову село Бурлацьке. А в нас осталося, шо – "на Будьонний, на хутір Будьонний". Шо воно там? "Будьонний"? Чого воно його так назвали? Ми ж далекі...

...Бабуся й дідусь жили вони з нами отдєльно. Батько мій був мельником, робив завєдующим, і молов там... Первим номером трактористом.

Ольга Іванівна: А, да.

Сестра: Первим номером трактористом. Це він був трактористом.

Ольга Іванівна: Комбайнером, да?

Сестра: На тому, на тракторі "Універсал".

Ольга Іванівна: "Хе-Те-Зе..."

Сестра: "Універсал". Трактор був маленький.

Ольга Іванівна: Да....

Сестра: А мама в колгоспі. На різних роботах робила.

...Раніше. [Дєд] був маленький такий, худенький. "Комунізму зоря". Вони жили тіки удвох з бабою Мариною, тоді він мені построїв таку маненьку хатку... По-моєму, колєктивізація була при дідові, при нашому дідові і при бабі. Як такого у нас... Ми вже були колгоспники.

Ольга Іванівна: Це наші батьки...

Сестра: Ну, як? Як колективізація була, такого я не знаю, ніхто цього не розказував, які вони були. А це було ще, по-моєму, ну... Поки ми були іще малі, як... Так скільки я помню себе, шо мала була, швендяла, до бабусі, то там була конюшня против їх. І все там було обще.

Ольга Іванівна: Про війну пам'ятаю, а чого ж не пам'ятаю... Такого, шоб німці убивали, не було. А просто ховалися ми у войну. Там у сусідів був великий погріб. Весь куток оцей сходився туда, у той погріб. Великий погріб. А поховалися раз один у своєму погрібі. То прийшли, сказали – вакуіруйтесь відтіля. "Век, век, век". Відціля і все...

Сестра: Нічого, нічого. Ми тиждень сиділи у погрібі...

Ольга Іванівна: У своєму...

Сестра: У своєму. Сиділа і тьотка зі своїми дітьми, і це, старший брат, двоюрідний, біля їх. Взув чоботи, тоді ж чоботи ще...

Ольга Іванівна: А вони вийшли! Вийшли на вулицю...

Сестра: Чи вийшли з погріба, вийшли. А тут, пожалуста, якісь їхали німці. Отой, шо приходили. Підняли тіки так...

Ольга Іванівна: Ой, мене мати обв'язувала матерією отако, шоб не забрали з хати нічого. Ну, сапоги наділи...

Сестра: А вони ж були одні.

Ольга Іванівна: Да. І забрали.

Сестра: Хлопця запнули. Оцю ж, братушку, запнули платком. І пальто наділи, і спідницю наділи. І всьо равно. Всьо равно захватили.

Ольга Іванівна: Ну хлопців і дівчат вони забирали.

Сестра: Сестру його, вона 25-го году народження, її забрали, той, у Германію.

Ольга Іванівна: І румуни в нашій хаті були...

Сестра: Румини були. У нашій хаті був їх старший. Він був добрий чоловік. Я як...

Ольга Іванівна: Ніякого не... Як вилазила з погріба, він таким ламаним язиком спитав мене, як, як тебе звать. Я сказала, як мене звать. А тоді із того все повиносили, в їх багато соломи, і вони тоді кучею приходили. І мені нада було десь по своїм надобностям сходить. Я пішла. Садок, у нас був великий. У садку мули оці стояли, чи шо воно за коні такі, шо гризли...

Ольга Іванівна: Гризли все.

Сестра: Гризли кору, пообгризали із дерева. І ото стіки достане, скіки й отой. А я кажу: "Господи, шо вони роблять із нашого садка?"

Ольга Іванівна: Були поліцаї, були.

Сестра: В нас в Кошельківкі один був, ... поліцай... [нерозбірливо] у школі... Там десь їздили, в центру...

Ольга Іванівна: [Нерозбірливо] там був штаб.

Сестра: Оце там, де училище, там, по-моєму, був штаб. Бо було оце, як Ніколаєвна була тим... А тут було! Боже сохрани. А мати з свахою десь там пішли і колосків трошки зібрали. І той... І верхи на коняці, захватив ото....

Сестра: Усі мішки захватив, а вона, чи Бог його зна, шо тоді переказала, шо прийдіть, хоть заберіть отой мішок. Тоді ж і мішок був на вєс золота, тоді ж не було нічого вобще! Прядива посадять отут, поки його нада виростить, помочить, побить, попрясти, поткать, а тоді аж... Господи, це два годи треба ждать, поки той мішок буде, поки сплететься той мішок.

Сестра: Та як відносилися?! Як прийдуть, кричить: "Век!" То треба йти!

Сестра: Та куди йти? На роботу треба було йти! Ну, я не ходила. Поки той, німці були я не ходила, я не знаю.

Ольга Іванівна: Пололи... Ну, це пололи, і, і все робилося воно за двором. І скирдувалося. Скирдували. Отут, як поставили – здорову скирту! Ага. І...

Сестра: І їх в снопи.

Ольга Іванівна: Ага. Снопи.

Сестра: Із снопів в'язали.

Ольга Іванівна: Ага, я оце знаю, із снопів в'язали. Молотарка яка-то в них була, я оце бачила.

Ольга Іванівна: Працювати гнали всіх! Як тіки трудоспособний....

Сестра: Та хто там ждав того тудоспособного! Всіх. Я була дуже мала, мене не займали.

Ольга Іванівна: Я була трохи більша. Скрізь була: і на віялкі, і на молотаркі. Скрізь заставляли нас робить, скрізь. Я була тіки на тому, це вже було після войни, я на току була, заставляли. Я думала, шо це, як ногами перегортать, перевертать пшеницю, так це дуже легко. А як усунулася, так – ноги не потягнеш – е-е! Прийшла додому...

Сестра: Тіки тепла.

Ольга Іванівна: І вона сира ото була пшениця, і заставляли нас ото дітей, ворушить. Бо не було й кого [послать].

Ольга Іванівна: Мабуть, на другий чи на третій день, у нас тут був аеродром. І самольоти, у нас даже в садку. Самольоти, да?

Сестра: Га? Та до садка не дойшли, у вітровпорі.

Ольга Іванівна: У вітровпорі... Та чо ж... [Нерозбірливо].

Сестра: Там у вітровпорі... Да, тих... Там було три великих самольоти. Нас туди не пускали, ми тіки здалека дивилися.

Ольга Іванівна: Бігали дивилися...

Сестра: Вони ж їх отаковочки маскірували. Чиї вони? Німецькі. Турецькі? Хто зна.

Ольга Іванівна: А як наші прийшли, ну нічого...

Сестра: Ну наші, то всіх вигнали, той... Тут же ж нікого не осталося! Тіки наші були! Уже керували, всьо.

А як виганяли, німці уходили, ну вони вже не грабували.

Ольга Іванівна: Такого не... не було.

Сестра: Вони до того позабирали те, шо їм треба!

Ольга Іванівна: Да.

Сестра: Скотину вигнали. У кого по той, позабирали...

Ольга Іванівна: Оце, як уходили румини, в мене, німці, забрали. Не було й однії скотини. Забрали всю скотину й вигнали. А куди погнали вони?.. А тоді я не знаю...

Сестра: Наша корова осталася, бо у нас стояв отой старшой...

Ольга Іванівна: Да.

Сестра: І мама доїли ту корову...

Ольга Іванівна: Як вони прийшли забирать...

Сестра: І нам, і в нас молоко є. А у сусідів, у тьотки забрали корову.

Ольга Іванівна: Як по домах німці жили, ну такого я не замічала, шоб такого...

Сестра: Мені таке, шо вони десь ходили. З дому мене не випускали нікуди. Вони десь ходили. А тоді приходили на ніч. Цей старший. Чи мармелад він тоді давав, чи шо воно таке, даже канфєти мені давав. Він мені подарив шапку...

Сестра: Чи шерстяна, чи плетена. Воно так дуже тепле. Дуже тепле. А отаковочки дірка. І оце я должна дивиться, і каже... [нерозбірливо].

Сестра: Бло шо й розстрелювали. Десь даже у нас на кладбищі...

Ольга Іванівна: Могила є.

Сестра: Могила є. Тіки той... [Нерозбірливо]. За шо їх розстріляли? Ну, навєрно ж, партизани вони були. Чи як? Там їх піймали, і на річкі...

Ольга Іванівна: Вони переходили.

Сестра: Вони переходили, і постріляли їх відтіля. І їх похоронили. А тоді... Помню шо... Хто він був? Чи поліцаєм, чи хто?...

Ольга Іванівна: Шинкаренко?.

Сестра: А! Да! Шинкаренко. Повісили. А я туди тьопала! До тьоті Наді! А вони йшли, і кажуть мені: "Ой, Боже, куди ти йдеш?! Онононочки, туди не дивись!" Думаю: онононочки кричать, туди, де повісили, почепили, а чого ж, чого ж я туди дивитимусь, як там нікого немає, як людно там! А тоді після того як глянула ввись!.. До того, до стовпа, отак придєлано...

Ольга Іванівна: Це наші повісили, за те, що він був поліцай...

Ольга Іванівна: Да.

[Респонденти говорять одночасно].

Ольга Іванівна: А тут у нас сусід був, тоже поліцай, так той утік.

Сестра: Та забрали...

Ольга Іванівна: Ну забрали...

[Респонденти говорять одночасно].

Ольга Іванівна: Голод був. Як пізніше, то без лободи і без щириці. То раніше було. І всякі ходили тут, такі, і малоходячі, такі, як скелети ходили. Кусочок, той, хліба просили, і шо небудь поїсти. І прийшов один, стрижений такий, а я дивлюсь на його, а він малий хлопчик. А в нього тут... скільки вошей лазе. "Господи – кажу – де ти був, та хоч би ти в річку ото пішов та іскупався б". А шо в нього тут було, ой... Запомнився мені на всю жизнь. У нас тоже ш було таке. Десь там як у степу [нерозбірливо]. Ой Боже ж. [нерозбірливо]. Да...

Сестра: Да, голод був. Нічо не давали. Вивозили на Мегедову. Дві коровки, бричечка – і ото їдеш. Їдеш по той, мішки накладені...

Ольга Іванівна: Корови, свої корови запрягали.

Сестра: Своїми коровами. Оце сказали – ти і ти їдеш сьогодні. Запрягаєш коров...

Ольга Іванівна: У ярмо...

Сестра: І поїхали. Ну, раз мама поїхали, другий раз мама поїхали. А я що? Дома буду сидіть? Ні. Та я раз як поїхала, думала, що до Мегедово недалеко. Господи! Поїхали з утра раненько, а тоді сонце пече! А ми їдем. Насилу доїхали. А, ще сказали, шо поїзд якийсь ходе. Ну поїзда не бачила я. А чула тіки, шо гуло, уже як ми поїхали. А тоді приїхали, уже вечоріло. А там! Оці мішки, і дві жінки. Мішки отівочки тягали, поки ми висипали. А очєрєдь! Боже мій! Там приймали, чи важили, чи шо...

Ольга Іванівна: З утра рано їдеш, а приїжаєш ноччю. В дванадцять часов ночі.

Сестра: Ну це вже, як друга ходка. А я їздила первою. Перед вечором явилася. Так дуже мені важко було. Я так заморилася, більше чим вони ото мішки тягали.

Ольга Іванівна: Налог був великий.

Сестра: Як воно, налог платили. Значить так...В школу я ходила. Моя місія: неділя – я беру, кладуть мені тридцять, тридцять п'ять крашанок... Тіки назбирали за тиждень тих яєць. А ми ждем же ж! Коли нам зварять у школу яйце, чи зжарять! Бо треба йти, так поснідав би, так ні. Поки винесеш, треба було виносить двісті яєць. Як раньше – так двісті, як пізніше – так значить та і двісті двадцять, і двісті п'ятдесят. Бо... ну як? Як курку треба, чи квочку треба підсипать – уже ж два десятки пропали. Ну й назбирають, та не дуже... Через річку, за училищем за цим, там ото хати були. І там оцей збирав...

Ольга Іванівна: Армата...

Сестра: Армата збирав крашанки, і поки я сходю, так точно... [Сміється]. Іду раненько вранці, а приходю перед обідом, [сміється], або на обід, назад. Тепер. Мнясо. За шо, як – не знаю? Ну, м'ясо здавали. Кролів держали. Кролів носили. А тоді... той, контрактація телят. Якшо корова отелилася – значить, теля законтрактували. Десь туди одводять. Господи! Водися-водися, ціле літо води! Пішла, повела, ось там пішла напоїла, ось там десь одірвалося, бо треба бігти дивиться, де воно там, прив'язане – не прив'язане. Ось, пожалуста, треба нести на полудень, треба йти. Хазяйнували, діти хазяйнували! Дома нікого не було!

Сестра: Е! А не дати? Боялися ж не дать! Боже сохрани! І всьо равно ж приїдуть! Описують! Шо вони там описують?!

Ольга Іванівна: Все заберуть!

Сестра: А тоді все заберуть! Прийдуть, все заберуть, оптом все заберуть із хати, і всьо. Ну, у нас такого не було. Ми... ну як?.. Довго ходила, нудно, ну ходила, носила й крашанки. Тоді...

Ольга Іванівна: І молоко носили!.. Крашанки носили...

Сестра: А, ще ж і молоко. Корова є, значить молоко здавай.

Ольга Іванівна: Да. Нада скіки-то вони дають...

Сестра: Я не знаю! Чого я була як!..

Ольга Іванівна: Ну... Як бичок отпущєнія, чи я не знаю...

Сестра: Молоко мені треба нести! Крашанки мені нести! Десь якісь телята – утром тягну!

Ольга Іванівна: Того, шо ми з мамой пішли на роботу, а ти остаєшся ж! Ми ж пололи! Ну, ето, пололи... далеко... [Респонденти говорять одночасно]. Ну, за комбайном загребляли, бігали. Комбайн іде – значить, граблі тягніть, тоді опять, шо...

Сестра: А як іще за плужками...

Ольга Іванівна: А як іще за плужками ходили.

Сестра: Оце кажен рядок, кажен плужок ...

Ольга Іванівна: Отаку дитину садовлять на корову, і ото корову тягне той плужок, плужать...

Ольга Іванівна: Довго працювали, довго. Оце в 52-м году [нерозбірливо] а як занімаються... А як літом то [отдиха] ніколи не давали. Нада йти на роботу, і все.

Сестра: Ти з дому, ти з дому поїхала...

Ольга Іванівна: В 51-му.

Сестра: Да, в 51-му, це в же я стала хазяйка.... [Нерозбірливо] По той... стали вечерять – а вечерять – дві табуретки поставили. [Чіплялася-чіплялася мати], а тоді каже: “Ти тепер хазяйка. Ольки немає, значить, ти хазяйка”. О Боже – значить, вставать треба раньше положеного. Спали всі – то довще могла поспать, то череда – це мама одгоне. А тоді всьо. Встаю... А тоді все. І пішли на мені...

Були у нас трудодні. Це трудовий день! От прийди ти – скіки зароби!

Ольга Іванівна: Скіки заробив.

Сестра: Ноль тридцять, ноль тридцять сотих заробив, ноль сорок заробив, а як один п’ятнадцять заробив – так це не дай Бог! Давали – три копійки за трудодень. Копійки! Скільки оце заробив, а тоді світають: три копійки, чи чотирі. Ото посчітали, і дали. А шо дали – кому шо попало.

Ольга Іванівна: Кому шо попало...

Сестра: Налог – отчислили, самообкладання – отчислили, а здачу вже... Помідор узяв – всьо. В городині. Капустину узяв, помідор узяв – та тоді...

Ольга Іванівна: А як украв – в пятикратном! А як украв – в пятикратном! [Сміється].

Сестра: А як украв – то полотимеш два дві безкоштовно! [Респонденти сміються].

Ольга Іванівна: Той ходе записує!

Сестра: Скільки я знаю наш колхоз, скіки було “Першого травня” називався.

Ольга Іванівна: Оце...

Сестра: Чи “Перше Мая”, чи “Перше травня”. А тоді був “Зоря”, о.

Ольга Іванівна: У якому році “Зоря”? Став “Зоря Комунізму”.

Сестра: У 58-му.

Ольга Іванівна: Ну я приїхалала в 58-му...

Сестра: Ні. Раніше.

Ольга Іванівна: Раніше? Прєдсєдатєль колхоза, в селі – це я знаю Цушко Василь.

Сестра: Він не був. То він головою сільської ради.

Ольга Іванівна: А... То сільської ради. Був головою сільської ради Цушко.

Сестра: А в нас був... Хто був голова? Е, Німченко там був... Борода!

Ольга Іванівна: Борода!...

Сестра: В нас був Борода! Іван Пилипович головою, от... А хто в нас був агрономом? Чужа людина...

Сестра: Ну... Треба було їздить, бо він голова. Треба було слухать – бо він голова!

Ольга Іванівна: Бо все може буть. Може, як десь шось, так повернеться боком, ну не [Нерозбірливо].

Ольга Іванівна: Голову люди самі вибирали, да...

[Далі нерозбірливо].

Сестра: А тоді вже пішло діло, там, предлагали, присилали звідкілясь... Там ото були, партійні осередки оті, чи районні осередки, чи шо воно там таке було. Ага, отам десь у Балочках, єсть то той... [Нерозбірливо]. А тоді наладили, він утім... А тоді ше й у Василівському районі був агрономом. А тоді прийшов знову... Тоді Юхименко у нас був головою. Так це вже було в 60-м годі. А тоді як пішов на фабрику, уже він от той... Приїхав і каже: “Мені чогось кажеться...” Приїхав, ми сидимо, беседуємо, а він каже, слухай: “У нас були с тобою непереливки, я тебе ганяв!” Кажу: “А як же”. У саду ганяв! Було, сад був, через той [сміється-

ся], ну, через чужий город, там баба одна жила, по сусідству, і ми через її город ходили в сад. "Ну так я тебе в саду ганяв?" Кажу: "Ні, не в саду ганяв, – кажу, – Калиниченко приїжжав до вас, і мене приводили до його". Кажу: "Ви помните, як я приїхала до вас? [нерозбірливо]... й боса". Як – не пойму?! Ну, та як? Було жарко, я скинула чулки, і карманчики такі у тому, у жакетику були, я чулки туди по той... Коли приїджяє Йван, "бобіком", його шофер. Він приїджяє, забирає з току мене: "Тобі у контору нада". Я забула, шо я комуніст. "Тобі сказали, шоб привезли тебе у контору". Ну, подивилася, шо ж мені робить. Кажу – ото оночки моє відро, заберіть. А я ж пішла. Коли там суддя сидить, Павличенко, його фамілія, він без того, без ока тут був, чорний. Треба тіки на ферму йти! Кажу: "Я не піду на ферму". "Чого?" Кажу: "Того". "Ні, ти об'язана піти!" "Ну, це таке діло – обязанность то... Не піду!" Ну, балакали-балакали, розсердився дуже... Каже: ...[нерозбірливо] не дам!" Ну, не даєш – не нада. Я зібралася й пішла. "Вези, – кажу, – мене додому". Це вже я й була замужня. "Вези мене туди, де брав!" "Так як?!" Кажу: "Обикновенно. Привіз, так вези мене, я не буду оце йти пішки". Привіз. "Ну шо? Де ти була?" Кажу: "Та ніде". І свекруха, й мама сидять на тому, на току... "Ну ніде". Ну й він забувся. А тоді вже і я пенсіонерка, й він пенсіонер. І Балочки отам, скіки туди кілометрів... Він приїхав у гості й каже: "У нас були такі?" Кажу: "Були!" Та хіба тут... Ой, Господи!..

Були у нас в селі партійні осередки, були.

Сестра: Ну які? Був парторг, колгоспний. Був секретар парторганізації. Були ті... Як передовим, так [іди] комуністом. А якшо не підеш ти комуністом, – значить, ти не будеш передовим, так би сказать. А якшо він комуніст, – значить, він уже на півголови вищий, йому й роботу луччу дадуть, і той...

Ну, це як, як раніше, то вони були?... Ну, це мамин дядько прийшов з армії, притягнув їх... Мамин брат... І він був дізельщиком. Отам зробили дізель, освіщали село. До десяти часов свєт, а тоді – всьо. Тихо й темно. А тоді як [іменини].... Ну й так і так він був вільним! Дуже вільним! Чєловєком. Потому шо як десь там сходка якась, як десь весіллячко, як десь там шось те, і тут просять, і дуть договорюються. Він довше. І до дванадцяти посидять. Ну а тоді ж як?... І з тими, і з тими – треба ж добре жить? Значить, уже просили. І секретар парторганізації у гостях. Ось тут, у льоху.... А там – ікона, бабусина... [Сміється]. У неї ікона в углі. Лампадка. А це, шо ж... Тоді ж не можна було, тоді агітірували. У мене дєдушка молилися Богу – тоді ложили під сукно. Зараз пішли в церкву – вже стоять христяться, моляться. Так? Зразу? Так?

Сестра: Пасху, Різдво Відзначали. Тіки так: шоб ніхто не знав і не чув. А я з бабусею – іду паску святю, шоб ніхто не знав. Я прийду в школу, в другу зміну, бабуся мене дожидає. Ми не жили разом, а бабуся там жила, ну як... Каже: "Підем паски святить?" "Підем". Була там церква. А тоді таке там... Ну, гоненіє було [нерозбірливо]. Ну а тоді – я-то пізно йду. З бабусею йдемо пізно. Бо це ж я поки прийду із школи, а тоді поки дойдем, і там успіваєм, посвятить. І йдемо додому. А ті, шо раньше ходили – тих і в школі наказували. Ай, як поставлять, оце ж, лінійка – він ходив! До церкви ходив! Не можна було.

Сестра: А, вже совєтскі празники...

[Говорять одночасно].

Сестра: Так і є. Вечером торжество, на той, на сьоме... [Сміється]. На сьоме парад, демонстрація, рядкують усіх. Школа з прапорами! А тоді концерт...

Сестра: Да, звозили. Звозили... Були виходні. Ну, як перве, друге мая – то як кукурудза сіється, сіяння – то були на роботі. А як я була на роботі, – то вєчно ж, біля трактора, біля сівалки. То всьо. Першого оцевочки [нерозбірливо] Та як накидають на стежку... Всі святкують, – а ми допізна трудимся! А другого – це до двох часов доробили, і можна [йти]. Ця явилася із тим, із зятем! Ой Боже, тут гості у тому, а я – в торбу, – і впєрьод! Являються...Я спішу, може ж скажуть, як там в городі... А я чимчикую.... Один раз було так тепло, на друге Мая, я й кохвайку несу, й платок, й штаніну, й сумку – чимчикую...

Сестра: Весілля своє відмічали, було... це ж в суботу... А в тебе була свайба?

Ольга Іванівна: В мене не було... У клубі...

[Говорять одночасно].

Сестра: У середу пекли шишки, і в четвер пекли шишки, по той... Людно було, і треба було по той. І пісні співали, ті, шо шишки пекли. У п'ятницю, ті, поїхали, запрошували гостей, у суботу вобще, а в п'ятницю дощ пішов, а в суботу на доточку ще дощ. Молода простиньою обмотана, штапельне плаття.

Сестра: Штапельне біле плаття! А в женіха був кастюм.

Сестра: Був. Та не його, а брата. Бо брат у армію пішов, а він же ж явився, у вольницю, чи де там готувалися. У його був такий зеленкуватий спортивний костюм, і якраз був на його.

Сестра: Як у їх – небагато було людей, а у нас...

[Нерозбірливо]

Ольга Іванівна: Отой...У суботу шишки дорозвозила... Дрожками запрошували. Дрожки... Мамин брат, дядько Максим, там сидить, гармошка... Молода з дружкою сидять, запрошують на весілля.

...І сватання було.

Сестра: Та як же ж... Молодий приїхав із матер'ю... Людина чемна така, не той... Посміялися. Молоду вибирали. В нас було – оце ж нас дві, а тоді ще й менша за мене сестра, а тоді ще й племінниця, Дуня. Ну, ми ж приїхали сватать. Давайте ж нам молоду. Ну кого? Саму меншу. "Люда! Йди сюда!" "Та це ж мала". "Ніна! Йди сюда!" "Та нам не таку!" "А яку вам треба?" Тоді вже ж більша, тоді вже підійшла... [нерозбірливо]

Сестра: Свати хліб приносили. Могорич же ж приносили. Вони ж прийшли сватать. А тоді обмінювалися. Мама, хліб їм, вони хліб... [нерозбірливо].

...Ну як такого, нічого не дарили... Ну, матерію дарили, рідним давали. То там. І шарфики, й платочки були... Шо тоді в магазинах було?! Нічого! Саме привезли полотенця махрові. Їх, конєшно, у нас не було, а тоді привезли в магазин. І нєкоторі люди, були такі у нас... ну, з вищих кругів, так сказать... І касір колгоспний, і ті там, і агрономи були, то їм тоді досталося. Мені подарили.. По одному, мабуть [Нерозбірливо через сторонній шум]. Мабуть, дев'ять чи десять полотенців попало. Куски матерії були. Ну як? Картина була, шо воно якесь таке ловке. І вона й досі в мене була, тепер оце невістка стала. Невістка забрала в мене ту картину: "Ма, вам не нужне?" "Ну на уже". Подарила ту картину. А тоді вона ще ікону в мене взяла. Ну. Я вже віддала.

Ольга Іванівна: Як заміж виходили, придане давали. Шо положенно, те й давали. Ну, шифанер дали, і кровать дали, стіл дали, стула давали. Оце таке.

Сестра: Ну, всякі були пісні. Як весільні, так мало ж таких, весільних. А такі ж пісні. Вони й весільні, і такі, й народні, такі пісні. Гуляли із того, із суботи як почалося. І гуляли і в суботу, і неділю, і в понеділок, і в вівторок. Це була велика свайба. Я була учьотчиком, та прийшла вже по сумку, по свою. Уже ми у вівторок, у нас не було нікого, вимазали в хатах, і поставили все, шо нам дали. І кровать свою поставила, і шифанер притягли. Вже ж там розположилися все то той. І вечером прийшли забирать мої наряди. Бо в мене ж наряди, мені нада зібрать, я ж тиждень не робила. Треба наряди піти зібрать у бригадіра, нада ж повиводить людям трудодні, шоб воно було...

Хату свою ми строїли. Ну як?... Строїлися – я прийшла, і через тиждень начали строїться. Строїлися самі. Ну, батько-мати, дві сестри в його. Одна в Києві, а одна у Торезі, Донецької області. Вже ж, у їх свої проблєми, свої сім'ї, і всьо. Менший брат був в армії. А ми самі, сдєлали. А тоді ще дитина родилася, та прийшов він із армії. Та тоді ж йому було... та пошти два годи було, як він прийшов із армії. І поїхав, зразу

поїхав у Запорожье, устроївся на роботу, от. А тоді, у 67-у році він женився. Я перва впоралася! [Сміється]. Двойня, у їх пізніше, на той, на два дні.

Та які там входини!? Мати хворіла, приїхала сестра, та й каже: "Чо ви не переходите в свою хату?" Ми її построїли, свою! А як оцю ж построїли, якраз був год, і давайте будемо входини робить, і год робить, бо ніколи. Ну добре. І ми робили входини, і іменини, все в кучі.

...Ну ми, ви понімаєте, ми ж жили, оце в однім дворі. Хата наша солом'яна, під соломою стояла, вона... Свайба була, дощ, як улупив – так і вагани, й відра, й каструльки. Все підставляли, бо текло, із того... І строїлися. І тоді ж на першу ту осінь ми перейшли. А весною тіки построїли... Ми построїли перестінки, а літечком, оце, як начало тепло, мазали. І ми сюди ходили, і скуплялися. І вікна ставили, і жили там. А як переходили в свою хату – так ми ж тоже там. Тут через дорогу построїлися, і всьо. І шо там тоже... Мати в больниці. Сестра була на роботі. Іду з того, з роботи, стоять із кумом на воротях: "Іди сюди!" "Шо?" Ну, думаю. Раз стоїть із кумом, значить, шо треба шукать пляхани. Коли ні. Каже: "Іди, у свою хату". Кажу: "Як?" "Та йди вже!" "Ну поняла! Та я ж кажу, піду возьму, а тоді вже йтиму! Як ви боїтеся! Мама дома?" "Ні, нема". Ну, нема – то нема, це таке. Пішла, коли там мої вєщі, і все при той... Переставлєнка...

Ну, а тоді вже треба ж після зими зробити... побєлка, це називається, покрасить чи як? Це не таке, як у городі – поклеяла обої, і на п'ять год обєспєчено!

самолічно?

Ольга Іванівна: Ремесло в нас було то таке – рушники вишивалися, дорожки вишивалися. Плелося кружево у то, як його, – наволочку.

Сестра: Цвіта – та які попадуться, яке муліне дістанеш. Яке дістанеш. Писанки там їй надєлалі в Кандалакші Мурманській області на то, шо їй посилали.

Ольга Іванівна: У командіровку.

Сестра: Я пишу: "Чи там є муліне?" Вона пише: "Повно". "Так привези ж? Приїхала. "Муліне привезла?" Та хто там привіз. А тут яке потом, ну як квіточки. Квіточки, як квіточки.

Ольга Іванівна: Народну медицину треба признавать. Хочеш не хочеш, надо признавать.

Ольга Іванівна: Та особливих рецептів немає.

Сестра: Подорожник. Дерелист. Оце той. Вичитала в газеті. Оце зразу поки підеш в аптеку, поки закажеш, поки привезуть, то можна і околіть. А то вичитала.

Ольга Іванівна: Та були колись. Воно і зараз кой хто. Знають це все. До шептухи не ходила, а до бабусі ходила, як чоловік заболів (там у нього температура була і жарило). Йому ніхто нічого. Приїхала з Москви і каже "Я на твоїй свадьбі була, і батьків твоїх знаю, як же ж ти живеш? Ну а Ваня як?". "Ваня хворий! Заболів. Так і так". "А не пішла б ти до баби. Не найшла б ти бабу?". Вона зразу ж і підказала. Тут же я була на почті, так отой і отой. Я пішла. Ти як поїдеш його передягнеш і привезеш мені одежу. Я його переділа, за той, замотала і привезла. Тепер отой це було в понеділок, а в четвер дзвоне, мене не було вдома, прийшла з телефона і каже, що дзвонив Ваня і сказав, що врач просив шоб я приїхала. Думаю "Ой божешь!". Та я ж була, він же ш сказа,в шо будем переводить, шо будем оперірувать, операція нєізбєжна. Так, а чого це серед неділі? Прийшла на роботу і кажу: "Оте таке я должна їхати". Ну їдь. Поїхала. Він каже: "Ми так боролися і стільки воно не піддавалося, тепер в нього вже температура кинула". А вона сказала: "Він у тебе злякався". Чого злякався? А злякався. Він у больниці злякався. Йому ото так хотілося води і температура була. Він мені каже: "Мені так спать хотілося. Закрию очі, а напроти, як ото із доменних печей, сталь ото виливається, так ото все на мене. Тяну подушку до себе, а дівчата віник заклали в двері і всьо. Сидімо ніяк вийти." Він от туда кричав. Насилу він добився. Його вилаяли: "Чого ти кричиш?". А я йому кажу: "Ти знаєшь одна баба сказала шо ти злякався". А він каже: "Та я на смерть перелякався. Лежу тут закритий, як в могилі". [нерозбірливо]. Він кричав, шоб відкрили. Лаятися почали, но всьо равно. Вийшов напився води, і каже "Я ніде не втечу, бросьте мене откритим". А тоді ще. Їздила, я аж у Донецьку область. То їхали там дівчата. Мене питають: "Як проїхати там через Чубарівку на Донецьк". А я кажу:"Я не знаю. Їхать на сєвєр. А тоді, куди я вам точно розкажу. А шо буде оце вочки, шо мені дорогу показувать? А чоловік каже: "Та оце їдем там до баби". Поїхали. Я поїхала. Ну, а в мене ото корова [нерозбірливо]. То доється, то недоїться. То Бог знає, шо їй робить. І сходила знову до тієї бабусі. А вона каже: "[нерозбірливо] Не знаю, шо оце". А тоді каже: "Де твій чоловік? Він був, – каже, – на людях". Він був і главним інженером, і помошніком, і завмастерскої. Такий же ш, на людях усе врем'я був" "А тепер його, – кажу, – там немає". Кажуть: "Як? Його шо нема вообще?". "Ні, – кажу, – дома". "Чого він дома? Немає на роботі?". "Да він вдома". Я кажу: "Він оперіруваний. Він вдома. Він на людях не той не буває". Каже: "Йому зроблено". Значить треба вірить, шо є сили такі непонятні для нас.

...На ті, на свята готували... Кутя, первим номером. Узвар от на святвечір. А тоді вже ш, конєшно, там, різали поросят, колбаси, сало, мясо

було. На Пасху пекли паски. А ми тепер, як шо я одна, не печу. Я піду скажу: "Дайте мені хоч маленьку. Дайте. А вже нема".

...На радянські свята тоже готовилися, шо ж прийдуть гості. Так треба чимсь пригостить... Вроде шось таке там зробить. Як для дома, то треба, шоб був борщ. Обідом наївся, запив молоком, чи каша там чи картошка, те шо є. Це єжеднєвні кушання.